

SARAJEVSKI FILOLOŠKI SUSRETI I: ZBORNIK RADOVA (knj. I)

Održavanje konferencije i objavljivanje Zbornika radova finansijski su potpomogli:
Ministarstvo obrazovanja i nauke Federacije Bosne i Hercegovine,
Ministarstvo obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo,
Filozofski fakultet u Sarajevu (suorganizator konferencije).

Izdavač Bosansko filološko društvo,
Franje Račkog 1, Sarajevo,
www.bfd.ba

Za izdavača Ismail Palić

Glavni urednik Ismail Palić

Recenzenti Josip Baotić
Hasnija Muratagić-Tuna

Jezička redakcija Autori

UDK Senada Dizdar

Priprema TDP d.o.o., Sarajevo

Štampa AMOS GRAF d.o.o., Sarajevo

ISSN 2233-1018

© Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2012.

Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati niti na bilo koji način reproducirati
bez izdavačeva pismenog odobrenja.

ISSN 2233-1018

SARAJEVSKI FILOLOŠKI SUSRETI I

Zbornik radova
(knjiga I)

Uredio
Ismail Palić

Bosansko filološko društvo
Sarajevo, 2012.

SADRŽAJ

Uvodnik (Ismail Palić)	7
----------------------------------	---

I.	
Književno djelo M. Selimovića, S. Kulenovića i D. Sušića: Jezičke analize	
Jelena REDLI	
Sistem padeža sa kvalifikativnim značenjem u kopulativnom predikatu u romanu <i>Ostrvo Meše Selimovića</i>	11
Aleksandar STEFANOVIĆ	
Neka zapažanja o upotrebi brojeva u romanima Meše Selimovića	26
Halid BULIĆ	
Dopune modalnim i faznim glagolima u djelima Meše Selimovića, Skendera Kulenovića i Derviša Sušića	42
Tatjana LOVRE	
Parcelisane subordinirane klauze u romanu <i>Derviš i smrt</i> Meše Selimovića	54
Alen KALAJDŽIJA	
Antonimi u <i>Uhodama</i> Derviša Sušića	66
Jasmin HODŽIĆ	
Figurativni jezik književnog teksta na primjeru metafore i metonimije u romanu <i>Pobune</i> Derviša Sušića	78
Remzija HADŽIEFENDIĆ-PARIĆ	
Vokativ u književnoumjetničkom tekstu.	89
Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ	
Heterogenost stila Derviša Sušića kao metafora heterogenosti kulture	108
Bernisa PURIŠ	
Stil putopisa Skendera Kulenovića	116

Ivan TRIFUNJAGIĆ	
Retorička struktura novinske književne kritike romana <i>Derviš i smrt</i>	
Meše Selimovića	128
Đurđa STRSOGLAVEC, Sonja DOLŽAN	
Recepција M. Selimovića, S. Kulenovića i D. Sušića u Sloveniji i Makedoniji	144
Edina ŠPAGO-ĆUMURIJA	
Jezik Meše Selimovića u engleskim prijevodima	164
Marko JESENŠEK	
Stilno zaznamovano besedje v slovenskem prevodu Selimovićevega romana <i>Derviš i smrt</i>	176
II.	
Kategorije riječi	
Ivo PRANJKOVIĆ	
Hibridni oblici i vrste riječi	191
Branimir BELAJ	
Kognitivna gramatika i vrste riječi	200
Rajka GLUŠICA	
Teorije o vrstama riječi u našim gramatikama	220
Ismail PALIĆ	
Opis veznika u gramatikama bosanskoga jezika	241
Lada BADURINA, Nikolina PALAŠIĆ	
Pragmatika veznih sredstava	252
Vesna POŽGAJ HADŽI, Maša PLEŠKOVIĆ, Tomislav ĆUŽIĆ, Tatjana BALAŽIC BULC	
Glagolska morfologija u udžbenicima hrvatskoga kao stranoga jezika	266
Podaci o autorima	281

UVODNIK

U organizaciji Bosanskoga filološkog društva u Sarajevu je 9. i 10. decembra 2010. godine održan naučni skup *Sarajevski filološki susreti I*, kojim je, po zamisli organizatora, utemeljena redovna međunarodna naučna konferencija iz oblasti filologije (lingvistike i nauke o književnosti) koja će se održavati svake druge godine. Osnovni cilj *Sarajevskih filoloških susreta*, pored razmjene naučnih spoznaja i dostignuća domaćih i inozemnih filologa, jeste jačanje istraživačkih kapaciteta bosanskohercegovačke filologije i njezino međunarodno promoviranje, posebno u vezi s proučavanjem jezičke i književne baštine Bosne i Hercegovine.

S obzirom na činjenicu da je 2010. bila godina obilježavanja triju velikih jubileja bosanskohercegovačke kulture – stogodišnjice rođenja Meše Selimovića i Skendera Kulenovića te osamdesetpetogodišnjice rođenja Derviša Sušića – *Sarajevski filološki susreti I* većim su svojim dijelom bili posvećeni stvaralaštvu ovih književnika, posebno u okviru programa iz oblasti nauke o književnosti.

U oblasti lingvistike postavljena su dva tematska okvira: 1. *Književno djelo M. Selimovića, S. Kulenovića i D. Sušića: Jezičke analize* i 2. *Kategorije riječi*. Ova prva sveska Zbornika donosi ukupno devetnaest referata koje su pripremili i predali njihovi izlagači (iz ukupno šest zemalja: Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Francuske, Hrvatske, Slovenije i Srbije) i koji su pozitivno ocijenjeni.

Prvoj radnoj temi pripada trinaest referata, zasnovanih u različitim oblastima analize jezika književnoga djela spomenutih pisaca. U prva četiri referata (Jelena Redli, Aleksandar Stefanović, Halid Bulić i Tatjana Lovre) obrađuju se morfosintaksička i sintaksička pitanja, u sljedeća dva (Alen Kalajdžija i Jasmin Hodžić) riječ je o semantičkoj problematici, potom slijede tri referata (Remzija Hadžiefendić-Parić, Marina Katnić-Bakaršić i Bernisa Puriš) koja obrađuju lingvostilistička pitanja, nadalje jedan referat (Ivan Trifunagić) govori o retoričkoj problematici, i napokon posljednja tri referata (Đurđa Str-

soglavec i Sonja Dolžan, Edina Šago-Ćumurija te Marko Jesenšek) pripadaju oblasti komparatistike i prevodilaštva.

O drugoj radnoj temi (*Kategorije riječi*) referate za ovaj zbornik pripremilo je šest izлагаča. Njihova izlaganja većinom se bave različitim aspektima podjele riječi na vrste. Ivo Pranjković s tim u vezi razmatra tzv. hibridne oblike riječi i mogućnosti njihova uključivanja u odgovarajuće kategorije riječi, Branimir Belaj o kategorizaciji riječi govori iz ugla spoznaja do kojih se došlo u kognitivnoj gramatici, Rajka Glušica daje pregled načina klasifikacije riječi u reprezentativnim domaćim gramatikama 19., 20. i 21. stoljeća, Ismail Palić ukazuje na neadekvatnost opisa veznika u gramatikama, Lada Badurina i Nikolina Palašić bave se pragmatičkim aspektom veznih sredstava na razini rečenice i teksta (veznika i konektora), a Vesna Požgaj-Hadži, Tatjana Balažić-Bulc, Maša Plešković i Tomislav Čužić svoje su izlaganje posvetili problemu obrade glagolskih oblika u udžbenicima hrvatskoga kao stranog jezika.

Zahvaljujem se Organizacionom odboru na pripremi konferencije, izlagачima koji su sudjelovali u njezinu radu i pripremili svoje referate za objavljanje te recenzentima. Vjerujem da će sadržaj ovoga zbornika biti zanimljiv brojnom čitateljstvu i nadam se da će Sarajevski filološki susreti postati istinska naučna smotra što većeg broja istraživača iz Bosne i Hercegovine i inozemstva.

Ismail Palić

I.

Književno djelo M. Selimovića,
S. Kulenovića i D. Sušića:

JEZIČKE ANALIZE

Jelena REDLI

SISTEM PADEŽA SA KVALIFIKATIVNIM ZNAČENJEM
U KOPULATIVNOM PREDIKATU U ROMANU
Ostrvo Meše Selimovića

KLJUČNE REČI: *lingvistika, kvalifikativni padeži, predikat, Meša Selimović*

Predmet ovog rada je analiza i klasifikacija padežnih i predloško-padežnih konstrukcija s kvalifikativnim značenjem kao leksičkog dela kopulativnog predikata u romanu *Ostrvo Meše Selimovića*. Istraživanje je semantički usmereno na kategoriju adverbijalne kvalifikativnosti, a sintaksički na padežne konstrukcije. U skladu sa temom romana i ostalim jezičkim sredstvima koja pisac koristi u svrhu opisa junaka i njihovih života, mnogobrojne padežne konstrukcije koje su predmet ovog rada i koje su ekscerpirane sa oko 100 strana pomenutog romana, pokazuju semantički potencijal padežnih formi u sferi kvalifikativnosti u širem smislu, tj. ukazuju na njeno preplitanje sa drugim semantičkim kategorijama.

1. UVOD

Ovaj rad, koji obrađuje sferu adverbijalne kvalifikativnosti, deo je šireg istraživanja sintaksičko-semantičkog sistema padeža sa kvalifikativnim značenjem, a fokus istraživanja usmeren je na standardni jezik. Za sintaksičko-semantičku analizu padeža sa kvalifikativnim značenjem kao izvor poslužio je roman *Ostrvo Meše Selimovića*. Namera je bila da se bar delimično odgovori na pitanje da li i kako kvalifikativni padeži modifikuju značenje konstrukcije u kojoj se realizuju sa glagolom *jesam-bit* kao kopulom i konstrukcije u kojoj se ovaj glagol pojavljuje u značenju 'imati'. Posmatraće se, takođe, i konstrukcija kvalifikativnog značenja zastupljena primarno prostornim jezičkim sredstvima.

Sintakšičko-semantičkom analizom obuhvaćene su predikatske kvalifikativne konstrukcije zabeležene na oko 100 strana teksta¹ elektronskog izdaja romana *Ostrvo*².

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKA OSNOVA: KVALIFIKATIVNI PADEŽI KAO PREDIKATIVI GLAGOLA *JESAM-BITI*

U građenju kopulativnog predikata učestvuju kopula i leksički deo, tj. imenski predikativ kojim se određeni sadržaj pripisuje subjektu. U ulozi kopule pomenutih predikata realizuje se glagol *jesam-bit*, tzv. *esse* glagol, koji se u raznim jezicima koristi na dva načina: 1) kao gramatička jedinica, odnosno kao kopula, i 2) kao punoznačna reč, takozvani proverb, pri čemu zamjenjuje niz drugih glagola kao što su *postojati*, *egzistirati*, *imati*.³

Kada se pojavljuje kao kopula, ovaj glagol ima funkciju uspostavljanja gramatičke veze između dva imenička pojma ili imeničkog pojma i njegovog obeležja, kao što ilustruje primer *Oči su ti ružne* (7). S druge strane, glagol *biti* može da ponese značenje glagola *imati* (lat. *habere*), što se može ilustrovati primerom *Bio je mršav, ali jakih kostiju* [\leftarrow *ali je imao jake kosti*] (156).

U funkciji predikativa⁴, koji dopunjaju⁵ kopulativni glagol i sa kojim grade predikat, pojavljuju se padežne konstrukcije kvalifikativnog značenja, čije su konstituentske jedinice u obliku prideva, npr. *Nisi mogao da budeš političar, suviše si impulsivan* (9), imenica u nekom od kosih padeža sa kvalifikativnim značenjem, npr. *kosa joj je zlatnoplava, i duga, do ramena, šešir bijel, širokog oboda* (203) i konstrukcija sa priloškim veznikom *kao*, npr. *ali to prvo viđenje je kao vedar sunčani zrak poslije oluje, kao mlaz svježe vode nakon duge suše, kao nezadrživa radost nakon čame* (78).⁶ Ovako konstitui-

-
- 1 Radi ekonomičnosti rada neće se prikazivati konstrukcije koje se ponavljaju niti sve konstrukcije kojima se iskazuje isti sintakšičko-semantički tip.
 - 2 http://www.biblioteka-online.com/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=388&Itemid=53
 - 3 Tako Snježana Kordić (2002: 144) upućuje na Benvenista, koji ističe da je u većini jezika konstrukcija sa glagolom *esse* jedina mogućnost izricanja značenja *imati*, te da glagol *esse* dijahronijski prethodi glagolu *imati*, dodajući da u nekim jezicima *habere* čak i ne postoji.
 - 4 Predikativi, na funkcionalnom planu, predstavljaju imeničke jedinice s pridevskim konstituentiskim značenjem jer padežni oblik, odnosno predloško-padežna konstrukcija pokazuje pridevsko značenje (up. Stanojčić, Popović, Micić 1989: 266-268).
 - 5 Po rečima Aleksandra Belića treba imati na umu činjenicu da padeži umesto dopunske funkcije često mogu dobiti odredbenu (pridevsku ili prilošku), pri čemu dopunska sintagma prelazi u odredbenu (Belić 1998: 157).
 - 6 V. Ružić (2005: 491), osim ovih konstituenata koji funkcionišu kao imenički i pridevski predikativi, navodi da se uz kopulu mogu pojaviti i prilog, kao i zavisna rečenica, odnosno klauza, koji vrše funkcije priloškog i rečeničnog predikativa.

sani predikati subjekat kvalifikuju u smislu osobine, stanja u kom se nalazi, ili referišu se o nekakvom njegovom svojstvu i sl.⁷

Takođe, kao što je već napomenuto, biće analizirane i one kvalifikativne predikske strukture u čiji sastav ulaze predloško-padežne konstrukcije koje su obički primarno spacijalne. Ovo se može objasniti činjenicom da je semantička struktura padeža kompleksna, tako da se u okviru određene kategorije može mešati više padežnih značenja, u čemu se ogleda i fazičnost semantičkih kategorija uopšte (v. Radovanović 2009). U tom smislu Predrag Piper (2001: 113-117), prema osnovnim postavkama lokalističke teorije padeža⁸, ističe mogućnost metaforičkog prenošenja prostornih kriterijuma u sfere koje ne pripadaju spacijalnosti. Ovde je, zapravo, reč o primerima “transponovane upotrebe primarno prostornih jezičkih sredstava” (Piper 2001: 103).

Tako bi se protolokalizacija, s odgovarajućim transpozicijama u način i kvalitet mogla ilustrovati primerom: *Sav je bio u toj nesreći* (20). Leksema *nesreća* ima značenje lokalizatora prenesenog u apstraktnu sferu, pri čemu se na njemu realizuje upravna predikacija *je bio*, dok predlog *u* upućuje na (apstraktnu) unutrašnjost lokalizatora. Mešanje kategorija spacijalnosti i kvalifikativnosti ogleda se upravo u tome što, primarno spacijalna, predloško-padežna konstrukcija *u toj nesreći* kvalifikuje stanje u kom se ostvaruje predikacija.

3. SINTAKSIČKO-SEMANTIČKA VREDNOST KVALIFIKATIVNIH PREDIKATIVA U POSMATRANOJ GRAĐI

3.1. Kvalifikativni nominativ kao predikativ⁹

Nominativ je semantički najneutralniji padež, odnosno forma kojom se mogu iskazati najrazličitiji semantički odnosi (up. Chvany 1975: 178), te je stoga nemarkiran. Međutim, primeri zabeleženi u korpusu pokazuju da se nominativ, pored toga što je jedini zadužen za službu gramatičkog subjekta u rečenici, može pojaviti kako u poziciji subjekta tako i u poziciji predikata,

7 V. Petrović, dajući tipologiju dopuna, ove predikative naziva dopunskim i razvrstava u tip C1 (gramatičkosemantički), kojim se označava pojam koji učestvuje u dатој radnji i koji je na neki način određuje (up. Petrović 1992: 123 i dalje).

8 A. Belić (1972: 190) ističe da je svoju primenu “lokalna teorija” našla još davne 1858. godine u *Srbskoj sintaksi* Đure Daničića, u kojoj on kaže da ova teorija “značenja svih padeža izvodi iz lokalnog odnosa predmeta mišljenja prema glagolskoj radnji”.

9 Nominativ o kojem je ovde reč pripada semantičkom tipu predikatskog nominativa (Antonić 2007: 110-113), ali u zabeleženim primerima obavlja funkciju kvalifikativa, te ga stoga posmatram kao sintaksičko sredstvo koje kvalifikuje upravni pojam.

odnosno može biti i tema i rema. U tom smislu, nominativ se pojavljuje kao pridevski predikativ u funkciji semantičkog jezgra kopulativnog predikata.¹⁰

Pojam u funkciji semantičkog jezgra kopulativnog predikata u primerima ekscerpiranim iz korpusa pojavljuje se kao kvalifikator, odnosno element koji pripisuje određenu osobinu subjektu (up. Antonić 2007: 110). Pridevi koji vrše funkciju kvalifikatora su pravi kvalifikativni pridevi i odgovaraju na pitanje *Kakav?*, npr. [...] svirala je Šopenovu mazurku na jednoj dobrotvornoj zabavi, načelnik **je bio** oduševljen, pogladio je po obrazu [...] (6), *Nisi mogao da budeš političar, suviše si impulsivan* (9), *I djeca su nam dобра* (11). Ovaj tip predikativa zastupljen je takođe i oblicima sintetičkog komparativa, npr. *Ona je razumnija, kaže: radije ribu* (5), [...] njihova putanja je na drugom mjestu, i mekša **je** i ravnija nego moja (208).¹¹

3.1.1. Nominativ prideva kao upravni član dopunske sintagmatske veze

Pridevi u zabeleženim strukturama takve su leksičke semantike da često zahtevaju obaveznu semantičku dopunu, a svojstvo označeno pridevom pripisuje se čoveku. Nominativ prideva u funkciji kvalifikativnog determinatora pojavljuje se kao upravni član sintagmi u sledećim modelima datim na osnovu rekcije upravne reči:¹²

a) nominativ sa genitivskom i predloško-genitivskom rekcijском dopunom:

Model a.1. Kauzalni genitiv sa predlogom OD označava ‘unutrašnji’ uzrok, odnosno psihičko stanje subjekta: *lud je od bijesa kad je vidi* (6)¹³, a u funkciji je obaveznog determinatora čijim bi ispuštanjem značenje iskaza bilo promenjeno (*lud je od besa = toliko je besan da se ponaša kao da je poludeo* nasuprot *lud je = psihički je bolestan*). Ovaj genitiv, takođe, može da označi i ‘spoljašnji’ uzrok, odnosno objektivno stanje koje se dešava izvan čoveka: *Oči su mu vlažne od suza zbog riječi koje ne zna, a miran je kad ih nađe* (80).

Model a.2. Konstrukcija sa eksplikativnim genitivom kao semantičkom dopunom prideva pun: *Ali je crkvena lađa puna muzike* (31); *ali je srce puno*

10 V. Petrović ističe da dopune predstavljaju zavisni padeži, dok predikativni nominativ funkciju dopune ostvaruje kao sekundarnu, poziciono uslovljenu (Petrović 1992: 126).

11 Imajući ovo na umu, kvalifikatorima se ne mogu smatrati pridevi koji se u korpusu pojavljaju u primerima tipa *Čim čovjek počne o tome da razmišlja, gotov je [...]* (30), kao ni u primerima sa participom pasiva: *Čak su ta prirodna prava toliko obezvrijedena da bi bio prezriivo ismijan svako ko bi samo upitao ljudi...* (64).

12 Podela modela na osnovu rekcije upravne reči preuzeta je od Ružić 2006.

13 Uzročnim značenjem iskazanim genitivom podrobno se bavila M. Ivić (1954b). Pojmove koji svojom prirodom i pojmom izazivaju spontanu reakciju ona naziva *izazivačima* datog stanja, a konstrukcija OD + NGen obavezna je upravo onda kada se radnja vrši bez volje agensa.

neiskazanog zadovoljstva dok slušaš kako se riječi nižu jedna na drugu, kao niska (158); *penzioneri su puni* iskustva (167); *on je još pun* nade, neka mu ne smeta (203). U navedenim primerima radi se o kvalifikativnoj upotrebi prideva *pun*, a ne o relacionoj. Naime, sintagme se ne odlikuju partitivnošću jer im se pripisuje osobina ispunjenosti, a glavna imenica ne označava mernu jedinicu, pri čemu se grupa N + NGen ne može upotrebiti samostalno, npr. **lađa muzike, srce zadovoljstva, penzioneri iskustva.*¹⁴

b) nominativ sa dativskom rečičkom dopunom:

Model sa eksplikativnim dativom pojavljuje se kao gramatički izlaznik osobine imenovanog pojma, a pridjevom se označava usmerenost subjekta prema nečemu, te je predikacija obeležena neovremenošću: *Ne pijem, ne pušim, nisam sklon poroku* (54); *nikakva odjeka od tebe nema, jednak si kamenu ili bačenoj grani kraj puta* (114).

c) nominativ sa predloško-akuzativskom rečičkom dopunom:

Eksplikativnim akuzativom prave imenice gramatički izlaznici sposobnosti i fizičke karakteristike kao svojstava imenovanog subjekta: *I za kakvo sam to ja mjesto sposoban osim za svoje učiteljsko?* (179); *Bio je gladan, ali nije htio da pokaže nestreljenje, ili je bio suviše slab za brz pokret* (183).

d) nominativ sa instrumentalnom rečičkom dopunom:

Model sa eksplikativnim instrumentalom kojim su leksički izlaznici apstraktni pojmovi kao dopune pridjevima koji označavaju čovekovo unutrašnje, psihičko stanje. Nominalnom dopunom obeležava se omogućivač posredstvom kojeg subjekat dospeva u određeno stanje. U sintagmi *lijepim mislima*, uz deverbativnu imenicu prisutan je obavezni determinator: *Zato što smo siro-mašni srcem i lijepim mislima* (27); *A možda je i zadovoljan svojim položajem, ko to zna* (40); *Ali je sigurno primijetila koliko je oduševljen njome* (79); *Kad su poslije rata dobili stan u novom neboderu, bili su [...] pomalo opsjednuti brigom za život* (130).

e) nominativ sa rečeničnom dopunom:

Model e.1. Kao semantička dopuna pridjevu *sposoban* pojavljuje se zavisna klauza sa veznikom *da*, pri čemu se pridjevskim izrazom označava određe-

¹⁴ U svojoj studiji o srpskohrvatskom genitivu K. Feleško (1995: 69-71) ukazuje na razliku između relacione i kvalifikativne upotrebe sintagmi sa genitivom kao dopunom pridjeva *pun*.

na vrsta modalnosti: *Samо zato što životinje nemaju snage da se suprotstave... što nisu sposobne da se udruže* (63); *ti si meni prebacivala da sam tvrdoglav kao mazga i potpuno neprilagodljiv, uobražen bez razloga, nesposoban da ma koga uvjerim da sam izašto drugo osim za rad s djecicom* (179). Subjekatski argument u upravnom delu složene strukture nosilac je svojstva, dok rečenična dopuna referiše o načinu ispoljavanja takvog stanja (up. Ružić 2006).

Model e.2. Kao semantička dopuna pridev *zadovoljan*, koji označava određeno raspoloženje, dopunska klauza koju uvodi veznik *što* izveštava o razlogu koji dovodi subjekat u dato stanje, te se može reći da je ovaj veznik obeležen kauzalnošću (Ružić 2006: 234): *Možda je zadovoljna što je on slušao njeno sviranje* (33); *Bio je ljut što je morao da šalje tu ratu* (80); *Izgledala jejadno, na smrt umorna, na kraju snage, s ranom na oku, ali se činilo da je ipak zadovoljna što se vratila* (190); *Zadovoljan sam što sam proživio vijek a nisam nikome naškodio* (207).

U svim zabeleženim modelima, u poziciji subjekta, bilo da je na površinskom planu on eksplisiran ili ne, nalazi se čovek kao svesno biće, a realizacija radnje o kojoj referiše dopunska sintagma *biti sposoban* prenosi se na plan budućnosti, dok ostale predikacije referišu o sadašnjosti.

3.2. Kvalifikativni genitiv kao predikativ

3.2.1. Bespredloški genitiv

Kvalifikativnim genitivom s obavezним determinatorom gramatičkuju se označke stanja ili osobina karakterističnih za imenovani pojam, pri čemu on otkriva kvalitet, odnosno stalno svojstvo nekog integralnog dela pojma sa kojim čini jedinstvenu celinu i prema kojem funkcioniše kao odredba, i to pridevskog tipa (up. Ivić 1955-56): *Bio je mršav, ali jakih kostiju [← ali koščat]* (156), *Bio je neugledan seoski pas, star, oronuo, slab, ružan, opušteno kože i nakostriješene dlake [← omlitaveo i nakostrešen]* (182), *kosa joj je zlatnoplava, i duga, do ramena, šešir bijel, širokog oboda* (203). U poslednjem primeru, šeširu se kao neživom objektu pripisuje integralni deo (*široki obod*) kao inherentni entitet celine, dok se u ostalim primerima radi o pripisivanju integralnog dela tela kao inherentnog entiteta (up. Radovanović 1972: 235-236).

Mihailo Stevanović (1986: 175 i dalje) ističe da se najveći broj značenja genitiva mogu obuhvatiti njegovim glavnim značenjima među kojima je i posesivno. U tom smislu, kvalifikativno determinisani imenski pojam pojavljuje se u svojstvu posesuma u odnosu na subjekat predikacije koji istupa kao posezor, što je vidljivo na dubinskom planu: *Bio je mršav, ali jakih kostiju [← imao*

je jake kostij (156), *Bio je neugledan seoski pas, star, oronuo, slab, ružan, opuštene kože i nakostriješene dlake* [\leftarrow imao je opuštenu kožu i nakostrešenu dlaku] (182), *kosa joj je zlatnoplava, i duga, do ramena, šešir bijel, širokog oboda* [\leftarrow šešir je bijel i ima široki obod] (203). U ovim primerima kopula nosi značenje ‘imati’, odnosno istupa kao *habeo*-glagol. Međutim, izjava o posedovanju pojma u genitivu, koji na dubinskom planu istupa kao pravi objekat glagola *imati*, potisnuta je u drugi plan, a u prvom planu je kvalifikacija posesora. Zanimljivo bi bilo primetiti da se u drugom i trećem primeru kvalifikativni genitiv pojavljuje u nizu sa pridevskim kvalifikativima, pri čemu se prvo oni navode, neposredno vezani za kopulu.

3.2.2. Genitiv sa predlogom BEZ

Genitivom blokiranim predlogom *bez*, koji funkcioniše kao opozit prema instrumentalu blokiranim predlogom *sa*, identificuje se odsustvo pojma za koji se ovaj predlog vezuje.¹⁵ Denotatima svojstava leksikalizuje se genitivska konstrukcija koja, eksplicirajući njihovo odsustvo, kvalifikuje subjekatski argument preko odsustva karakteristične pojedinosti (up. Antonić 2005: 161). Pojmovi u genitivu, reprezentovani deverbativima, odnosno deadjektivima sa predlogom *bez*, iskazani su u nominalizovanim strukturama sa implicitno prisutnom negacijom (up. Radovanović 1990). Na dubinskom planu takođe je prisutna značenjska komponenta posesivnosti što signalizuje činjenicu da čovek konceptualizuje kvalitet kao nešto što postoji ili ne postoji, nešto čega ima ili nema: *Ali je odmah uvidio da je njegova želja bez ikakvog stvarnog izgleda* [\leftarrow da se njegova želja neće ostvariti / da nije izgledna / da nema stvarnog izgleda] (70), *Njegov spomen je bez trajanja, jer je on bez značaja* [\leftarrow Njegov spomen ne traje, jer on nije značajan / Njegov spomen nema trajanja, jer on nema značaja] (108), *Sve je bilo bez smisla, pa i njegova sudbina* [\leftarrow Ništa nije bilo smisleno / nije imalo smislaj] (112), *Kao da je u ta dva otegnuta tona što su trajala po volji, i bez ikakve pravilnosti u izmjeni, bila sva tuga njegovog života i ovog svijeta* [\leftarrow Sva tuga njegovog života i ovog svijeta nije bila pravilna /

15 U vezi sa predlogom *bez* Slobodan Pavlović (2006: 238) zapaža da se ovde radi o protokalizaciji, odnosno o metaforičkom prenošenju prostornih kriterijuma u neprostorne sfere. Praslovenski predlog **bez(v)* dovodi se u vezu sa staroindijskim *bahih* koje ima značenje ‘(iz)vlan, napolju, spolja’, na osnovu čega se može prepostaviti da se slovensko značenje predloške konstrukcije **bez(v)* + *gen* moglo razviti “na bazi ekskluzivne spacialnosti koja se vezuje za staroindijski prilog *bahih* – *biti bez nekoga ili nečega*”, koje se moglo konceptualizovati kao *biti u prostoru izvan onog gde se nalazi neko ili nešto*.

nije imala pravilnosti u izmjeni] (196), ali je on smatrao da je sve to više nego dovoljno da bude bez mane [← da nema mane / da ne bude manjkavo] (144).

Registrovani primeri pokazuju da su, u odnosu na deverbative, više zastupljeni deadjektivi kao genitivski referenti. S obzirom na to da su nastali od kvalifikativnih prideva, oni poseduju veći značenjski potencijal za iskazivanje kvalifikativnog značenja u konstrukciji sa predlogom *bez*.

U primeru *Bila je to čista sreća. Sva bijela. Bez traga misli o sebi [← a da nije mislila o sebi / a da nije imala misli o sebi]* (28) zanimljiva je i pojava tzv. parcelisanog predikativa koji specifikuje semantički sadržaj predikata i kvalificuje subjekatski argument (up. Piper 2005: 567).¹⁶

3.2.3. Genitiv sa predlogom IZVAN

Genitiv blokirani složenim predlogom *izvan* gramatikalizuje pojam od kojeg se izuzima ono što se iskazuje upravnom rečju. Valja napomenuti da ova predloška genitivska konstrukcija primarno vrši službu odredbe za mesto, odnosno referiše o lokalizatoru na spoljašnjosti prostornog orijentira. U prvom primeru leksički eksponent predstavlja apstraktna imenica *zajednica*, koja označava metaforičko prostiranje, dakle, imenica čija semantika podrazumeva prostor. Ova kontaktna padežna konstrukcija, zapravo, predstavlja metaforu ekskluzivne lokalizacije (Pavlović 2006: 238-239): *toliko su se bili naviknuli na zajednicu da im izvan nje nije bilo života [← da ne bi mogli da žive život kakav se živi izvan nje]* (70); *u svemu tome bi našao neki smisao, neki makar i glup razlog, ali ovo je bilo izvan pameti* (111). Valjalo bi napomenuti da kvalifikativno značenje u prvom primeru nije prozirno, ali parafraza pokazuje njegovu prisutnost, te ono biva iskazano kao odgovor na pitanje: *kako ne mogu da žive? – izvan zajednice /na koji način ne mogu da žive? – tako što bi živeli samostalno (izvan zajednice)*.

3.2.4. Genitiv sa predlogom DO

Kontaktno nemarkirana padežna konstrukcija ilustrovana primerom *kosa joj je zlatnoplava, i duga, do ramena, šešir bijel, širokog oboda* (203) zastupljena je oblikom koji primarno referiše o protolokacionoj direktivnosti

16 Parcelacija je poseban sintaksički postupak kojim se delovi rečenice, tesno funkcionalno-semantički povezani s ostalim rečeničnim članovima, osamostaljuju. Ovim postupkom naorušavanja tradicionalnih principa modeliranja rečenice i razgradivanjem rečenične strukture, rečenica se raščlanjuje, te kazivanje postaje dinamičnije, dobija drugačiju ritmičku organizaciju i postiže se određeni stilski efekti (up. Piper 2005: 564-566).

uz realizovanje kontaktnosti kao pozicione kategorije (Pavlović 2008: 291).¹⁷ Direktivno značenje adlativnosti sadržano je i u kvalifikativnoj genitivskoj konstrukciji koja referiše o fizičkom svojstvu upravnog pojma u navedenom primeru, jer dužina kose se meri prema lokalizatoru (*ramena*), pri čemu se predlogom *do* konkretizuje mesto u odnosu na taj lokalizator. Međutim, njena kvalifikativna uloga se ustanovljava postavljanjem pitanja: *kakva joj je kosa?*, pri čemu je odgovor: *kosa joj je [...] duga, do ramena*. Ova predloško-padežna veza ovde gubi svoje primarno značenje prostornog odnosa i svodi se na značenje kvalifikacije, što bi se moglo ilustrovati transformom: *kosa joj je srednje dužine*. Sintagma *do ramena* već samim svojim značenjem implicira prisutvo određene dužine kao njeni imanentno svojstvo koje se datom genitivskom konstrukcijom konkretizuje.

3.3. Kvalifikativni instrumental sa predlogom SA kao predikativ

Predloško-padežna konstrukcija sa instrumentalom blokiranim predlogom *sa* istupa kao gramatikalizator pratećeg stanja, koje se identificuje instrumentalnom konstrukcijom u svojstvu konlativnog kvalifikativa a leksikalizovanom apstraktном imenicom *sreća*.¹⁸ Tako semantička nijansa prateće okolnosti iskazana imperativnom konstrukcijom sa deadjektivnom imenicom reprezentuje osobinu, karakteristiku koja prati način ostvarivanja date predikacije: *Neka vam je sa srećom novi život! — nazdravlja je veseli Šaho [← Krenite u novi život uspešno, srećno / i pri tom budite uspešni, srećni]* (61).

Ovaj predloški instrument, koji M. Ivić (1954: 195-200) svrstava u tip pseudosocijativa¹⁹ i naziva pratilačkim instrumentalom, u navedenom prime-

17 Primarna protolokaciona značenja padežnih konstrukcija svoj pun izraz nalaze u semantičkoj kategoriji spacijalnosti. U ovom semantičkom polju ukrštaju se dinamički i pozicioni parametri prostornih relacija koje povezuju lokalizator i objekat lokalizacije (Pavlović 2008: 284).

18 Konlativ podrazumeva eksplisirano prisustvo detalja koji prati realizaciju upravne predikacije. Na osnovu inherentne semantike leksičkih eksponenata izdvajaju se tri tipa konlativnog instrumentalnog predloga *sa*, kojim se identificuje: (a) fakultativni sa-učesnik u realizaciji upravne radnje ako se u svojstvu leksičkog eksponenta javi oznaka ljudskog bića; (b) prateći detalj ako leksički eksponent prema učesniku u realizaciji radnje ima status otudivog predmeta ili neotudivog (integralnog) dela, i (c) prateća situacija ili stanje ako je u svojstvu leksičkog instrumentalnog predloga apstraktna imenica (Pavlović 2006: 219). Nada Arsenijević (2003/II: 65) ističe da “način ispoljavanja propratne radnje može biti i formalno regulisan, tako da se ona na površinskom planu eksplisira imenicama sa značenjem psihološkog ili fiziološkog stanja i deverbativnim imenicama”.

19 M. Ivić (1954: 195-210) govori o pseudosocijativnom tipu instrumentalnog predloga i izdvaja tri tipa ove semantičke klase: pratilački instrumental, instrumental “karakteristične pojedinosti” i instrumental “sastavnog dela”.

ru označava da je proces započinjanja novog života, odnosno njegovog življеnja, u celom svom toku praćen osećajem uspešnosti, sreće, pri čemu se emocija metaforički udružuje sa doživljavčima i “prati” ih tokom procesa, te se u tom smislu može govoriti o implicitno prisutnoj značenjskoj komponenti društva, ali bez obeležja aktivne dinamičnosti.

3.4. Kvalifikativni lokativ kao predikativ

3.4.1. Lokativ sa predlogom *PO*

Kontaktnom padežnom konstrukcijom sa lokativom blokiranim predlogom *po* primarno se izražava pomeranje po površini lokalizatora, odnosno prosekutivnost ili difuznost (distributivnost) gramatikalizovanog pojma, tj. sistemska ili proizvoljna raspoređenost entiteta unutar granica prostornog orijentira.

U primeru *Mene more malo plaši — rekla je žena [...] nije po ljudskoj mjeri* (103) radi se o metaforičkom preslikavanju prototipnih prostornih značenja ove lokativne konstrukcije na apstraktne sfere. Lokativni referent leksikalizovan je apstraktnom imenicom *mera* uz prisustvo obaveznog determinatora, odnosno oznakom norme (preskriptiva), te predstavlja činilac koji kvalificiše predikaciju tako što je smešta, distribuira unutar jasnih metaforičkih granica, što se može predstaviti parafrazom *nije po ljudskoj meri* [“svojom veličinom izlazi iz granica koje postavljaju ljudi]. Značenje načina lokativne konstrukcije na dubinskom planu potvrđuje se i mogućnošću uvođenja spoja korelativa *onako* i načinskog priloga *kako* koji uvode komparativnu klauzu: *Mene more malo plaši — rekla je žena [...] nije po ljudskoj mjeri* [“nije onako kako nalaže ludska mjera] (2).

S. Pavlović (2008: 292) ovu lokativnu konstrukciju smešta u semantičko subpolje kriterija.²⁰ Parametar kriterija neretko se dovodi u vezu sa semantičkim poljem uzroka, pa se otuda u pojedinim primerima u ekscerpiranoj gradi kriterij može smatrati povodom realizacije dodatno determinisane upravne radnje (Pavlović 2006: 241-242): *Mene more malo plaši — rekla je žena [...] nije po ljudskoj mjeri* [“jer je preveliko za ljude] (8).

3.4.2. Lokativ sa predlogom *U*

Konstrukcijom sa lokativom blokiranim predlogom *u* primarno se označava mesto u unutrašnjosti ili u granicama lokalizatora u kom se nešto odigra-

20 Subpoljem kriterija identificiše se “osnova na kojoj se temelji realizacija upravne radnje”, odnosno “okvir kojim se ta realizacija modalno limitira” (Pavlović 2006: 238-239).

va ili nalazi. Primeri ekscerpirani iz korpusa pokazuju metaforičko prenošenje prostornih koncepata na različite apstraktne domene. Tako se ovom intralokativnom konstrukcijom orijentir metaforički konceptualizuje kao omeđen prostor, a u stvari se radi o određenom raspoloženju, odnosno duševnom ili fiziološkom stanju. N. Arsenijević (2008: 156) ističe da se datom procesu može pripisati integrativni karakter, pri čemu će “rezultat njegovog delovanja biti protumačen kao produkt centripetalne sile, što u jezičkom pogledu znači upotrebu predloga *u*”, a kvalifikativno značenje biće uobličeno kao apstraktna lokalizacija (Piper 2005: 831): *Sav je bio u toj nesreći* (20); *A on je bio u posebnom raspoloženju* (103); *Gospođa Ružić nije znala da li je njen muž sve ispričao toj strogoj ženi što se oblači kao da je u stalnoj polužalosti* (145); *Da nije bio toliko plemenit, da nije htio da joj po svaku cijenu dovede doktora, ne bi sad bio u ovom nemogućem položaju* (171, 172); *Žena je bila u vatri, i doktor je odmah počeo sa svojim bajanjem* (174); *Bolestan si, još si u vatri* (220). U poslednja dva primera desni argumeti iskazani predloškim lokativom predstavljaju pojam koji označava čovekovo fiziološko stanje, a formalizovani su kao (pseudo)objekat lokalizacije i semantički predstavljaju posesum: *Žena je bila u vatri, i doktor je odmah počeo sa svojim bajanjem* [\leftarrow *Žena je imala visoku temperaturu*], *Bolestan si, još si u vatri* [\leftarrow *još imаш visoku temperaturu*].

U primeru *on je u svečanom geroku, ona u bijeloj dugoj haljini, zasuta cvijećem* (56) pojam denotiran lokativom s predlogom *u* formalizovan je kao ‘neživi’ lokalizator u kom je sadržan entitet leksikalizovan oznakama odeće i čije su spoljne granice jasno profilisane.

4. REDUKOVANE KAO-KONSTRUKCIJE

Konstrukcije sa prostim veznikom *kao* pojavljuju se kao reprezentanti semantičkog jezgra kopulativnog predikata a u funkciji kvalifikativnog determinatora uz imenicu u nominativu. U takve konstrukcije u kojima se struktura sa *kao* naslanja na upravni imenski izraz veznik *kao* unosi posebna značenja, odnosno može se izdvojiti kao poseban tip konstrukcije, tzv. ekvativni tip, u kome se rekonstrukcijom pokazuje da je nešto nečemu slično, jednako, odnosno podseća na dati pojam (Petrović 1976: 61-62): *ali to prvo viđenje je kao vedar sunčani zrak poslije oluje, kao mlaz svježe vode nakon duge suše, kao nezadrživa radost nakon čame* (78); *I sad si kao prazna, razlupana kanta* (200); *Ali, i on je za mene bio kao čovjek* (212).

U jednom primeru zabeležena je konstrukcija sa složenim veznikom *kao i* kao transform poredbene klauze sa složenim veznikom *kao što*, u kojoj je imenica dubinski subjekat klauze sa *kao što* (Petrović 1976: 57) i u funkciji

je kvalifikativnog determinatora sa ekvativnim značenjem: *Poslije će biti kao i svakog mjeseca [← kao što je i svakog mjeseca]* (202).

5. ZAKLJUČAK

U zabeleženoj građi iz romana *Ostrvo* Meše Selimovića izvršena je sintaksičko-semantička analiza kategorije kvalifikativnosti u sferi adverbijalne determinacije, a obuhvaćene su isključivo konstrukcije u kopulativnom predikatu. Prilikom analize, kvalifikativnost je posmatrana kao funkcionalno-semantičko polje, odnosno posmatrana je u ukupnosti njenog sadržaja i izraza. Predikativi su iskazani nominativom i redukovanim *kao*-konstrukcijama, kao i predloško-padežnim konstrukcijama: genitivom blokiranim obaveznim determinatorom, genitivom blokiranim predlozima *bez*, *izvan* i *do*, instrumentalom blokiranim predlozima *sa* i lokativom blokiranim predlozima *u* i *po*.

Nominativske konstrukcije u funkciji kvalifikativnih determinatora (nominativ prideva sa semantičkom padežnom i predloško-padežnom dopunom i redukovana *kao*-konstrukcija) nosioci su svojstva koja se pripisuju čoveku kao svesnom biću i istupaju kao kvalifikatori njegovog unutrašnjeg, psihičkog stanja.

Kvalifikativni genitiv blokiran obaveznim determinatorom istupa kao gramatikalizator oznaka stanja i osobina koje kvalifikuju subjekat sa kojim čine jedinstvenu celinu. U određenom broju primera, glagol *jesam-bit* sa dopunom u formi predikativnog genitiva istupa kao *habeo*-glagol na dubinskom planu. *Genitiv blokiran predlogom BEZ* pojavljuje se kao gramatikalizator karakteristične pojedinosti, koji kvalifikuje subjekatski argument eksplisirajući njeno odsustvo. Na dubinskom planu kopula ima značenje glagola 'imati', ali je objektska funkcija pojma u genitivu uz glagol *imati* potisнута u drugi plan, dok je u prvom planu kvalifikacija posesora. Leksički eksponenti *genitivske konstrukcije sa predlogom IZVAN* jesu apstraktne imenice koje označavaju metaforičko prostiranje, te ova predloško-padežna konstrukcija predstavlja metaforu ekskluzivne lokalizacije. Primarno značenje *kvalifikativne genitivske konstrukcije blokirane predlogom DO* jeste protolokaciona direktivnost uz realizaciju kontaktnosti, koja, determinišući subjekatski argument, kvalifikuje njegovu usmerenost u prostoru.

Kvalifikativni instrumental sa predlogom SA referiše o prisustvu pratećeg stanja koje je eksplirano imenicom sa značenjem psihološkog stanja.

Kvalifikativni lokativ blokiran predlogom PO predstavlja sintaksičko sredstvo kojim se primarno iskazuje spacialno značenje prosekutivnosti ili difuznosti gramatikalizovanog pojma koje se transponuje u kvalifikaciju pre-

dikacije. Primarno spacijalna *lokativska konstrukcija sa predlogom U* preneta u sferu kvalifikativnosti istupa kao metafora inkluzivne lokalizacije, te se može reći da je kvalifikacija uobličena kao apstraktna lokalizacija integrativnog karaktera. Leksički eksponenti označavaju čovekovo fiziološko stanje i semantički predstavljaju posesum tako da ovde kopula, na dubinskom planu, istupa kao *habeo*-glagol, ali bez promene u značenju predikacije.

Na kraju ovog pregleda kvalifikativnih padežnih i predloško-padežnih konstrukcija kao leksičkog dela predikata uočava se činjenica da takvi predikati kvalifikuju čovekove osobine i njegova unutrašnja, psihička stanja. Pored toga, predlozi unose izvesnu modifikaciju primarnih značenja predloško-padežnih konstrukcija, pa se tim sintaksičkim sredstvima ukazuje na neko svojstvo koje subjekat ima ili nema (*bez značaja, izvan pameti, sa srećom*), koje je određenih dimenzija (*do ramena, po ljudskoj meri*) ili se ukazuje na raspoloženje, odnosno stanje u kom se subjekat nalazi (*u položaju, u vatri*). Valjalo bi još istaći da zastupljenost konstrukcija sa primarno spacijalnim značenjem ukazuje na važnost koncepcije prostora u romanu *Ostrvo*. Malo ribarsko ostrvo predstavlja prostor na kom je stari bračni par, upućen jedno na drugo, odlučio da proveđe život. Oni su, svako u svojoj usamljenosti, i sami postali imaginarna ostrva za koja bi se moglo reći da su pozicionirana u središte realnog prostora koji je, kao i oni, izolovan od spoljnog sveta. Ta dvoslojna zatvorenost, izolovanost, prenosi se upravo onim padežnim konstrukcijama kojima se određena raspoloženja, odnosno duševna stanja metaforički konceptualizuju kao omeđen prostor.

LITERATURA

- Antonić, Ivana (2007). Sintaksa i semantika nominativa. *Sintaksička istraživanja: (dijahrono-sinhroni plan)*. Lingvističke sveske 6. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, 102-114.
- Arsenijević, Nada (2003). Akuzativ s predlogom u savremenom srpskom jeziku (I i II). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. XLVI/I: 101-261; XLVI/II: 51-216.
- Arsenijević, Nada (2008). Prilog proučavanju semantike konstrukcija s predlozima *u* i *na*. *Semantička proučavanja srpskog jezika*. Beograd: SANU. 151-159.
- Belić, Aleksandar (1972). *Istorija srpskohrvatskog jezika*, knj. II, sv. 1. *Reči sa deklinacijom*, V neizmenjeno izdanje. Predavanja dr Aleksandra Belića. Beograd: Naučna knjiga.
- Belić Aleksandar (1998). *Opšta lingvistika. O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, knj. I i II, Izabrana dela Aleksandra Belića, prvi tom, Beograd.

- Chvany, Catherine V. (1975). *On the Syntax of BE-sentences in Russian*. Cambridge, Mass. 02139. Slavica Publishers Inc.
- Ivić, Milka (1954a). *Značenja srpskohrvatskog instrumentalala i njihov razvoj, (Sintakšičko-semantičke studije)*. Institut za srpski jezik, knj.2, Beograd: Naučna knjiga.
- Ivić, Milka (1954b). Uzročne konstrukcije s predlozima “od”, “zbog”, “iz” u savremenom književnom jeziku. *Naš jezik*, Nova serija, V/5-6, Beograd, 186-194.
- Ivić, Milka(1955-56). Odnos između kvalitativnog genitiva i kvalitativnog instrumentalala, *Naš jezik* n. s. VII/7-10, Beograd, 260-269.
- Kordić, Snježana (2002). *Riječi na granici punoznačnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pavlović, Slobodan (2006). *Determinativni padeži u starosrpskoj poslovno-pravnoj pismenosti*, Novi Sad: Matica srpska.
- Pavlović, Slobodan (2008). Pravci transponovanja protokacionih semantičkih parametara u starosrpskim determinativnim sistemima. *Južnoslovenski filolog* LXIV, Beograd, 283-295.
- Petrović, Vladislava (1976). O sintaksičkim konstrukcijama sa prostim i složenim pri-loškim veznikom kao. *Prilozi proučavanju jezika* 12, 47-65.
- Piper, Predrag (2001). *Jezik i prostor*, 2. dopunjeno izd. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Piper, P., Antonić, I., Tanasić, S., Ružić, V., Popović, L., Tošović, B. (2005). *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*. Beograd – Novi Sad – Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska – Beogradska knjiga.
- Pranjković, Ivo (2009). Prostorna značenja u hrvatskome jeziku. *Prostor u jeziku / Književnost i kultura šezdesetih, Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb, 11-19. Skinuto sa http://www.hrvatskiplus.org/prilozi/dokumenti/anagram/Pranjkovic_Prostorna.pdf
- Radovanović, Milorad (1972). Opštelingistički aspekt kategorije “obavezni determinator” u sintaksi. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XV/1.
- Radovanović, M. , N. Bugarski (2007). Nominalizacije: dva lika. *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, br. 71-72, 199-208.
- Radovanović, Milorad (2009). *Uvod u fazi lingvistiku*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad: Sajnos.
- Ružić, Vladislava (2006). *Dopunske rečenice u savremenom srpskom jeziku*. Novi Sad: Matica srpska.
- Stanojčić, Ž., Lj. Popović, S. Micić (1989). *Savremeni srpskohrvatski jezik i kultura izražavanja*. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd – Novi Sad.
- Stevanović, Mihailo (1986). *Savremeni srpskohrvatski jezik. Gramatički sistemi i književnojezička norma. II. Sintaksa*. Beograd.

Tanacković Faletar, Goran (2010). *Semantički opis nesamostalnih (kosih) padeža u hrvatskom jeziku i njegove sintaktičke implikacije*. Doktorska teza odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku.

THE SYSTEM OF CASES DENOTING QUALIFICATION WITHIN COPULATIVE PREDICATE IN MEŠA SELIMOVIĆ'S NOVEL *OSTRVO*

Summary

This paper focuses on the analysis and the classification of prepositional and non-prepositional case structures which bear the meaning of qualification/modification within copulative predicate in Meša Selimović's novel Ostrvo. This examination is semantically focused on the category of adverbial qualification, and syntactically on case structures. In accordance with the topic of the novel as well as with the language means which the author uses in order to describe the characters and their lives, a lot of structures discussed in this paper belong to a semantic category of qualification and appear on about 100 pages of the novel, show a semantic potential of these case forms in the domain of qualification in a broader sense, i.e. they point out its mixing with other semantic categories.

Key words: *linguistics, qualification cases, predicate, Meša Selimović*

UDK: 811.163.4*3'367.627 (082) Selimović
811.163.41'367.627 (082) Selimović
811.163.4*3'367.373 (082) Selimović
811.163.41'367.373 (082) Selimović

Aleksandar STEFANOVIĆ

NEKA ZAPAŽANJA O UPOTREBI BROJEVA U ROMANIMA MEŠE SELIMOVIĆA

KLJUČNE REČI: *Selimović, romani, upotreba brojeva, deklinacija brojeva, semantika brojeva*

U ovom radu autor se bavi upotreboom brojeva u pet romana Meše Selimovića: *Derviš i smrt, Tvrđava, Tišine, Krug i Ostrvo*. Naročito se analizira promenljivost, odnosno nepromenljivost, kardinalnih i zbirnih brojeva, pre svega kada je reč o eksplikiranju dativnog i instrumentalnog odnosa. Autor takođe posvećuje posebnu pažnju nekim specifičnim semantičkim karakteristikama zbirnih brojeva (generalno navođenje količine, isticanje irrelevantnosti pola osoba koje se kvantifikuju) o kojima se vrlo retko govori u jezičkim priručnicima.

1. UVOD

Ovde će se posmatrati neke sintaksičke i semantičke pojave koje se tiču upotrebe brojeva u sledećim romanima Meše Selimovića¹: *Derviš i smrt, Tvrđava, Tišine, Krug i Ostrvo*. Posebno će se razmatrati 1) deklinacija kardinalnih (*dva/oba/obadva, tri, četiri*) i zbirnih brojeva (*dvoje, troje, četvoro i sl.*); 2) semantička upotreba zbirnih brojeva (*dvoje, troje, četvoro i sl.*), brojnih imenica na -ica (*dvojica, trojica, četvorica i sl.*) i brojnih pridjeva (*jedni,-e, -a; dvoji,-e,-a; troji,-e,-a i sl.*). Svaka od ovih dveju tema predstavlja problem za sebe pa će se one ovde posebno posmatrati putem analize mnogobrojnih primera kvantifikacije koji mogu da se nađu u navedenim romanima Meše Selimovića. Zajedničko im je, međutim, to da ishodi analize u oba slučaja daju uglavnom potvrdu o uobičajnjim realizacijama kvantifikacije u jeziku

1 Analizirane brojne konstrukcije uzete su iz teksta koji ćemo klasifikovati kao “jezik pisca”, koji najčešće podrazumeva celinu jezika svakog piščevog teksta, dakle i one njegove delove koje stručnjaci nazivaju “jezik naratora” (koji se, naravno, ne moraju poklapati sa jezikom autora dela) i dr.

M. Selimovića. Takve realizacije nisu naime u koliziji sa onim što se može naći u tradicionalnim gramatikama bosanskog, hrvatskog ili srpskog jezika (od *Gramatike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tomislava Maretića, preko *Savremenog srpskohrvatskog jezika* Mihaila Stevanovića do, na primer, *Gramatike bosanskoga jezika* Dževada Jahića, Senahida Halilovića i Ismaila Palića), odnosno sa onim što ima status normalnog.

2. DEKLINACIJA KARDINALNIH I ZBIRNIH BROJEVA

Poznato je da u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku samo neki brojevi imaju (ponekad samo teorijsku) mogućnost deklinacije; veći deo kardinalnih (ili glavnih ili osnovnih) brojeva je tako nepromenljiv [*pet, šest... devetnaest... sto, dv(j)esta/dv(j)esto... devetsto*], a što se tiče deklinacije brojeva *dva/oba/obadva, tri i četiri* ni ona nije ostala bez ograničenja. Takođe, zbirni brojevi su danas praktično nepromenljivi iako se to u mnogim gramatikama ne zapaža². Ta nepromenljivost ili ograničena promenljivost brojeva naravno ne stvara teškoće kada se radi o predloškoj vezi, jer se tada upotreba predloga podvrće morfologizaciji i analitička konstrukcija obrazuje, ili kada je reč o eksplisiranju akuzativa (koji je i kod promenljivih brojeva većinom jednak nominativu) ili genitiva. U tim slučajevima, naime, pomenuti kardinalni (*dva/oba/obadva, tri i četiri*) i zbirni brojevi se sve redje dekliniraju iako je upotreba padežnih oblika moguća, a kod pojedinih gramatičara (naročito hrvatskih) deklinaciji kardinalnih brojeva se čak daje prednost, naročito kad se radi o nepredloškoj vezi. Barić *et al.* (1997: 217) tako tvrde: "Iza prijedloga se često mjesto odgovarajućeg padeža (...) uzima tzv. skamenjeni akuzativ (...). Ponekad se skamenjeni akuzativ uzima i kad pred njim nema prijedloga (...). Takva je upotreba posljedica postupnog nestajanja oblika brojeva i njihova prelaženja među nepromjenljive riječi. U biranom se jeziku daje prednost padežnim oblicima."; a Babić *et al.* (1991: 666) pišu: "Brojevi *dva, tri, četiri, ova, obje, obadva, obadvije*, upotrebljavaju se i kao nepromjenljive riječi, ali to je više obilježe razgovornoga jezika. U pažljivu, njegovanu jeziku treba ih sklanjati, pogotovu kad dolaze bez prijedloga."

Izražavanje instrumentalnog značenja takođe ne predstavlja problem jer se tada upotrebljava socijativni predlog *sa* sa instrumentalnim značenjem umesto bespredložnog instrumentalala.

2 Videti npr: (Nikčević 2001: 192); (Barić *et al.* 1999: 135); (Stanojčić-Popović 1999: 96); (Raguž 1997: 112); (Vlašić-Tomić-Vojinović-Radosavljević 1972: 78); (Pavešić-Vince 1971: 371); (Jonke 1965: 367); (Maretić 1963: 230).

Jedini problem se naravno javlja kada je potrebno eksplisirati dativno značenje, jer se tada broj ili brojna sintagma ne mogu upotrebiti sami, a i nema odgovarajuće analitičke konstrukcije s nekim predlogom, pošto predlozi *ka* i *prema* ne mogu preuzeti takvu funkciju.

U romanima Meše Selimovića tendencija ka nepromenljivosti kardinalnih brojeva 2, 3 i 4, kao i zbirnih brojeva je na prvi pogled vrlo izražena.

Primeri nepromenjenih (skamenjenih) brojnih konstrukcija su itekako česti i nećemo ih ovde navoditi. Međutim, u nekim vrlo retkim i izolovanim slučajevima možemo naći i brojne konstrukcije koje stoje u zavisnim padežima. To se ipak isključivo tiče glavnog broja *dvije/obje* i zbirnog broja *dvoje/oboje* i pojavljuje se samo u nekim vrlo specifičnim sintaksičkim situacijama:

2.1. Posesivni genitiv

- (1) (...) volim je što sam zaštićen mirom mojih *dviju* soba (...) (Derviš i smrt, str. 15)
- (2) (...) stas za obruč *dviju* šaka (...) (Derviš i smrt, str. 131)

2.2. Predložni genitiv

- (3) Na ulazu sa *obiju* strana (...) stajala su po dva momka. (Ostrvo, str. 56)
- (4) Između tih *dviju* država nema mnogo prijateljskih odnosa (...) (Tvrđava, str. 201)

3.3. Dativ

- (5) (...) njima *dvjema* daje koliko da ostanu na životu (...) (Derviš i smrt, str. 350)
- (6) Ali je čutao tako temeljito, da je razbjesnio obje zaraćene strane, teško se zamjerivši *objema*. (Krug, str. 158)
- (7) (...) onda bi opet počeo da se odužuje svojim *dvema* strastima (...) (Krug, str. 229)
- (8) Ponudio je i njima *dvoma*. (Krug, str. 33) (zbirni broj *dvoje*)
- (9) Do skora je ta ljubav bila radost i potreba *oboma* (...) (Krug, str. 135) (zbirni broj *oboje*)
- (10) (...) a onda je sve više zalazio u dubine, da se njima *dvoma* vrtjelo u glavi (...) (Tišine, str. 123) (zbirni broj *dvoje*)
- (11) (...) laku vam noć *objema* (...) (Tišine, str. 154)

2.4. Bespredložni instrumental

- (12) (...) uhvativši ga *obema* rukama (...) (Krug, str. 82)
- (13) (...) oslonjen na štap *objema* rukama (...) (Krug, str. 135)
- (14) *Objema* rukama je obuhvatila njegovu podlakticu. (Krug, str. 213)
- (15) (...) *objema* rukama golim do lakata drži veliki točak (...) (Tišine, str. 23)
- (16) (...) pažljivo je okujem *objema* rukama (...) (Tvrđava, str. 93)

Odmah moramo primetiti da u slučaju posesivnog, a naročito predložnog genitiva možemo takođe naći, i to u znatno većem broju, primere nepromenjenih brojnih konstrukcija sa brojem *dvije/obje*:

- (17) (...) na ogradi između *dvije* baštne. (Tvrđava, str. 33)
- (18) (...) u ovom kratkom pregledu između *dvije* tajne. (Tvrđava, str. 269)
- (19) Gonići su zaobišli krdo konja idući podnožjem planinske kose, s *obje* strane³ (...) (Ostrvo, str. 56)
- (20) Vrele dlanove položili na tvrdi snijeg, s *obje* strane puškomitrailjeza (...) (Tišine, str. 92)
- (21) (...) od prve *dvije* (strasti) ljudi se nekako mogu izlijеčiti (...) (Tvrđava, str. 146)

Što se tiče bespredložnog instrumentalala, pada u oči da Selimović jedino upotrebljava sintagmu *objema rukama*, koja je inače dosta obična i rasprostranjena u standarnom bosanskom, crnogorskom, hrvatskom ili srpskom jeziku. Naime, ona u neku ruku postaje sve više i više jedna vrsta skamenjene instrumentalne konstrukcije. U svim ostalim situacijama umesto bespredložnog instrumentalala u Selimovićevim romanima nalazimo upotrebu konstrukcije sa predlogom *sa*. Na primer:

- (22) Gazda me snabdi sa *dvije-tri* reči (...) (Tvrđava, str. 369)

Možemo dakle zaključiti da se jezik u romanima Meše Selimovića karakteriše masovnom upotrebom nepromenjenih brojnih konstrukcija u slučaju kardinalnih brojeva 2, 3, i 4 i zbirnih brojeva, konstrukcija koje teorijski, po normi, mogu biti deklinirane. Znači, vidi se da se te sintagme nalaze kod Selimovića u skoro potpunom procesu adverbijalizacije, kao što je uostalom

³ Na istoj stranici (56) i u potpuno identičnoj predloškoj konstrukciji, nalazimo oblik *obiju*, v. primer (3).

tendencija u standarnom jeziku (ili standarnim jezicima). Jedini izuzeci se logično tiču ekspliziranja dativnog odnosa⁴ i to samo sa brojem *dvije/obje* i zbirnim brojem *dvoje/obojе*. Razumljivo je da je ta tendencija ka promenljivosti jača u ženskom rodu kardinalnog broja jer ne postoji mogućnost, kao u muškom rodu, supstitucije osnovnog broja nekom od brojnih imenica na -ica koje čuvaju svoju kompletну promenu, te se bez problema mogu upotrebiti u obliku dativa⁵ ako se naravno radi o muškarcima.

Međutim, primećujemo takođe da deklinacija čak i u slučaju dativne funkcije nema širu upotrebu (samo sedam primera u svih pet romana), jer Meša Selimović verovatno izbegava u rečenici dativni odnos, odnosno njegovo padežno obeležje, nalazeći naime rešenje na tekstualnom planu. To još jedanput potvrđuje činjenicu da u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom ili srpskom jeziku čak i promenljivi kardinalni i zbirni brojevi⁶ sve više gube promenljivost⁷ uprkos nekim situacijama kada izbegavanje njihove fleksije prouzrokuje restrukturiranje teksta (dativ) ili (ne potpuno standardno) gubljenje formalne razlike socijativnog i instrumentalnog značenja upotreboti socijativnog predloga *sa*.

3. SEMANTIČKA UPOTREBA ZBIRNIH BROJEVA, BROJNIH IMENICA NA -ICA I BROJNIH PRIDEVA

U romanima Meše Selimovića takođe nalazimo bezbroj primera upotrebe zbirnih brojeva, brojnih imenica na -ica i brojnih prideva. Podsetimo prvo da zbirni brojevi uglavnom upućuju na skup osoba muškog i ženskog pola, da brojne imenice na -ica označavaju skup muškaraca, a da se brojni pridevi normalno upotrebljavaju uz imenice zvane *pluralia tantum* i uz imenice koje imaju i jedninu – kad svojim oblikom množine označavaju izvesnu prirodnu celinu, par ili skup.

Ta distribucija je uglavnom poštovana kod Selimovića. Ipak, u nekim specifičnim slučajevima može se takođe ustanoviti da postoji i drugačija upotreba navedenih brojeva koji se naime mogu naći u konkurenciji sa osnovnim brojevima.

4 Upotreba specifične instrumentalne sintagme “objema rukama”, kao što smo rekli, kao takva ne može značiti tendenciju ka promljenivosti. Isti je slučaj sa navedenom upotreboti gentiva posle predloga *sa* i *između* [v. primere (3) i (4)].

5 O tome će takođe biti reči u drugom delu ovog referata.

6 Naročito *dva* (m. i s. rod), *tri*, *četiri* i zbirni brojevi.

7 O nepromljenivosti brojeva u bosanskom, crnogorskom, hrvatskom ili srpskom jeziku viđeti na primer: (Marković 1950); (Kraljević 1976); (Popović 1979, 1981-1982, 1982); (Radović-Tešić 1976); (Rogić 1955).

3.1. Upotreba zbirnih brojeva

Kao što je gore rečeno, M. Selimović u svojim romanima sistematski upotrebljava zbirne brojeve kada je reč o licima obaju polova.

3.1.1. Kvantifikacija mešovite grupe

Upotreba zbirnog broja potpuno dominira bilo da se broj nalazi sam, odnosno bez imenice (na primer u anaforičnom ili kataforičnom smislu), bilo da je u konstrukciji sa ličnom zamenicom u množini ili u kombinaciji sa imenicom:

- (23) Da prepostavimo da su to ovo *dvoje* koje si vidio, žena koja ti je otvorila vrata, i onaj stariji momak, Fazlija, njen muž. (Derviš i smrt, str. 139)
- (24) To sam činio sa zanimanjem, mogla je misliti da je to zbog njenih riječi, i tako smo izgledali pristojni *oboje*. (Derviš i smrt, str. 25)
- (25) Ovako ste svi na broju, i sve *troje* srečni. (Derviš i smrt, str. 485)
- (26) Jedno od njih *dvoje* uvijek je negdje stranac. (Derviš i smrt, str. 372)
- (27) Kakav je bijes okušene ili neutažene želje među to *dvoje* mladih ljudi (...) (Derviš i smrt, str. 157)
- (28) Ovdje su oni bili *dvoje* stranaca (...) (Derviš i smrt, str. 369)
- (29) Nismo ono što smo bili u početku, ona gospodska žena lijepih očiju, a ja skromni derviš, vječni seljak, već *dvoje* jednakih što govore o poslovima. (Derviš i smrt, str. 33)

Dešava se, međutim, da u nekim slučajevima Selimović upotrebljava glavni broj umesto zbirnog kada se radi o kvantifikaciji imenica muškog (ređe srednjeg) roda (koje u množini mogu da označe bilo samo muškarce, bilo muškarce i žene – takozvani epiceni), iako se prema kontekstu sigurno može reći da se u grupi nalazi i žena, na primer u sledećim primerima:

- (30) Tmurni muk je vladao među njima kao da su *dva* neprijatelja (...) (Ostrvo, str. 39)
- (31) Živjeli su kao *dva* stranca⁸. (Ostrvo, str. 41)

Gojko Kraljević (1976: 46) objašnjava da je taj fenomen dosta običan uzimajući kao primer konstrukciju *šest profesora* i *šestoro profesora* jer je za “jezič-

8 Uporediti sa primerom (28): *dvoje stranaca*.

no osjećanje važnije što je imenica *profesor* muškog roda nego činjenica da među njima ima i žena, tako da bi izraz bio prirodniji u obliku *šest profesora* (...).⁹

Naravno Meša Selimović ne pribegava zbirnim brojevima samo u slučaju mešovite grupe. On se naime njima koristi i za druge vrste kvantifikacije.

Tako je vrlo česta pronominalna upotreba zbirnih brojeva kod Selimovića kada se anaforično ili kataforično generalno upućuje na pojmove, radnje ili predmete i to bez obzira na rod kvantifikovanog elementa¹⁰.

3.1.2. Generalno navođenje količine

- (32) Ali, ni jutros nisam protiv njega, a i sad bih ga možda prijavio, i to *dvoje* nema među sobom veze (...) (Derviš i smrt, str. 106)
- (33) Govorio je sigurno, i zvučalo je ubedljivo. Kao i ono drugo, maločas. A nešto od to *dvoje* mora da je više njegovo, bliže onom što misli i želi. (Derviš i smrt, str. 408)
- (34) Treba poslati pismo u Carigrad, Mustafi, sinu hadži-Sinanudinovu, neka spasava oca kako zna. –Kasno će biti dok pismo stigne. Moramo ga izvući prije. –Učinićemo *oboje*. (Derviš i smrt, str. 399)
- (35) Je li važnije ono što drugi od njega očekuju, ili njegova vlastita nemoć? A *oboje* u njemu živi, i odlučuje. (Derviš i smrt, str. 408)
- (36) (...) jesam li izgubio ljudski lik ili vjeru? Ili *oboje*? (Derviš i smrt, str. 108)

Vrlo je interesantno primetiti da se u tom tipu kvantifikacije upotrebljavaju samo zbirni brojevi *dvoje* i *oboje*. *Dvoje* u kataforičnom smislu, a *oboje* u anoforičnom [*dvoje* takođe može imati anoforično značenje ako mu se doda anaforična zamenica, v. primere (32) i (33)]. Isto tako možemo primetiti da umesto zbirnog broja *oboje* u toj funkciji vrlo često nalazimo kod Selimovića pronominalnu kombinaciju (*i jedno i drugo*, i to naročito kad je potrebno izbegići deklinaciju zbirnog broja [v. primer (38)]:

- (37) Da li žalite Vladimira, ili ne volite ovog novog? *I jedno i drugo*. (Krug, str. 202)
- (38) To rađa nadmoćnost, koja može da bude surova, ali i velikodušna: čuvam se *i jednog i drugog*. (Tišine, str. 58) (umesto *oboga*)

9 Izgleda da je za tu vrstu kombinacija (*glavni broj + epicen*) kod Selimovića [primeri (30) i (31)] adekvatnija analiza koja se može naći kod Ljubomira Popovića. On naime u tim slučajevima (1979: 16) govori o irelevantnosti pola osoba, odnosno da se taj tip kombinacija upotrebljava kada se “pol osoba ne precizira”. O irelevantnosti pola osoba v. takođe napomenu br. 11.

10 Ta specifična upotreba zbirnih brojeva vrlo se retko pominje u gramatikama.

Nalazimo takođe primere upotrebe zbirnih brojeva bez imenica (ili za-menica) kada oni mogu da pokažu irelevantnost pola osobe¹¹.

3.1.3. *Irelevantnost pola osobe*

(39) Vidio sam ih po *dvoje*, čuo po *dvoje* (...) (Derviš i smrt, str. 39)

(40) *Četvoro* on hrani, osim sebe, na ovom pogonom vaktu. (Derviš i smrt, str. 209)

U ova oba primera (39) i (40) očigledno je da Meša Selimović ne koristi zbirne brojeve *dvoje* i *četvoro* da bi izričito označio mešovitu grupu, nego da bi precizirao određeni broj osoba čiji se pol u ovom slučaju ne smatra važnim. O toj ne tako retkoj upotrebi i funkciji zbirnih brojeva, normativne publikacije skoro nikad ne pišu.

Na kraju nam izgleda važno da dodamo dve stvari vezane za zbirne brojeve:

– u jeziku romana Meše Selimovića kvantifikacija imenica *dijete/dje-ca* sistematski se vrši pomoću zbirnih brojeva¹² (osim naravno za broj *jedan*) kada se govori o broju dece u smislu porodične linije (deca koga) (iako teorijski postoji mogućnost da se kvantifikacija izvrši glavnim brojevima za vrednost 2, 3 i 4):

(41) *Do rata je rodila dvoje djece* (...) (Tišine, str. 134)

(42) *Imao je troje djece*. (Tišine, str. 87)

(43) *Toliko je obuzet mislima o svojoj nevjenčanoj ženi, od koje je često bježao, spavajući iz noći u noć u tekiji, i o petoro djece, svoje i go-tove dobijene* (...) (Derviš i smrt, str. 71)

Kada se međutim izgubi ta porodična linija, i kada za to postoji mogućnost, Selimović upotrebljava glavni broj umesto zbirnog:

(44) *Sjedili smo u kuhinji, njegova majka je ulazila i izlazila, smiješeci se na nas, kao na dva djeteta*. (Derviš i smrt, str. 282)

– neki gramatičari, npr.: (Brabec-Hraste-Živković 1961: 111), (Maretić 1963: 229), (Babić *et al.* 1991: 666) govore o eventualnoj upotrebi zbirnih bro-

11 Kao što može da bude slučaj sa kombinacijom *glavni broj + epicen*; v. napomenu br. 9.

12 Zbirni brojevi se takođe alternativno upotrebljavaju sa glavnim brojevima i brojnim imenica na -ica kod M. Selimovića kada se kvantifikuju imenice *brat/braća*. O tome će više biti reči u 2.2.

jeva za kvantifikaciju imenica koje označavaju odrasle životinje. U kombinaciji sa zbirnim brojevima te bi imenice označavale životinje različite dobi, vrste ili pola. Ta se upotreba ne može naći kod M. Selimovića. Imenice koje obuhvataju odrasle životinje su bez izuzetka uvek kombinovane sa glavnim brojevima, u kom slučaju se uopšte “ne gleda” na, iako uvek moguću, v. primer (47), razliku u polu ili dobi:

3.2. Upotreba brojnih imenica na -ica

Vrlo logično, i onako kako je precizirano u svim gramatikama, Meša Selimović pribegava brojnim imenicama na -ica kada je potrebno označiti skup muškaraca. Npr.:

- (48) U trećoj četi, *desetorica* Sarajlija odmah su se izdvojila (...) (Tvrđava, str. 8-9)

Što se tiče tog tipa kvantifikacije, znači kada se govorи o grupи muških osoba, zanimljivo je zapaziti da je brojna imenica na -ica uvek upotrebljena kada se broj nalazi sam ili u kombinaciji sa nekom ličnom zamenicom¹³, i to u svim padežnim funkcijama:

- (49) Dovela su me *trojica*. (Derviš i smrt, str. 263)

(50) *Obojica* su poveli svoje žene (...) (Ostrvo, str. 47)

(51) Što njih *dvojica* nisu ostali u selu? A šta bi njih *dvojica* radili ovdje? (Ostrvo, str. 169)

(52) To što se Hasan obratio meni, prvi put u cijelom razgovoru, bez potrebe, iz pažnje, da me ne ostavi po strani, podsjetilo me da sam ovdje suvišan, da su njih *dvojica* dovoljni jedan drugome. (Derviš i smrt, str. 324)

13 Jedini izuzeci kod M. Selimovića se tiču specifične upotrebe glavnih brojeva sa glagolom *biti* u kombinaciji sa nenaglašenim anaforičnim ličnim zamenicima u genitivu: *Pedeset* nas je bilo na šumskom proplanku (...) (Derviš i smrt, str. 482); I ostali, bilo ih je *pet*, učinili su pokret (...) (Krug, str. 13) iako i u ovim slučajevima možemo sa sigurnošću, prema kontekstu, kazati da se radi samo o muškarcima.

- (53) Dok sam pokušavao da se oslobođim obruča što mi je stegao srce, prečuvši ono što su njih *dvojica* govorili (...) (Derviš i smrt, str. 325)
- (54) Kako biste vas *dvojica* mogli učiniti nešto pametno? (Derviš i smrt, str. 449)
- (55) Je li krv očeva omanula, ili je samo prenijela što u njima *dvojici* nije moglo da se razvije? (Derviš i smrt, str. 377)
- (56) Da kažem da su ta *petorica* osjećala strah? (Tišine, str. 64)
- (57) (...) ne želeći da vjerujem da su se *destorica* predala bez boja (...) (Derviš i smrt, str. 483)

Kada je, međutim, potrebno kvantifikovati imenice koje označavaju (morphološki ili prema kontekstu) samo muškarce, M. Selimović naizmenično upotrebljava brojne imenice na -ica i glavne brojeve.

Glavni brojevi dominiraju u nominativnoj funkciji. Ta upotreba glavnog broja u nominativu je i očekivana pošto brojna imenica na -ica ne donosi nikakvu dodatnu informaciju sintagmi i može se reći da je pleonastična.

- (58) *Oba* sina su oženjena. (Ostrvo, str. 29)
- (59) *Dva* sina su mi otišla u svijet (...) (Ostrvo, str. 161)
- (60) Susrela se tako *dva* neprijateljska vojnika u šumi (...) (Derviš i smrt, str. 347)
- (61) Tada su iz kuće izašla naša *dva* vojnika (...) (Derviš i smrt, str. 274)
- (62) Naišla su *dva* trgovca, koračali su neužurbano, kao straža, i mirno gledali za terzijom. (Derviš i smrt, str. 417)
- (63) A kad ispričamo i naopako? –Onda ćemo umrijeti. –Zadovoljni, kao ona *dva* vojnika. (Derviš i smrt, str. 349)
- (64) *Tri* sejmana su žureći prošla ulicom (...) (Derviš i smrt, str. 385)
- (65) (...) sokakom je naišlo *pet* konjanika (...) (Derviš i smrt, str. 430)
- (66) (...) njegovih *pet* sinova, čekali su spremni (...) (Tvrđava, str. 232)

Mada je pleonastična upotreba brojnih imenica na -ica u nominativu dosta retka, ona se ipak može naći kod Selimovića:

- (67) Druga *dvojica* sinova su sa ocem na radu u Njemačkoj. (Ostrvo, str. 18)
- (68) *Dvojica* sinova berbera Saliha s Alifakovca htjeli su da pobegnu od berberskog zanata (...) (Tvrđava, str. 9)
- (69) *Petorica* boraca ležala su na snježnom čuviku. (Tišine, str. 63)

Što se tiče kosih padeža, upotreba brojnih imenica na -ica je znatno veća pošto njihova fleksija nije ograničena, kao što je to slučaj sa glavnim brojevima:

- (70) Otac i braća su ga sami opremili, okupali, uvili u platno, i pozvali *trojicu* hodža (...) (Tvrđava, str. 277) (akuzativ)
- (71) (...) osjećao sam se oštećen, i nisam znao šta mogu učiniti *dvojici* uznemirenih ljudi. (Derviš i smrt, str. 137) (dativ)
- (72) Zato je s onakvim zanimanjem govorio o onoj ženi iz dvorišta i o *dvojici* momaka! (Derviš i smrt, str. 156) (lokativ)
- (73) Sinoć je imam zadavljen u tvrđavi sa još *dvojicom* seljaka (...) (Tvrđava, str. 27) (socijativni instrumental)
- (74) (...) odnoseći sa sobom s ovog svijeta, srećan, samo sjenku *dvojice* hrabrih konjanika. (Tvrđava, str. 241) (posesivni genitiv)
- (75) Mir se slijegao po meni, kao polen, kao ljetna rosa, zbog ove *dvojice* ljudi. (Derviš i smrt, str. 322-323) (predložni genitiv)

Međutim, u svih pet romana Meše Selimovića nalazimo takođe dosta primera alternativne upotrebe nepromjenjenih glavnih brojeva u akuzativnim i genitivnim (predložnim) padežnim funkcijama:

- (76) Kad sam čuo topot konjskih kopita po kaldrmi, digao sam oči i viđio *dva* naoružana sejmena na konjima (...) (Derviš i smrt, str. 157) (akuzativ)
- (77) Nađi *deset* naoružanih ljudi, iznajmi konje, idi pred njega. (Derviš i smrt, str. 374) (akuzativ)
- (78) (...) ti tražiš razlog zašto su zadavili imama i *dva* seljaka (...) (Tvrđava, str. 28) (akuzativ)
- (79) Od *dva* potpuno različita čovjeka u njemu, koji je pravi? (Tvrđava, str. 26) (predložni genitiv)
- (80) Onda sam ga video između *dva* stražara. (Derviš i smrt, str. 83) (predložni genitiv)

U ovom slučaju upotreba brojeva kod Meše Selimovića ne odstupa od standardnog bosanskog, crnogorskog, hrvatskog ili srpskog jezika, gde se najime konstatiše jedna potpuno alternativna – ali ne baš logična, pošto bi prednost trebalo dati dekliniranim formama – upotreba nedekliniranih oblika glavnih brojeva i ekvivalentnih dekliniranih oblika brojnih imenica na -ica (sem naravno u eksplisiranju dativnog značenja, kada se koristi brojna imenica).

Možemo ovde dodati da Meša Selimović u svojim romanima često kvantificuje imenicu *brat* i njenu supletivnu množinu *braća*. Kao što je poznato, u tom slučaju mogu da se upotrebe zbirni brojevi (upotreba uslovljena time što se radi o zbirnoj imenici *braća*), brojne imenice na -ica (upotreba uslovljena time što se imenica *braća* odnosi na muškarce), kao i glavni brojevi sa imenicom *brat*.

Kao i sa imenicama koje označavaju samo muškarce, u nominativnoj funkciji dominira upotreba kardinalnog broja:

- (81) Petoro nas je u porodici. *Dva* brata i sestra, najmlađa. (Krug, str. 212)
(82) (...) ne zna da su pod Hoćinom ikad vojevala *dva* brata s Alifakovca
(...) (Tvrđava, str. 25)

Moguće je takođe naći jedan primer upotrebe kardinalnog broja u akuzativnoj funkciji:

- (83) Imao je još *dva* brata (...) obojica su bili u kratkotrajnom aprilskom ratu, i obojica su se vratili kući (...) (Ostrvo, str. 87)

kao i jednu vrlo knjišku (retku) upotrebu zbirnog broja u nominativnoj funkciji:

- (84) Bilo nas je *četvoro* braće, i sva četvorica su tražila zlatnu pticu srećе¹⁴. (Derviš i smrt, str. 278)

U ostalim padežnim funkcijama, međutim, M. Selimović isključivo upotrebljava brojne imenice i ne pribegava glavnim brojevima (ili zbirnim brojevima), iako njihova upotreba ne može naravno biti isključena (osim u dativnoj funkciji):

- (85) Stariji od *dvojice* braće zaklao se (...) (Tvrđava, str. 9) (predložni genitiv)
(86) (...) pa se pjevala tužna pjesma o vješanju *dvojice* braće (...) (Tvrđava, str. 36) (posesivni genitiv)

¹⁴ U ova dva poslednja primera (83) i (84), interesantno je primetiti (kao i za ostale imenice koje označavaju samo muškarce) anaforičnu upotrebu brojne imenice *obojica*, koja dakle nije uslovljena kvantifikatorima (u ovim slučajevima *dva* i *četvoro*) imenica *brat* i *braća*, već činjenicom da se one odnose na muškarce.

- (87) Ispričaču im, možda, o njegovoj pomalo paničnoj čežnji za roditeljima i za dvojicom starije braće (...) (Tišine, str. 28) (predložni instrumental)

3.3. Upotreba brojnih prideva

Brojni pridevi ukazuju na to da kvantifikovani pojmovi predstavljaju složene celine: imenice *pluralia tantum*; imenice koje označavaju predmete u paru¹⁵; imenice koje označavaju jednu ili više celina sastavljenih od raznih elemenata.¹⁶

Sem kvantifikacije imenica *pluralia tantum*, njihova upotreba je vrlo ograničena u savremenom jeziku. Međutim, nekoliko primera se može naći u romanima Meše Selimovića:

– imenice *pluralia tantum*

- (88) (...) ulaženjem na *jedna* kafanska vrata (...) (Ostrvo, str. 18)

- (89) (...) vidio (sam) nad sobom četiri razjapljene konjske njuške, ogromne, crvene, pune krvi i pjene i četiri para konjskih nogu što su mahale oko moje glave, i četiri surova torbeška lica i *četvora* otvorena torbeška usta¹⁷, crvena i okrvavljenja kao i konjska (...) (Derviš i smrt, str. 232)

– imenice koje označavaju predmete u paru

- (90) (...) kamo sreće da je ponio *jedne* čarape (...) (Tišine, str. 11)

- (91) (...) sve se svodi na *jedne* ženske oči (...) (Krug, str. 147)

- (92) Sad su me gledale *dvoje* oči¹⁸, žućkaste i hladno oprezne *obadvoje*.
(Derviš i smrt, str. 162)

15 Za kvantifikaciju imenica *pluralia tantum* i imenica koje označavaju predmete u paru sve više se koriste takođe zbirni brojevi. O tome v.: (Peco-Stanojić 1972), (Živojnović 1992), (Barić et al. 1997) i (Nikčević 2001).

16 Ta specifična upotreba brojnih prideva je skoro potpuno nepoznata u savremenom bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku.

17 U savremenom bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku kvantifikacija imenice *usta* se sve više vrši pomoću kardinalnih brojeva: *četiri usta*. O tome gramatičari ne govore.

18 Kada se radi o kvantifikaciji (parova) organa živih bića (*tipa ruke, oči, uši*), savremeni bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik mnogo češće upotrebljava kombinaciju *glavni broj + leksema par + imenica*, v. primer (89): *četiri para konjskih nogu*. Upotreba brojnih prideva za tu vrstu kvantifikacije skoro se više ne pominje u novijim gramatikama. Jedino Dragutin Raguž (1997: 107) daje primere: *dvoje oči i dvoje uši* (u smislu *dva para očiju/ušiju*).

– imenice koje označavaju jednu ili više celina sastavljenih od raznih elemenata

(93) Zaista, momci su pronašli *dvoje* kosti, pokupili *jedne* u tarub, po-krili éaburtijom i krenuli niz obronak. (Derviš i smrt, str. 326)

Ovde smo analizirali samo neke od aspekata upotrebe brojeva u romanima Meše Selimovića. Međutim, na temelju svega gore navedenog možemo zaključiti:

1. da se glavni brojevi *dva*, *tri* i *četiri* i zbirni brojevi upotrebljavaju skoro isključivo u nesklonjivim oblicima. Jedini izuzeci su pokoje eksplisiranje dativnog značenja i upotreba skamenjene instrumentalne sintagme “objema rukama”.

2. da se zbirni brojevi, osim za klasičnu upotrebu kvantifikacije mešovite grupe, takođe dosta koriste, iako se to skoro nikad ne pominje u gramatičkama, za generalno navođenje količine i za isticanje irrelevantnosti pola osoba koje se kvantifikuju.

3. da se brojne imenice na -ica alternativno upotrebljavaju sa glavnim brojevima kada je potrebno označiti skup muškaraca. Njihova upotreba je međutim znatno veća kada broj nije u kombinaciji sa imenicom ili kada brojna konstrukcija nije u nominativnoj/akuzativnoj funkciji.

4. Meša Selimović ne izbegava upotrebu brojnih prideva, koja je u njegovim romanima živa u različitim kombinacijama, koje – barem što se nekih od njih tiče – u savremenom bosanskom, crnogorskom, hrvatskom i srpskom jeziku mogu biti svrstane u arhaizme.

IZVORI

Selimović, M. (1996), *Derviš i smrt*, Prosveta, Beograd.

Selimović, M. (2008), *Krug*, Blic, Beograd.

Selimović, M. (2008), *Ostrvo*, Blic, Beograd.

Selimović, M. (2008), *Tišine*, Blic, Beograd.

Selimović, M. (2009), *Tvrđava*, Marso, Beograd.

LITERATURA

Babić, S., Brozović, D., Moguš, M. et al. (1991), *Povjesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Globus, Zagreb.

- Barić, E., Lončarić, M., Malić, D. et al. (1997), *Hrvatska Gramatika*, četvrto izdanje (prvo izdanje 1979, pod naslovom: *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*), Školska knjiga, Zagreb.
- Barić, E., Hudaček, L., Koharović, N. et al. (1999), *Hrvatski jezični savjetnik*, Školske novine, Zagreb.
- Brabec, I., Hraste, M., Živković, S. (1961), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, drugo izdanje (prvo izdanje 1952), Školska knjiga, Zagreb.
- Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I. (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
- Jonke, Lj. (1965), *Književni jezik u teoriji i praksi*, drugo izdanje (prvo izdanje 1964), Znanje, Zagreb.
- Kraljević, G. (1976), "Deklinabilnost i indeklinabilnost brojeva *dva, tri, četiri*", *Naš Jezik (nova serija)* XXII, sveska 1-2, str. 43-52, Beograd.
- Maretić, T. (1963), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće izdanie (prvo izdanje 1899), Matica hrvatska, Zagreb.
- Marković, S. (1950), "O promenljivosti broja dva", *Naš Jezik (nova serija)* II, sveska 5-6, str. 155-161, Beograd.
- Nikčević, V. (2001), *Gramatika crnogorskog jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica.
- Pavešić, S., Vince, Z. (1971), *Jezički savjetnik s gramatikom*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Peco, A., Stanojević, Ž. (1972), *Srpskohrvatski jezik: Enciklopedijski leksikon*, Interpres, Beograd.
- Popović, Lj. (1979), "Upotreba kardinalnih brojeva u srpskohrvatskom jeziku", *Jugoslovenski seminar za strane slaviste* 30, str. 3-24, Međunarodni slavistički centar, Beograd.
- Popović, Lj. (1981-1982), "Neusaglašenost forme i funkcije nepromenljivih brojeva u srpskohrvatskom jeziku: problem dativ" u: *Makedonski jazik*, str. 603-609, Institut za makedonski jazik "Kreste Misirkov", Skopje.
- Popović, Lj. (1982), "Reperkusije neoznačenosti dativa nepromenljivih brojeva na gramatički sistem i na strukturu teksta u srpskohrvatskom jeziku", *Studia gramatyczne* V, str. 149-152, Prace Instytutu języka Polskiego, Warszawa.
- Radović-Tešić, M. (1976), "Neki podaci i stavovi o promenljivosti brojeva", *Naš Jezik (nova serija)* XXII, sveska 1-2, str. 56-63, Beograd.
- Raguž, D. (1997), *Praktična hrvatska gramatika*, Medecinska Naklada, Zagreb.
- Rogić, P. (1955), "Deklinacija brojeva *dva, oba (obadva), tri, četiri*", *Jezik* III, str. 138-141, Zagreb.
- Stanojević, Ž., Popović, Lj. (1997), *Gramatika srpskoga jezika*, peto izdanje (prvo izdanje 1989), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Stevanović, M. (1974), *Savremeni srpskohrvatski jezik II: Sintaksa*, drugo izdanje (prvo izdanje 1969), Naučna knjiga, Beograd.

- Stevanović, M. (1975), *Savremeni srpskohrvatski jezik I: Uvod, fonetika, morfologija*, treće izdanje (prvo izdanje 1969), Naučna knjiga, Beograd.
- Vlašić, N., Tomić, Lj., Vojinović, M., Radosavljević, D. (1972), *Gramatika u osnovnoj školi*, Kruševac.
- Živojinović, Ž. (1992), *Cours pratique de serbo-croate*, Documents pédagogiques de l’Institut d’Etudes slaves, Paris.

SOME OBSERVATIONS ON THE USE OF NUMERALS IN MEŠA SELIMOVIĆ’S NOVELS

Summary

The paper deals with the use of numerals in five novels by Meša Selimović: *Derviš i smrt*, *Tvrđava*, *Tišine*, *Krug i Ostrvo*. The author mainly analyses the declension (or non-declension) of cardinal and collective numerals, especially when it comes to express the dative and instrumental functions. The author also pays particular attention to certain semantic characteristics of collective numerals (general expression of quantity, gender irrelevance of the quantified subjects) which are very rarely mentioned in the language manuals.

Key words: *Selimović, novels, use of numbers, declination of numbers, semantics of numbers*

UDK: 811.163.4*3'367.332.3 (082) Selimović
811.163.41'367.332.3 (082) Selimović
811.163.4*3'367.332.3 (082) Kulenović
811.163.4*3'367.332.3 (082) Sušić

Halid BULIĆ

DOPUNE MODALNIM I FAZNIM GLAGOLIMA U DJELIMA
MEŠE SELIMOVIĆA, SKENDERA KULENOVIĆA
I DERVIŠA SUŠIĆA

KLJUČNE RIJEČI: *dopuna, modalni glagol, fazni glagol, infinitiv, konstrukcija da + prezent, bosanski jezik, Meša Selimović, Skender Kulenović, Derviš Sušić*

Dopune u obliku infinitiva i konstrukcije *da + prezent* uz modalne i fazne glagole bile su zanimljiva tema još u vrijeme srpskohrvatskog standardnog jezika. Govorilo se o njihovim sličnostima i razlikama, mogućnostima zamjenjivanja jednih drugima te o njihovoј rasprostranjenosti na štokavskom govornom prostoru. U gramatičkoj literaturi o standardnome bosanskom jeziku ne postoji jedinstveno mišljenje o tome je li kao dopuna modalnim i faznim glagolima češći infinitiv ili konstrukcija *da + prezent*. U ovome radu predstavit ćemo dopune modalnim i faznim glagolima u najznačajnijim djelima Meše Selimovića, Skendera Kulenovića i Derviša Sušića jer se jezik djela ovih pisaca danas prepoznaje kao značajan faktor za standardizaciju bosanskog jezika.

1. Dopune u obliku infinitiva i konstrukcije *da + prezent* uz modalne i fazne glagole bile su zanimljiva tema još u vrijeme srpskohrvatskog standardnog jezika. Govorilo se o njihovim sličnostima i razlikama, mogućnostima zamjenjivanja jednih drugima te o njihovoј rasprostranjenosti na štokavskom govornom prostoru i pripadnosti istočnoj i zapadnoj varijanti. U nekim su primjerima pojedini autori uočavali razlike u značenju rečenice u zavisnosti od toga je li upotrijebljena jedna ili druga dopuna (usp. Brozović 1953, Kulenović 1971), a drugi su u istim primjerima pokazivali da te razlike nema (usp. Kravar 1953, Stevanović 1953–1954).

Ipak se u zaključcima tekstova koji se bave spomenutim pitanjem ukaže na činjenicu da su te dvije vrste dopune jezička realnost i da su u jeziku obje frekventne.

1.1. Tako, naprimjer, Tomo Maretić (1924: 12) napominje da

nije nikakva pogreška uzimati prezent s veznikom da mjesto infinitiva iza nekih glagola, na pr. htio sam da ovo kažem (mjesto: kazati), željela je da dođe (mjesto: doći), stadosmo da čekamo, počeše da navaljuju, trebalo mi je da odlazim i t. d.; i ako to nije pogreška, ali je pretjerano samo tako pisati i tako zatirati u književnom jeziku infinitiv, koji se u velikom dijelu naroda veoma dobro drži.

1.2. Dalibor Brozović (1953: 15) tvrdi da postoji razlika u značenju u primjerima poput *Boje se pušiti* i *Boje se da puše* i da je “*ako dopunski glagol označava što trajno ili općento, bolje uzeti infinitiv, a ako označava što časovito ili konkretno, bolje je uzeti prezent s veznikom da*”. Međutim, Brozović ipak zaključuje da

kad se ovako vidi, da u štokavskom dijalektu infinitiv i prezent s da imaju svaki svoju službu, jasno je, da ne može jedan od tih oblika biti srpski, a drugi hrvatski, jer i Srbi i Hrvati moraju upotrebljavati oba oblika, žele li dobro i točno pisati i govoriti, budući da im je štokavski dijalekt zajednički književni jezik. A većinom se, kako smo vidjeli, mogu upotrebiliti oba oblika, pa će se onda naći u Hrvata češće jedan, a u Srba drugi. Razlika je da kles u uporabi samo kvantitativna, ali ne i kvalitativna. (Brozović 1953: 18)

1.3. Neposredno poslije objavljivanja citiranog Brozovićeva teksta pojavila su se dva teksta s istom temom, a različitim viđenjem odnosa dopuna u obliku infinitiva i konstrukcije *da + prezent* u odnosu na Brozovićovo. To su radovi Miroslava Kravara (1953) i Mihaila Stevanovića (1953–1954).

1.3.1. Već navodnicima u naslovu teksta *O “razlici” između infinitiva i veze da + prezent* Kravar nagovještava svoje viđenje “razlike” između dvaju posmatranih oblika. On navodi da “između dva izričaja (tj. onog s infinitivom i onog s konstrukcijom *da + prezent*, H. B.) nema u načelu nikakve sintakšičke razlike. Rekao čovjek *ne mogu doći* ili *ne mogu da dođem*, *stao sam slušati* ili *stao sam da slušam*, *daj mi piti* ili *daj mi da pijem*, u oba slučaja osnovni

smisao rečenice ostaje isti. Razlika je u tome, što će se zapadni štokavac izraziti radije na prvi, a istočni na drugi način” (Kravar 1953: 47). On navodi neke primjere u kojima su glagoli *početi* i *stati* dopunjeni i infinitivom i konstrukcijom *da + prezent* (“dodu na more i stanu *da se kupaju*”, “kada Marko bio uz Urvinu, poče njemu Šarac *posrtati*”, “stao je *sedlati* konja i *puniti bisage*”, “napipa vodu i stade *da hlađi* ruke i čelo”) i postavlja pitanje “kako bi uopće uz glagole *početi* i *stati* mogao smisao biti općenito-trajan?” (Kravar 1953: 46). Kravar dalje u zaključku navodi da

ne treba očekivati mnogo od pokušajâ da se između infinitiva i veze da + prezent pronađu bilo kakve osnovne razlike u smislu. Tu i tamo može se štograd naći, ali više kao pojava lokalna značaja ili stvar ličnoga utiska. U vezi s time nameće nam se pitanje: čemu da u dvostrukim mogućnostima izričaja obavezno tražimo misaone razlike, koje onda valja naknadno opravdavati i stavljati u promet? Nema nikakva razloga da se osnažuje razlika između tobože općenitoga ne mogu ustati i isto tako tobože konkretnoga ne mogu da ustanem, kad se primjerima može dokazati i protivno. Naravno, ne mislim, da do takve razlike nije moglo doći, ali sam uvjeren, da do nje, bar u opće-štokavskim razmjerima, naprsto nije došlo. (...)

(...) zaključak prof. Brozovića, da je “razlika . . . u uporabi samo kvantitativna, ali ne i kvalitativna”, sasvim (je) na mjestu, samo što nikako ne vidim, kako bi se ta točna misao mogla složiti s njegovim pokušajem da između dva izričaja utvrdi razlike u smislu, osobito takve, koje bi onda imale istu vrijednost na obje strane. Jer ako je razlika samo kvantitativna, kao što i jest, onda se valjda pretpostavlja, da veza *da + prezent* znači isto što i infinitiv. Inače bi razlika bila odmah i kvalitativna. (Kravar 1953: 73)

1.3.2. Istovremeno s Kravarevim tekstrom pojavio se i tekst Mihaila Stevanovića *Naporedna upotreba infinitiva i prezenta sa svezicom da*. U njemu Stevanović (1953–1954) napominje da se on pitanjem infinitiva i veze *da + prezent* bavio i ranije, u radu *Infinitiv i svezica “da” s prezentom* (Naš jezik III, 1935, 282–288). Zaključke do kojih je došao u radu iz 1935. Stevanović je potvrdio novim istraživanjem koje se zasnivalo na građi od “po 20–30 strana (neki put ih je moglo biti manje, a nekad i više) teksta iz 18 pisaca od Vuka Karadžića i Prota-Matije Nenadovića do G. Kovačića, M. Lalića i D. Ćosića” (Stevanović 1953–1954: 90). Među osamnaest pisaca iz čijih je djela Stevanović uzimao građu nije nijedan od trojice pisaca iz naslova našeg rada.

Zaključci do kojih je Stevanović došao 1935. i potvrdio drugim istraživanjem jesu:

- 1) *da je nesumnjivo tačna konstatacija gramatičara (T. Maretića i A. Belića) o naporednoj upotrebi infinitiva i prezenta sa svezicom da u službi dopune glagolima i izrazima nepotpunog značenja;*
- 2) *da je kod pisaca iz istočnih naših krajeva sve češće upotreba prezenta sa da u ovoj službi;*
- 3) *da je razlika između jednog i drugog dopunjivačkog oblika ovde stilskog karaktera i da ih savremeni pisci na bliskom otstojanju najčešće upotrebljavaju naizmenično;*
- 4) *da samo u određenim slučajevima (u slučaju dopune obliku prezenta od glagola hteti i uopšte, a posebno kad je taj oblik odričan) ove dve dopune ni sintaksički nisu potpuno istovetne.* (Stevanović 1953–1954: 86)

U Stevanovićevu se korpusu “uz većinu glagola i izraza kao dopuna njihova nepotpunog značenja češće upotrebljava infinitiv” (Stevanović 1953–1954: 91). Stevanović na istom mjestu ponavlja zaključak da se dopune u obliku infinitiva i konstrukcije *da + prezent* “mogu upotrebljavati naporedno kao dopuna izraza nepotpunog značenja zahvaljujući njihovoj sintaksičkoj istovetnosti u ovoj funkciji” i dodaje da “ako se u izvesnim slučajevima svakad ne bi mogao uzeti jedan oblik mesto drugog (infinitiv mesto prezenta s *da* i obrnuto), to zavisi od posebnih opet semantičko-sintaksičkih momenata, ali ne od ovih momenata samih tih oblika, već od posebnih značenja onih glagola koje dopunjavaju, odnosno od odlika koje pojedini ti glagoli u vezi s ovim imaju” (Stevanović 1953–1954: 91–92). Tu prije svega misli na slučajeve dopuna glagolu *htjeti*.

2. O distribuciji dviju navedenih vrsta dopune na štokavskom govornom području Miroslav Kravar (1953: 44) kaže da “ne ćemo mnogo grijesiti ako (...) budemo razlikovali tri pojasa: istočni pojas jakoga ‘dakanja’ s veoma slabom, gotovo nikakvom upotrebom infinitiva, zatim središnji pojas umjerenoga ‘dakanja’, u kojem veza *da + prezent* konkurira infinitivu, i zapadni pojas slaboga ‘dakanja’ s veoma razvijenom upotrebom infinitiva”.

2.1. Distribucija infinitiva i konstrukcije *da + prezent* uz modalne i fuzne glagole u savremenom bosanskom jeziku zanimljiva je i zbog toga što se bosanski uglavnom govori u spomenutom središnjem pojasu, ali i zbog toga što je prostor na kome se govori bosanski jezik u vrijeme srpskohrvatskog standardnog jezika bio pod utjecajem i istočne i zapadne varijante.

2.2. U gramatičkoj literaturi o standardnom bosanskom jeziku ne postoje jedinstveno mišljenje o tome je li kao dopuna modalnim i faznim glagolima češći infinitiv ili konstrukcija *da + prezent*.

2.2.1. Tako se, naprimjer, u *Gramatici bosanskoga jezika* navodi da u složenom glagolskom predikatu uz modalne i fazne glagole dolazi dopuna u obliku infinitiva ili prezenta koji se “s modalnim / faznim glagolom povezuje veznikom *da* i gramatički se slaže sa subjektom” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 365). U *Gramatici* se također tvrdi da je “u bosanskom jeziku uobičajena upotreba dopunskoga predikativnoga glagola u obliku infinitiva” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 365).

2.2.2. S druge strane, Midhat Riđanović u svome *Totalnom promašaju* tvrdi da je njegova “intuicija da je situacija obrnuta, tj. da se iza modalnih glagola više upotrebljava *da + prezent* nego infinitiv” (Riđanović 2003: 125).

3. Suprotne tvrdnje o distribuciji i frekvenciji posmatranih dopuna upućuju na zaključak da sudove o njima ne treba donositi samo na osnovu pretpostavki i da je prije donošenja konačnog suda potrebno analizirati velik i raznovrstan korpus. U ovome radu predstaviti ćemo dopune modalnim i faznim glagolima u najznačajnijim djelima Meše Selimovića, Skadera Kulenovića i Derviša Sušića jer se jezik djela ovih pisaca danas prepoznaje kao značajan faktor za standardizaciju bosanskog jezika. Analizirana su djela *Pobune* Derviša Sušića, *Ponornica* Skadera Kulenovića i *Tvrđava* Meše Selimovića.

3.1. Na osnovu uočenih primjera s modalnim i faznim glagolima u djelu *Pobune* Derviša Sušića može se zaključiti da je u tom djelu infinitiv zastupljen više nego konstrukcija *da + prezent*. Uočeno je 250 primjera s infinitivom, a 180 primjera s konstrukcijom *da + prezent*.

Najzastupljeniji modalni glagoli jesu *moći*, sa 118 infinitiva i 41 konstrukcijom *da + prezent*, i *morati*, sa 41 infinitivom i 18 konstrukcija *da + prezent*.

Najčešći fazni glagol u *Pobunama* Derviša Sušića jeste *početi*. U tekstu je uočen u 26 primjera, u kojima je 14 puta dopunjeno infinitivom, a 12 puta konstrukcijom *da + prezent*.

3.2. U romanu *Ponornica* Skadera Kulenovića uočena su 124 primjera u kojima su modalni i fazni glagoli dopunjeni infinitivom, a 196 primjera u kojima su dopunjeni konstrukcijom *da + prezent*. Za razliku od Sušićeva djela, u *Ponornici* je više primjera s konstrukcijom *da + prezent*.

Najzastupljeniji modalni glagol jeste *moći*, koji je u 79 slučajeva dopunjeno infinitivom, a u 51 slučaju konstrukcijom *da + prezent*. Glagol *morati* 25 je puta dopunjeno infinitivom, a konstrukcijom *da + prezent* 12 puta.

Najčešći fazni glagol u tekstu *Ponornice* jeste *početi*. On je u 24 uočena primjera 22 puta dopunjeno konstrukcijom *da + prezent*, a samo dvaput infinitivom.

3.3. U djelu *Tvrđava* Meše Selimovića modalni i fazni glagoli češće su dopunjeni konstrukcijom *da + prezent* nego infinitivom. Uočena su 533 primjera s konstrukcijom *da + prezent*, a 471 s infinitivom.

Najčešći modalni glagol *moći* u tekstu *Tvrđave* infinitivom je dopunjeno 340 puta, a 154 puta konstrukcijom *da + prezent*. Uz glagol *morati* 40 puta dolazi infinitiv, a 30 puta konstrukcija *da + prezent*.

Najčešći fazni glagol i u *Tvrđavi* je *početi*. Javlja se 14 puta s infinitivom, a 52 puta s konstrukcijom *da + prezent*.

4. U vezi s dopunjavanjem infinitivom ili konstrukcijom *da + prezent*, posebno je zanimljiv glagol *htjeti*. Glagol *htjeti* prvenstveno je modalni glagol, ali njegov prezent također služi kao pomoćni glagol za tvorbu futura I. Doduše, u sastavu futura obično se koristi enklitički oblik prezenta tog glagola (*ću, ćeš, će...*), ali ne uvijek.¹ Modalni glagol *htjeti* nema enklitičke oblike ni u jednom glagolskom obliku, dakle ni u prezentu. Ta je razlika dovoljna da se u najvećem broju slučajeva bude sigurno je li u određenom kontekstu glagol *htjeti* u prezentu pomoćni ili modalni.

4.1. Međutim, stanje u analiziranim djelima pokazuje da se i dopune u obliku infinitiva i konstrukcije *da + prezent* obično različito distribuiraju uz glagol *htjeti* u zavisnosti od njegove sintaksičke funkcije.

4.2. U analiziranim se djelima u sastavu futura I skoro isključivo koristi infinitiv. Postoje i izuzeci, ali su zaista rijetki. Takvi su, naprimjer, iskazi:

...ja ću da se smješkam. (DSP, 183)

...kad će da se odlijepi od mene. (DSP, 155)

1 Naglašeni se oblici prezenta (*hoću, hoćeš, hoće...*) koriste ponekad i u sastavu futura "s ciljem naročitog isticanja onoga što se tim oblikom kazuje", "u stihovima da bi se većim brojem slogova ispunili metrički zahtevi", "u odgovorima na pitanja s oblicima futura", kao i "u upitnim i zavisno-upitnim rečenicama s tim glagolom (tj. *htjeti*, H. B.) na početku" (usp. Stevanović 1953–1954: 168).

...da prisvjetli čovjeku kuda će da ide. (SKP, 80)
Hoćemo li da uđemo? (MST, 241)

4.3. Odrični oblik glagola *htjeti* u prezantu uvijek ima isti oblik u obje navedene sintaksičke funkcije, dakle, uvijek je *neću*, *nećeš*, *neće...* i ne postoji razlika između enkliničkog i naglašenog oblika kao što je slučaj kad je glagol *htjeti* potvrđan. U analiziranim se djelima odrični oblik prezenta modalnog glagola *htjeti* dopunjuje uvijek konstrukcijom *da + prezent*, a odrični oblik prezenta pomoćnog glagola *htjeti* u sastavu futura I dopunjuje se uvijek infinitivom. Zanimljiv je primjer iz Selimovićeve *Tvrđave Neću da čekam, i nećeš naći novac* (MST, 247), u kome je prisutna upotreba prezenta odričnog oblika glagola *htjeti* i kao modalnog (*neću da čekam*) i kao pomoćnog glagola u sastavu futura I (*nećeš naći novac*).

4.4. Analiza navedenih djela pokazuje da se u *Pobunama* Derviša Sušića modalni glagol *htjeti* u potvrđnom obliku pojavljuje 24 puta i u svim je slučajevima dopunjeno konstrukcijom *da + prezent*. Osam se puta pojavljuje s negacijom, a od toga je 7 puta dopunjeno konstrukcijom *da + prezent*.

Jedini uočeni primjer s glagolom *htjeti* u odričnom obliku koji je dopunjeno infinitivom jeste *Ne htjede mi reći kud je naumio* (DSP, 191). U njemu glagol *htjeti* u odričnom obliku nije upotrijebљen u prezantu pa se on tu nikako ne može shvatiti kao pomoćni glagol koji je dio futura I.

4.5. U *Ponornici* Skendera Kulenovića modalni glagol *htjeti* javlja se 40 puta bez negacije i 13 puta s negacijom. U svim je slučajevima dopunjeno konstrukcijom *da + prezent*.

4.6. Modalni glagol *htjeti* uočen je u djelu *Tvrđava* Meše Selimovića u 67 primjera bez negacije i u 38 primjera s negacijom. U svim je slučajevima dopunjeno konstrukcijom *da + prezent*, osim u iskazu *On nije ono što bi htio biti...* (MST, 273). Ni u tom slučaju glagol *htjeti* nije u prezantu pa ne može doći do zabune je li dio futura I ili nije.

4.7. Navedeni primjeri *Ne htjede mi reći kud je naumio* i *On nije ono što bi htio biti...* opovrgavaju Riđanovićevu tvrdnju da “mada svi ostali modalni glagoli mogu imati dopunu u obliku infinitiva ili strukture *da + prezent*, npr. *Mogu ići*, *Mogu da idem*, *htjeti* kao modalni glagol u smislu bliskom ‘željeti’ može biti dopunjeno samo strukturon *da + prezent*: *Hoću/Neću da idem*” (Ri-

đanović 2003: 62). Za većinu savremenih govornika bosanskog jezika navedena je tvrdnja tačna ako se odnosi samo na *prezent* modalnog glagola *htjeti* i u tom je slučaju zaista “interesantno kako je jezik iskoristio svoje resurse da očuva jednu važnu distinkciju” (Riđanović 2003: 62), to jest distinkciju između funkcije glagola *htjeti* kao modalnog glagola i kao pomoćnog glagola u sastavu futura I.² Međutim, ne možemo proglašiti negramatičnim iskaze u kojima bi modalni glagol *htjeti* bio dopunjjen infinitivom, naprimjer, *Idem u grad, hoću popraviti Zub ili Sjedim i hoću gledati seriju*. Ovakve su upotrebe u savremenom bosanskom jeziku rijetke, u analiziranim djelima nemamo za njih nijednu potvrdu, ali ne možemo reći da su negramatične. One se u savremenom bosanskom jeziku najvjeroatnije javljaju pod utjecajem govora iz “pojasa slabog dakanja”³. Ipak, njihova rijetka upotreba i neobičnost dovoljan su razlog da se proglose nestandardnim.

4.8. Ovdje je potrebno napomenuti da modalni glagol *htjeti* osim razmatranog značenja (“imati volju, želju za čim ili kim; željeti” /Halilović – Palić – Šehović 2010: 372/) može imati i značenje “imati naviku, navadu, običaj, sklonost; običavati, uobičavati” (Halilović – Palić – Šehović 2010: 372). Kad ima to značenje, glagol *htjeti* može se, po našem jezičkom osjećaju, dopuniti jedino dopunom u obliku infinitiva, kao u primjerima *Taj pas hoće ujesti, On*

2 Usp. Stevanović (1953–1954: 168–169): “A da je upotreba ovog ili onog oblika (infinitiva ili prezenta sa *da*) uslovljena razlikom u značenju koje oblici *prezenta* (isticanje H. B.) glagola *hteti* imaju u modalnoj i futurskoj službi, očevidan je dokaz i to što se uz sve druge oblike ovog istog glagola, kao i uz ostale nepotpune izraze, upotrebljavaju naporedo oba dopunska oblika...” Na istom mjestu Stevanović navodi i veći broj primjera iz svog korpusa. Usp. i Kravar (1953: 47): “Ali kad se glagol *htjeti* javlja u drugim oblicima (t. j. kad se ne može shvatiti kao pomoćni za futur), ponaša se kao i ostali načinski glagoli pa može stajati s infinitivom i vezom *da* + prezent...”

3 Prema Kravaru (1953: 46–47) “ako *htjeti* stoji u prezantu u značenju volje, onda će štokavac iz unutrašnjosti upotrebiti svagda vezu *da* + prezent; na pr. *hoću da te vidim* ili *zašto ne ćeš da učiš?* Ali pri slabom “dakanju” (na primjer u Zagrebu) i tu se može čuti: *hoću te vidjeti i zašto ne ćeš učiti?*”

I Mihailo Stevanović (1953–1954: 167) spominje da se infinitiv koristi kao dopuna modalnom glagolu *htjeti* češće na zapadu i sjeverozapadu govornog područja srpskohrvatskog jezika nego u standardnom jeziku. Tu pojavu objašnjava činjenicom da se u kajkavskim i čakavskim govorima, koji dominiraju na tom terenu, futur I češće tvori bez pomoćnog glagola *htjeti*, za razliku od stanja u standardnom jeziku. Tako glagol *htjeti* u tim govorima nije “opterećen” značenjem i funkcijom pomoćnog glagola u onoj mjeri u kojoj je “opterećen” u standardnom jeziku pa se ne mora ni “rasterećivati” korištenjem različitih dopuna u različitim kontekstima u onoj mjeri u kojoj to čini u standardnom jeziku.

Jedan od načina na koji se utjecaj govora iz “pojasa slabog dakanja” širi i djeluje na mlade govornike u Bosni i Hercegovini jesu, pored ostalih, sinhronizacije crtanih filmova koji se prikazuju na televizijskim programima u Bosni i Hercegovini, a koje su često potpuno kajkavske.

je htio i opsovati, “hoće ona i napasti” (Halilović – Palić – Šehović 2010: 372) itd. Po našem mišljenju, ako bi glagol *htjeti* imao ovo drugo navedeno značenje, primjeri s upotrijebljenom dopunom u obliku konstrukcije *da + prezent* bili bi negramatični: **Taj pas hoće da ujede, *On je htio i da opsuje, *Hoće ona i da napadne*. U analiziranim djelima nisu uočeni primjeri upotrebe modalnog glagola *htjeti* s ovim značenjem.

5. Glagol *trebati*⁴ u sva tri se analizirana djela ponaša isto. Ako se radnja ne odnosi na neki konkretan subjekt, već se iznosi općenita tvrdnja, glagol je dopunjjen infinitivom, a ako rečenica ima subjekt, onda se *trebati* dopunjuje konstrukcijom *da + prezent* i taj se prezent gramatički slaže sa subjektom rečenice.

Međutim, neki primjeri pokazuju da su i tu mogući izuzeci, kao što je ...*neprimjetno bi ušao u njegove tokove, podešen, i ne misleći da li* bi trebalo da bude *drukčije* (MST, 114), gdje se konstrukcija *bi trebalo da bude* ne odnosi na neki konkretan subjekt.

6. U slučajevima u kojima je u analiziranim djelima iz stilskih razloga u rečenici najprije navedena dopuna pa onda modalni glagol, ta je dopuna skoro uvijek u obliku infinitiva, naprimjer:

- A neko goni, pobjeći moram. (DSP, 124)
- Bježati ne mogu... (DSP, 209)
- ...ni pomisliti nisam mogao. (SKP, 162)
- ...učiniti ne mogu ništa. (MST, 66)
- Pomiriti se s njim ne možeš... (MST, 227)

Izuzetno se rijetko u takvima slučajevima dopuna ostvari u obliku konstrukcije *da + prezent*, kao u primjerima:

- Da idem tamo i gledam tu prokletu krv (...) ne mogu... (SKP, 199)
- ...ali da se ubije, ne može. (MST, 135)

7. Analiza dopuna modalnim i faznim glagolima u trima navedenim djelima Derviša Sušića, Skendera Kulenovića i Meše Selimovića pokazuje da

4 O glagolu *trebati* bilo je govora više puta u dosadašnjoj lingvističkoj literaturi. O njemu su među ostalima pisali i Ljudevit Jonke (1965: 396–400), Ivo Pranjković (1993: 35–39), Sreto Tanasić (2009: 50–61) i Snježana Kordić (1997).

se u bosanskom jeziku i dopuna u obliku infinitiva i dopuna u obliku konstrukcije *da + prezent* koriste u približno istom omjeru. U sva tri analizirana djela uočeno je 845 dopuna u obliku infinitiva i 909 dopuna u obliku konstrukcije *da + prezent*. Konstrukcija *da + prezent* češća je od infinitiva, ali razlika u broju upotreba nije velika. Međutim, ne treba na osnovu podataka iz samo triju djela donositi sudove o stanju u bosanskom jeziku. Da bi se opisalo pravo stanje, neophodno je analizirati velik i raznovrstan korpus. Svrha je ovoga rada da se analizom djela spomenutih triju pisaca da doprinos tom istraživanju.

IZVORI

SKP – Skender Kulenović, *Ponornica*, Civitas, Sarajevo, 2004.

MST – Meša Selimović, *Tvrđava*, Civitas, Sarajevo, 2004.

DSP – Derviš Sušić, *Pobune*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.

LITERATURA

Brozović, Dalibor (1953), “O vrijednosti infinitiva i prezenta s veznikom *da*”, *Jezik*, 2/1, 13–18, Zagreb, http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=78549, 20. 11. 2010.

Čedić, Ibrahim (2001), *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
Čedić, Ibrahim (2009), “Bosanskohercegovački jezički standard u XX vijeku”, u: Branko Tošović, Arno Wonisch, ur., *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, 55–66, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, Institut za jezik; Graz, Sarajevo

Djordjević, Miloje (1983), *Verbalphrase und Verbvalenz*, Julius Groos Verlag, Heidelberg

Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo

Isaković, Alija (1992), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskoj jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica

Jonke, Ljudevit (1965), *Književni jezik u teoriji i praksi*, drugo, prošireno izdanje, Znanje, Zagreb

Kordić, Snježana (1997), “Upotreba glagola *trebati*”, *Naučni sastanak slavista u Vučkove dane*, 26/2, 71–81, Beograd,

http://bib.irb.hr/datoteka/447305.UPOTREBA_GLAGOLA_TREBATI.PDF, 20. 11. 2010.

- Kravar, Miroslav (1953), “O ‘razlici’ između infinitiva i veze da + prezent”, *Jezik*, 2/2, 43–47; 2/3, 70–74, Zagreb,
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=78562; http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=78574, 20. 11. 2010.
- Kulenović, Skender (1971), “O ‘dakavcima’ i ‘infinitivcima’”, u: *Eseji*, 281–287, Veličin Masleša, Sarajevo
- Maretić, Tomo (1924), *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik. Dopuna Broz-Ivekovićevu “Rječniku hrvatskoga jezika”*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
- Pranjković, Ivo (1993), *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standarnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Riđanović, Midhat (2003), *Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*, TKD Šahinpašić, Sarajevo
- Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
- Stevanović, Mihailo (1953–1954), “Naporedna upotreba infinitiva i prezenta sa svezicom da”, *Naš jezik*, n.s., V/3–4, 85–102; V/5–6, 165–185, Beograd
- Stevanović, Mihailo (1974), *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma) II*, drugo izdanje, Naučna knjiga, Beograd
- Špago-Ćumurija, Edina (2009), “*Bosnian or Croatian?* Sintaksičke razlike u kursevima bosanskog i hrvatskog jezika za strance”, u: Branko Tošović, Arno Wonisch, ur., *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, 433–445, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität, Institut za jezik; Graz, Sarajevo
- Tanasić, Sreto (2009), *Sintaksičke teme*, Beogradska knjiga, Beograd

COMPLEMENTS OF MODAL AND PHASE VERBS IN MEŠA SELIMOVIĆ, SKENDER KULENOVIĆ AND DERVIŠ SUŠIĆ'S WORKS

Summary

Infinitive and *da + present* construction as the complements of modal and phase verbs have been an interesting topic even in the time of the Serbocroatian standard language. Their similarities and differences, possibilities of substitution ones with the others and distribution in Štokavian speaking area have been widely discussed. There is not a unique opinion which form of complementation is more frequent – infinitive or *da + present* construction in the grammatical literature about standard Bosnian language. This paper presents complements of modal and phase verbs in the most significant works written by Meša Selimović, Skender Kulenović and Derviš Sušić due to the fact that the language those writers used in their works is nowadays recognised as a significant factor in standardization of Bosnian language.

Key words: *complement, modal verb, phase verb, infinitive, konstrukcija da + present, the Bosnian language, Meša Selimović, Skender Kulenović, Derviš Sušić*

UDK: 811.163.4*3'37 (082) Selimović
811.163.4*3'367 (082) Selimović
811.163.41'367 (082) Selimović
811.163.41'37 (082) Selimović

Tatjana LOVRE

PARCELISANE SUBORDINIRANE KLAUZE U ROMANU *DERVIŠ I SMRT MEŠE SELIMOVIĆA*

KLJUČNE REČI: *parcelacija, parcelat, subordinirana kluza, sintaksa, semantika, lingvostilistika, jezik romana*

Predmet ovog rada je analiza parcelisanih subordiniranih kluza u romanu *Derviš i smrt Meše Selimovića*. Glavni cilj je da se sproveđe istraživanje koje će uključiti sintaksičko-semantičku, kao i lingvostilističku analizu, u kojoj se nastoji otkriti na koji način diskurs određuje upotrebu parcelata, kao i efekat koji se postiže parcelacijom.

1. O FENOMENU PARCELACIJE

Lingvističkim terminom *parcelacija* označavaju se segmentirane, nepotpune jezičke jedinice, koje su autonomizovane uprkos tome što se na smisaonom planu ne mogu odvojiti od one celine u odnosu na koju su segmentirane (Radovanović 1974).

Termin *parcelacija* u srpskohrvatsku lingvistiku uveo je Milorad Radovanović u svom radu "Neki karakteristični potezi za jezik knjige 'Roman o Londonu' Miloša Crnjanskog" (1974). U navedenom radu M. Radovanović definiše pojam parcelacije i sprovodi analizu parcelisanih jezičkih jedinica u delu *Roman o Londonu* Miloša Crnjanskog, a s ciljem da se parcelacija, kao jezički postupak, opiše, kao i da se pruži tumačenje uslova za realizaciju parcelacije. Ugledajući se na sovjetske sintaksičare, M. Radovanović parcelaciju objašnjava kao postupak drastičnog narušavanja tradicionalnih principa konstituisanja rečenice, što se postiže *intonacionim* i *pozicionim izdvajanjem* nepotpunih jezičkih jedinica.

Ljiljana Subotić ističe da su parcelacije veoma ekspresivno jezičko sredstvo, te se javljaju prvenstveno kao odlika jezika savremenih pisaca. Da-

kle, parcelisane jedinice uspostavljaju ritam u rečenici tako što je lome i time postižu dinamičnost jezičkog izraza, odnosno – rematizuju sadržaj (Subotić 1994). Miloš Kovačević uočava da je segmentiranje jezičkih jedinica čist lingvostilistički postupak i da se njihovom upotrebotom intenzifikuje umetničko dejstvo. Iz svega navedenog sledi zaključak da su parcelacije jezički i stilistički postupak, najviše zastupljen u proznim delima savremenih pisaca i da im je uloga da određenu, po svojoj prirodi, nesamostalnu jezičku jedinicu odvoje od matične strukture, učine je samostalnom i da je, na taj način, istaknu ili intenzifikuju dejstvo njenog sadržaja. Pored isticanja i intenzifikovanja, lomljenje rečenice daje ritam jezičkom sadržaju, karakterističan za lirske žanrove, što se razlikuje od tradicionalnog rečeničnog sklopa u starijim proznim delima. Parcelati su mogu javiti i u sukcesivnom nizu, a tada je njihovo umetničko dejstvo dodatno pojačano.

2. PREDMET, CILJ I KORPUS ANALIZE

Uočeno je da su parcelaciji podložne: a) jezičke jedinice na nivou lekseme, b) jezičke jedinice na nivou konstrukcije i c) jezičke jedinice na nivou rečenice (Radovanović 1974). U ovom radu, predmet analize biće jezičke jedinice na nivou rečenice – parcelisane subordinirane klauze u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića. Parcelacija rečenice je razbijanje rečeničnog kompleksa, tako da subordinirana klauza postaje autonomizovani iskaz (Radovanović 1974).

Za cilj istraživanja postavlja se analiza subordiniranih klauza u delu *Derviš i smrt*, a analiza bi se odnosila i na sintaksičko-semantički i na lingvostilistički aspekt izdvojenih zavisnih rečenica. Dakle, pored pobrojavanja i jezičkog opisa zavisnih rečenica koje se parcelišu u jeziku Meše Selimovića, na materijalu romana *Derviš i smrt*, u radu će biti opisano i dejstvo parcelacija kao stilističkog postupka.

Derviš i smrt spada u najznačajnija književna dela XX veka, sa područja nekadašnje Jugoslavije. Roman je pisan u prvom licu, čitalac radnju posmatra kroz prizmu glavnog junaka, Ahmeda Nurudina, što znači da ne možemo imati objektivan uvid u dešavanja u kasabi koje bi nam predstavio sveznajući pripovedač (opisivanjem događaja u trećem licu), dakle, ograničeni smo perspektivom glavnog junaka. Kako je roman pisan u prvom licu, u njemu dominiraju unutrašnji monolozi glavnog junaka. U svojim unutrašnjim monologima Ahmed Nurudin se bavi utiscima iz spoljašnjosti, sopstvenim osećanjima, sećanjima, sumnjama i preispitivanjima. Pošto su misli kod čoveka često izlomljene, isprekidane, parcelacija može biti sredstvo koje u samom tekstu predstavlja mesto na kom se misao prekida. Štaviše, izuzetno slože-

ni rečenični kompleksi i ne mogu jasno oslikavati tok misli. Dakle, segmenti mogu na formalnom planu oslikavati ideje, što bi ih odredilo kao motivisane sintaksostileme.

Izdvojenim klauzama se može precizirati ili pojasniti prethodni sadržaj, u tom slučaju parcelat ima objasnidbenu funkciju. U analiziranom korpusu je to posebno izraženo kod parcelisanih poredbenih i uzročnih klauza, što se takođe može objasniti činjenicom da je delo pisano u prvom licu, pošto u tekstu često nailazimo na delove u kojima glavni junak objašnjava ono što misli, oseća ili vidi (koristeći poredbene rečenice), a isto tako nailazimo i na delove u kojima on objašnjava ili pokušava da objasni uzroke svega što se oko njega dešava. što je karakteristično za unutrašnje monologe.

3. ANALIZA

U ovom delu rada biće predstavljeni tipovi parcelisanih subordiniranih klauza koji se javljaju u delu *Derviš i smrt*. Pre svega, primeri će biti opisani sa stanovišta sintakse i semantike, a zatim će sintaksičko-semantička analiza biti integrisana u opis zabeleženih parcelata sa lingvostilističkog stanovišta.

Na početku, potrebno je izneti osnovne podatke o zastupljenosti ovog tipa parcelata u analiziranom korpusu. U romanu je zabeleženo ukupno 67 primera, među kojima se nalaze: 1. komplementne klauze i 2. parcelisane cirkumstancialne (adverbijalne) klauze.

Cirkumstancialne klauze čine najveći deo korpusa, a među njima se ne javljaju konsekutivne klauze, koje se generalno samo izuzetno parcišu. Relativne klauze se, isto tako, očekivano ne javljaju u korpusu, što Milorad Radovanović objašnjava prirodnom semantičke veze između matične i subordinirane klauze. S obzirom na stepen integrisanosti relativnih klauza u rečeničnu strukturu, odnosno na čvrstinu veze između relativne rečenice i njenog antecedenta, ovaj tip parcelata očekivano izostaje u korpusu, odnosno – po pravilu izostaje (Radovanović 1974).

3.1. *Sintaksička analiza subordiniranih parcelisanih klauza u delu Derviš i smrt*

3.1.1. *Parcelisane komplementne klauze*

Kad je reč o parcelisanim komplementnim klauzama, one se javljaju u različitim sintaksičkim pozicijama. Pojavljuju se u funkciji objekta različitim tipovima tranzitivnih glagola ili kao objekat dekomponovanih predikata, a korpus beleži i primere u kojima komplementne rečenice vrše funkciju grama-

tičkog subjekta. Sve zabeležene parcelisane komplementne rečenice uvedene su veznikom *da*. U većini primera javlja se samo jedna parcelisana klauza, ali postoje i primeri sa ulančanim parcelatima ili segmentima. Parcelati su međusobno razdvojeni tačkama, dok su ostali tipovi segmentiranja izraza predstavljeni zapetama.

Prvi tip komplementnih klauza su one koje su objekat glagolima govorenja. Glagoli govorenja su sentencijalno tranzitivni, što znači da objekat govorne radnje nije i pacijens. Parcelat može biti jedini objekat u rečenici (1), ali može biti i objekat koji se javlja nakon određenog prosentencijalizatora (2) ili neke druge sintakseme koja vrši funkciju objekta, što čini vezu između predikata i objekta slabijom.

(1) I rekao sam. *Da je brat, kako sam čuo, učinio nešto što možda nije trebalo*, ja ne znam, ali vjerujem da nije ništa teško, zato molim muselima da ispita tu stvar, kako se zatvoreniku ne bi pripisalo i ono što nije.

(2) Ako me primi, mnogo šta sam mogao da mu kažem. *Da zamolim mislost za prijatelja, hadži-Sinanudina. Da objasnim zašto sam molio stržare da ga puste. Da upozorim na uzbudjenje koje je zavladalo u čaršiji. Da kažem bezbroj stvari koje me ne obavezuju a znače dobru volju.*

Drugi tip komplementnih kluza koje korpus beleži su kluze koje vrše funkciju objekta glagolima mišljenja. Ova grupa glagola nosi izvesne zajedničke semantičke odlike sa glagolima govorenja, što uslovljava njihovu bliskost i u sintaksičkim odnosima sa drugim jedinicama, a glavna bliskost je to što i ovi glagoli spadaju u grupu sentencijalno tranzitivnih glagola.

(3) Obuzet brigom o onome što je moralo da dođe, sutra, za dva dana, kroz neko vrijeme koje nije daleko, ipak sam mislio da je mučno da se rastanemo. *Da ode bez riječi, da kažemo nešto suviše obično, da se razdvojimo hladno i ljutito?*

Treći tip predstavljaju primeri parcelisanih objekatskih klauza koje se javljaju kao objekat dekomponovanog predikata. Zabeleženi primer parcelata takođe predstavlja proširenje u odnosu na matičnu rečeničnu strukturu, kao i u većini prethodnih primera.

(4) Osjetio sam želju da podmetnem čelo pod tu ruku, što je nešto tražila, i da, zatvorenih očiju, zaboravim na umor i na današnji dan. *I da se izmirim s njom.* I sa svijetom.

Četvrti tip su rečenice koje popunjavaju subjekatsko mesto u impersonalnim klauzama vezanog tipa. Kao i u većini prethodnih primera, matične rečenice već sadrže glavnu dopunu, dok se parcelisana klauza nadovezuje kao dodatna.

(5) Neshvatljivo je da čovjek živi samo od svoje i tuđe nesreće. *Da misli na svoju i priprema tuđu.*

(6) Ovdje je sva mudrost da budeš strpljiv. *I da budeš spremam na sve.*

Pošto korpus ne beleži velik broj primera ovog tipa, a i većina primera parcelisanih komplementnih klauza se javlja kao proširenje u odnosu na objekat superordinirane klauze, može se zaključiti da ovi tipovi parcelata nisu odlika jezika romana *Derviš i smrt*, odnosno da pripovedač ne pribegava drastičnom narušavanju rečenične strukture, već da parcelisane komplementne rečenice koristi kao proširenje, eksplikaciju prethodnog sadržaja.

3.1.2. *Parcelisane cirkumstancijalne (adverbijalne) klauze*

Druga grupa primera sadrži parcelisane adverbijalne klauze, među kojima se izdvaja pet različitih tipova adverbijalnih klauza: a) temporalne, b) kondicionalne, c) intencionalne, d) kauzalne i e) komparativne. Kako su adverbijalni determinatori fakultativni rečenični konstituenti, njihovo parcelisanje ne uzrokuje razbijanje stabilne sintaksičke veze, zbog čega su adverbijalni parcelati zastupljeniji od komplementnih.

a) Prvi tip su rečenice sa temporalnim značenjem. Analizirani korpus beleži samo jednu parcelisani temporalnu klauzu, uvedenu veznikom *dok*. Zabeležena klauza označava temporalnu terminativnost, odnosno krajnju tačku trajanja radnje iskazane predikacijom iz upravne rečenice.

(1) Sam si pristao, ne možeš više nazad. *Dok te ja ne otjeram.*

b) Drugi tip su parcelisane koncesivne rečenice. Svi zabeleženi parcelati uvedeni su veznikom *iako*. Koncesivne klauze se u jeziku javljaju ispred upravne rečenice, čime se ističe da se radnja upravne rečenice obavlja uprkos radnji koja je iskazana koncesivnim determinatorom. Parcelacijom koncesivnih determinatora njihova pozicija se menja i time značenje koncesivnosti slabi.

(2) A možda bih izbjegao put kojim je docnije krenuo moj život, da sam prihvatio njegovo veće i gorče iskustvo, da se nisam zatvorio u svoju

muku. *Iako ni to nije sigurno*, jer su se naše namjere potpuno razilazile, on je želio da spase jednog čovjeka, ja sam spasavao jednu misao.

(3) Začudo, nije mi smetala ova nemarnost, ličila je na nesitničavu slobodu da se čovjek koristi stvarima, ne služeći im i ne poštujući ih suviše. *Iako ja to ne bih mogao*.

(4) Čovjek se nasmijao. Zaista se nasmijao. Izgleda toliko neočekivano, da sam pomislio da je lud. *Iako se smijao sasvim obično, i veselo, kao da je u svojoj kući*. Možda baš i zato.

c) Treći tip predstavljaju primeri parcelisanih kondicionalnih klauza, čijom se parcelacijom razbija kompleks koji se sastoji iz protaze i apodoze. Prirodno mesto kondicionalne klauze (protaze) je u preponovanom položaju u odnosu na upravnu rečenicu (apodozu), odnosno, po pravilu, ove rečenice su, poput koncesivnih, u inverziji. Parcelisanjem narušava se prirodni položaj protaze i apodoze, kao i čitava struktura, što dovodi do slabljenja značenja kondicionalnosti, slično kao kod parcelisanih koncesivnih klauza. Korpus bežeći tri tipa parcelisanih kondicionalnih klauza.

Prvi tip su rečenice koje iskazuju realni uslov, a uvodi ih veznik *ako*.
(5) Htio bih da razgovaramo o tvom bratu. *Ako ti nije nezgodno*.

Drugi tip su kondicionalne klauze sa veznikom *kad*, a iskazuju potencijalni uslov.

(6) Bilo bi lijepo da sam skitnica. On uvijek može da traži dobre ljude i drage krajeve, i nosi vedru dušu otvorenu za široko nebo i slobodan drum koji ne vodi nikuda, koji vodi svukuda. *Kad čovjeka samo ne bi držalo osvojeno mjesto*.

Treći tip su kondicionalne rečenice sa veznikom *da* i iskazuju irealni uslov.

(7) Da se muselim odlučio, za čas bih bio njegov kurban. *I da je znao kako će požaliti ovu propuštenu priliku*.

d) Među najzastupljenijima su primeri parcelisanih kauzalnih klauza. Kao veznici kauzalnih klauza u zabeleženim primerima pojavljuju se *kad*, *jer*, kao i veznički kompozitum *zato što*. Istraživanjem na materijalu jezika pisaca iz XIX veka, Ljiljana Subotić uočava da su kauzalne klauze bile veoma frekventan tip parcelata u toj eposi, za razliku od jezika pisaca XX veka, u kom,

kako zaključuje, preovlađuju primeri sa drastičnijim narušavanjem rečenične strukture.

(8) Kako sad da kažem samrtniku: Hodi poslušno putevima Gospoda tvog. *Kad me jeza obuzima od tih skrivenih puteva, o kojima moje sićušno znanje ni slutnje nema.*

(9) Došao je čas. *Jer svako kruži svojom putanjom do određenog roka.*

(10) Teško je vjerovati ali je istina: bio sam duboko ganut. *Zato što me se jedan čovjek setio.*

e) Poslednji tip su parcelisane komparativne klauze uvedene vezničkim kompozitumima *kao što* i *kao da*. To su ujedno i dva različita tipa komparativnih klauza, koji se međusobno razlikuju po obeležju faktivnosti, odnosno nefaktivnosti. Na primeru jezika Meše Selimovića, može se uočiti promena na semantičkom planu kod ovog tipa parcelata, što je uslovljeno diskursom.¹

(11) I kad se desi, treba ga sakriti, da bi ostalo naše. *Kao što činiš ti.*

(12) U Dubrovniku je dva puta bio drag gost u njihovoј kući, u mnoštvu tetaka, strina, rođaka, poznanika, prijatelja, i oba puta je jedva čekao da pobjegne od tog nepoznatog svijeta, koji je na ulicama grada jedva obraćao pažnju na njegovoistočnjačko odijelo, a u salonu gospar Luke i gospa Marije gledao u njega kao u čudo. *Kao da je bilo nečega nepriličnog u tom njegovom dolaženju, pa je i on bio usplahiren i neprirodan.*

Svi primeri parcelisanih cirkumstancialnih klauza potvrđuju da do slabljenja sintaksičke veze dolazi usled slabljenja semantičke veze, odnosno usled izvesne modifikacije semantičkog sadržaja u rečeničnom kompleksu. Osamostaljivanje subordiniranih jedinica moralo je biti uslovljeno i diskursnim odlikama, a pored sintaksičko-semantičkih promena, menja se i efekat koji one proizvode, zbog čega je parcelate bilo potrebno analizirati i sa sintaksostilističkog aspekta.

3.2. Razlozi za parcelisanje subordiniranih klauza

Treći deo analize posvećen je razlozima za parcelisanje zavisnih rečenica, kao i njihovom stilističkom značaju za delo *Derviš i smrt*. Naime, za razliku od prva dva dela, u kojima su izdvojeni statistički podaci vezani za

1 O ovome će biti reči u drugom delu analize.

frekvenciju pojedinih tipova parcelisanih subordiniranih klauza u delu, kao i sintaksičko-semantički opis proučavanog fenomena, treći deo predstavlja analizu upotrebe parcelisanih subordiniranih klauza, kao i njihove upotrebljene vrednosti. Iako bi se svaki primer mogao pojedinačno tumačiti, što bi veoma lako moglo dovesti do zaključka da se u svakom od tih slučajeva može izdvojiti osobit razlog za rastavljanje klauze od njene matične strukture, u radu će biti predstavljeni najčešći razlozi za parcelisanje subordiniranih klauza.

3.2.1. Dosadašnja istraživanja parcelacija u domaćoj lingvistici dala su različite rezultate i što se tiče frekvencije upotrebe ovog jezičkog postupka, a i što se tiče frekvencije upotrebe pojedinih tipova parcelacija, što vodi do zaključka da je upotreba parcelacija dobrim delom uslovljena i idiolektom samog pisca, što se savršeno vidi na primeru jezika Miloša Crnjanskog, koji veoma često lomi rečenice, dajući im ritam sličan ritmu lirske žanrova, što nije neobično ako znamo da je Crnjanski i pesnik.

Dakle, lomljenjem rečenice pisac, pre svega, postiže ritmičnost izraza. Primarna funkcija ritmičnosti izraza je estetska, a reflektuje se na intonacionom planu.

(1) Ako me primi, mnogo šta sam mogao da mu kažem. *Da zamolim milost za prijatelja, hadži-Sinanudina. Da objasnim zašto sam molio strazare da ga puste. Da upozorim na uzbuđenje koje je zavladalo u čaršiji. Da kažem bezbroj stvari koje me ne obavezuju a znaće dobru volju.*

3.2.2. Kako parcelacije spadaju u grupu sintaksostilema, one imaju i veliki broj osobina koje su tipične za stilске figure, a jedna od tih odlika je ekspresivnost izraza. Parcelisanje izraza je veoma snažno ekspresivno sredstvo. Njime se postiže emfatičnost izdvojenog dela, a to je jedan od efekata parcelisanja koji je uočljiv u maltene svim zabeleženim primerima.

(2) – Drago mi je što to kažeš. Cijenim hrabre i plemenite ljude.
I treba. *Ako ih nađeš.*

U prethodnom primeru koristi se parcelisana kondicionalna klauza da bi se iskazalo da je uslov teško ispunjiv. Samim korišćenjem kondicionalne klauze ističe se da je teško naći hrabre i plemenite ljude, a izdvajanje te klauze intonaciono služi intenzifikovanju iskaza, tako da čitalac dobija poruku da je hrabre i plemenite ljude izuzetno teško naći.

(3) Sam si pristao, ne možeš više nazad. *Dok te ja ne otjeram.*

Izdvojeni primer pripada dijalogu Mula-Jusufa i Ahmeda Nurudina. Pored označavanja završne tačke trajanja radnje matične rečenice, parcelisana klauza predstavlja i uslov, pošto je radnja jednog aktera uslovljena radnjom drugog aktera, što znači da Mula-Jusuf *ne može nazad DOK* (odnosno *AKO*) Ahmed Nurudin ne ispuni uslov istaknut subordiniranom klauzom, a posebno se ističe to da je volja Ahmeda Nurudina od presudnog značaja za trajanje stanja u matičnoj rečenici, čime se naglašava zavisni odnos jednog aktera u odnosu na drugog.

Postoje primjeri u kojima se parcelisanjem pravi pauza koja označava bitan momenat, bilo za dalji razvoj romana ili za junaka o kom je reč.

(4) I rekao sam. | *Da je brat, kako sam čuo, učinio nešto što možda nije trebalo*, ja ne znam, ali vjerujem da nije ništa teško, zato molim muselima da ispita tu stvar, kako se zatvoreniku ne bi pripisalo i ono što nije.

U navedenom primeru parcelatom je označena psihološka pauza u junakovom unutrašnjem monologu. Činjenica da je Nurudinu bilo teško da izgovori sadržaj parcelata iziskivala je da to u samom tekstu bude označeno interpunkcijom. Dakle, matična rečenica nosi informaciju da se junak osmelio da sprovede radnju govorenja, a nakon toga (u parcelisanoj klauzi) saznajemo šta je izgovoreno.

3.2.3. Ako se nakon matične rečenice javi parcelisani deo koji se sastoji od niza zavisnih rečenica istog tipa (odvojenih samo zapetama), koje se redaju po vremenskom sledu ili po značaju, sadržaj postaje svakom novom rečenicom sve dinamičniji, a poslednja rečenica u nizu je paroksizam te gradacije.

(5) Znam, mogao bih da kažem, kao i svaka budala: da se nije desilo to što se desilo, moj život bi bio drukčiji.

Da nisam otišao na vojnu, da nisam pobjegao od nje, da nisam pozvao Haruna u kasabu, da Harun nije... Smiješno.

3.2.4. Sledeća važna funkcija parcelacija je eksplikativna funkcija. U sintaksičko-semantičkoj analizi je već istaknuto da je jedna od odlika parcelisanih klauza proširivanje sadržaja superordinirane klauze. Tako se parcelisane klauze često javljaju u rečenicama u koje je već integrisana jezička jedinica koja obavlja istu funkciju kao parcelisana klauza:

(6) Neshvatljivo je da čovjek živi samo od svoje i tuđe nesreće. *Da misli na svoju i priprema tuđu.*

Kad je reč o eksplikaciji, parcelisana klauza može se javiti i upravnom u odnosu na one subordinirane konstituente koji se javljaju u matičnoj rečenici. Kod intencionalnih klauza sadržaj prethodnih intencionalnih klauza često se podređuje cilju koji je iskazan parcelatom, što znači da se konačni cilj osamostaljuje da bi se izdvojio u odnosu na one koji su mu podređeni.

(7) – Zašto ti je onda govorio?

– Ne znam. Može biti, da se rastereti. *Da ga ne udavi ono što zna.*

(8) Pusti me da odem, da zaboravimo jedan drugoga. *Da se oslobođimo straha.*

3.2.5. U parcelisanim kauzalnim rečenicama sa veznikom *jer* parcelisani sadržaj se pojavljuje kao obrazloženje. U matičnoj rečenici se često javljaju tvrdnje, dok se naredna rečenica, uvedena veznikom *jer*, nadovezuje sa obrazloženjem koje takođe predstavlja tvrdnju. Uzročno značenje je u tim primerima još uvek prisutno, ali se taj uzrok doživljava i kao zaključak, što omogućuje izdvajanje ovog tipa rečenica. U tim primerima stepen integracije je veoma nizak, te bi se veznik *jer* mogao tumačiti i kao konektor na nivou teksta (Vasić 1996: 38).

(9) – Hoću da kažem, kako bi za sudiju najbolje bilo kad ne bi imao prijatelja. Nikad. Ni jednog. *Jer, ljudi grieše.*

(10) Poučite me, mrtvi, kako se može umrijeti bez straha, ili bar bez užasa. *Jer, smrt je besmisao, kao i život.*

3.2.6. Izdvajanjem određenog tipa klauza može se postići specifičan stilski efekat. Rečenice koje čine više od četvrtine primera su parcelisane komparativne rečenice sa vezničkim kompozitumom *kao da*. One su specifične po tome što u njima dobijamo informacije o junakovim osećanjima kao i o događajima iz njegovog ugla posmatranja. Imajući to u vidu, informacija o frekvenciji ovog tipa parcelata dobija novi smisao. Pošto je čitav roman prožet unutrašnjim monologima protagoniste, parcelacija klauza koje su uvedene vezničkim kompozitumom *kao da* modifikuje njihovu primarnu semantičku funkciju, te se ovaj tip parcelata javlja kako bi se bliže odredio i istakao junakov ugao posmatranja, kao i njegova osećanja, što često i jeste prožeto po-

ređenjem, ali ne i obavezno. Kao i kod klauza sa veznikom *jer*, semantička modifikacija komparativnih klauza čini stepen integracije ovih rečenica nižim nego što je uobičajeno, što se uočava analizom semantičkog plana rečenice. Rezultat takve analize pokazuje da se na dubinskom sloju mogu javiti glagoli koji označavaju osećanja, misli ili ponašanje.

(11) Nisam mogao tada, u tom času zaprepaštenja, da sudim sebi, ni da se kajem, ni da se molim, suviše je još sve bilo vrelo. (Osjećao sam se)
Kao da je grom udario i sprljio me, oduzevši mi snagu.

(12) Lice mu je pljosnato, kao dva dlana rastavljena nosem, široka, jaka usta razvučena u vedar osmijeh, žive oči pažljivo zagledane u mene.
(Ponašao se/Izgledalo mi je/Činilo mi se) Kao da je veoma srećan što smo se sreli, i raduje ga sve što kažem ili učinim.

4. ZAKLJUČAK

Ako uporedimo rezultate ovog istraživanja sa rezultatima ostalih istraživanja vezanih za parcelaciju jezičkih jedinica, primetićemo da parcelacije u jeziku romana *Derviš i smrt* nisu zastupljene kao u nekim drugim delima koja su nastala u drugoj polovini XX veka. U jeziku romana *Derviš i smrt* parcelacija se uglavnom vrši u rečenicama u kojima je semantička veza između superordiniranih i subordiniranih rečenica oslabila, što je i omogućilo parcelisanje koje neće znatno narušiti rečeničnu strukturu. Svakako, njihovo osamostaljivanje menja i njihov efekat na recipijenta, dolazi do semantičke modifikacije, veće ekspresivnosti izraza, što se postiže promenom intonacije ili promenom prirodnog redosleda u rečenici, a to dovodi parcelacije u vezu sa stilskim figurama.

LITERATURA

- Kovačević, M. (1995), "Karakteristični jezički postupci u oformljenju sintaksostilema", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 23/2, 19-33.
- Radovanović, M. (1990), "Neki sintakšički postupci karektaristični za jezik knjige "Roman o Londonu" Miloša Crnjanskog", *Prilozi proučavanju jezika* 10, 1-48
- Stanojić, Ž. (1992), "Sintaksa Andrićeve parenteze", *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 22/1, 369-377.
- Piper, P. et al. (2005), *Sintaksa savremenoga srpskog jezika (Prosta rečenica)*, Institut za srpski jezik SANU, Beogradska knjiga, Matica srpska, Beograd, Novi Sad
- Simeon, R. (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Matica hrvatska, Zagreb,

- Subotić, Lj. (1994), "Parcelacija rečenice u jeziku srpskih pisaca 19. veka", *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 37, 597-605.
- Subotić, Lj. (1995) O parcelaciji rečenice (u "Seobama" M. Crnjanskog i "Hazarskom rečniku" M. Pavića), *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 23/2, 347-353.
- Vasić, V. (1996), "Neintegrisana klauza s veznikom *jer*", *Srpski jezik* 1-2, 32-39.

PARCELLATED SUBORDINATE CLAUSES IN MEŠA SELIMOVIĆ'S NOVEL *DERVIŠ I SMRT*

Summary

The subject of the paper is the analysis of parcellated subordinate clauses in the novel *Derviš i smrt*. The basic goal of the research was to contribute the researches dedicated to problem of parcellation. But, analysis includes both – syntactic and stylistic research, that is conducted in order to reveal the significance of integrating syntactic researches into stylistic analysis.

Key words: *parcellation, parcellate, subordinate clause, syntax, semantics, linguo-stylistics, language of novel*

Alen KALAJDŽIJA

ANTONIMI U *UHODAMA* DERVIŠA SUŠIĆA

KLJUČNE RIJEČI: *antonimi, leksikologija, kontekst, suprotnost, komponentna analiza*

U radu se aktualizira problem antonima, utemeljen na konkretnom materijalu iz zbirke *Uhode* Derviša Sušića. Rad ima zadatak objasniti ne samo kako funkcioniра antonimija u piščevu djelu nego i ponuditi poseban pogled i izdvojiti posebne kategorije antonimije. Istraživanje pokazuje da antonimija kao čisto leksikološko-semantički fenomen ima specifične reperkusije u sadržajnoj razini samoga teksta i poruke umjetničkog djela. To se objašnjava brojnim semantičkim nepodudarnostima, supostavljanjima i suprotstavljanjima sadržaja, kako pojedinih leksema, tako i rečeničnih i diskursnih konstrukcija. Doprinos leksikologiji ogleda se u tome što se nude primjeri iz književnog teksta bh. autora koji nude praktične i veoma korisne pokazatelje funkciranja antonimije. Pored toga, poseban problem predstavlja izdvajanje kontekstualnih antonima, koji, kao i neki drugi fenomeni iz leksikologije, pokazuju opće jezičke zakonomjernosti utemeljene na polisemiji jezičke strukture leksema i drugih jedinica jezičkog sistema, te kao takvi funkciraju u kontekstualnoj sintagmatskoj povezanosti.

Antonimija je leksičkosemantička pojava u kojoj se među leksemima koje pripadaju istoj vrsti riječi uspostavlja značenjski odnos suprotnosti. Odnos antonimije koji se uspostavlja između leksema uglavnom se očituje u tzv. antonimskim parovima, a rijeđe i na antonimskim nizovima.

Kriteriji za izdvajanje posebnih tipova antonimije mogu biti raznoliki i brojni. Prema semantičkom sadržaju antonimi se dijele na sljedeći način: 1. komplementarni / nekomplementarni (Šipka 1998: 47; Kristal 1987: 111); 2. stepenovani / nestepenovani (Kristal 1988: 26; Riđanović 1985) i 3. graduabilni / negraduabilni (Kristal 1987: 111).

U komplementarnoj antonimiji značenje jednoga leksema u potpunosti isključuje značenje njegova antonimskog para (*muško – žensko; živ – mrtav*), što odgovara pojmu nestepenovane antonimije. U nekomplementarnoj antoni-

miji nema apsolutne isključivosti, tj. u njoj se može naći srednji član, čime se isključuje komplementarnost (*visok – nizak* = srednji: *povisok – onizak*) – što odgovara pojmu stepenovane antonimije. Midhat Riđanović (1985) naveo je i pet kriterija po kojima se izdvajaju stepenovani od nestepenovanih antonima. Ovi kriteriji značajan su pokazatelj odnosa, ali imaju jedan nedostatak – primjeri stepenovanih antonima vršeni su na korpusu pridjevskih antonima te nisu primjenjivi kod drugih kategorijalno izdvojenih antonimskih parova. U graduabilnoj antonimiji postoje dvosmjerni odnosi, kontrasti koji su međusobno zavisni i pri tome impliciraju postojanje drugog suprotnog člana (*kupiti – prodati; roditelj – dijete*). Zbog toga se u nekim podjelama govori i o antonimiji po silaznoj i uzlaznoj liniji, tzv. obratni antonimi (Samardžija 1995: 23), koji su zapravo gradualni antonimi (Turk 2004: 92), koje Dejvid Kristal (1987: 111) i John Lyons (cit. prema Kostić 2008: 100) nazivaju i konverznim, a Danko Šipka (1990: 47) direkcionim.

Antonimi se mogu podijeliti po porijeklu riječi, odakle se izvode istokorijenski i raznokorijenski antonimi (Samardžija 1995: 22).

U literaturi se ne navodi i poseban tip antonima koji bi se, na osnovu primjera iz ekscerptiranog korpusa, mogao nazvati i konverzivnim, koji se ne trebaju i ne mogu poistovjećivati s konverznim antonimima, pa se zbog toga ovaj termin treba svakako i izbjegavati – o čemu će kasnije biti više riječi.

Posebna skupina antonima koja se izdvaja jeste i tzv. individualna, koja je u suprotnosti s općom. Kriterij za izdvajanje ove vrste antonimije zasniva se na raširenosti njezine upotrebe. U individualnoj antonimiji javljaju se slučajevi koji su svojstveni samo određenom kontekstu i nisu općeupotrebni, tj. govornici nekoga jezika ne mogu supostaviti odnos antonimije među dvama leksemima. Ovakva upotreba uglavnom je svojstvena književnoumjetničkom stilu bosanskog jezika, za što se potvrda može naći i u Sušićevu književnom opusu. Izvjesno je da pojedini individualni antonimi nekada u jeziku mogu postati općeupotrebni, s kojima je upravo ovaj tip antonima u antonimnom odnosu: individualni antonimi vs. općejezički antonimi. Zanimljivo je da se ova vrsta antonima u nekim starijim radovima naziva i nepravim antonimima (up. Kostić 2008: 103), s napomenom da je “suprotnost uslovljena ili iskustvom date jezičke sredine ili leksičkim sadržajem okruženja u kome su upotrebljeni”.

Antonimi se mogu podijeliti i prema kriteriju vrste riječi u kojoj se nalaze najmanje dva leksema međusobno povezana po izražavanju suprotnih sadržaja. Tako je našem jeziku svojstveno da se u odnosu antonimije nalaze ponajviše pridjevi, imenice i glagoli, a potom i prilozi, prijedlozi, pa čak i veznici. U Sušićevu djelu pojavljuju se i slučajevi antonima, doduše neleksičkih,

u kojima se sadržaji jedne lekseme suprotstavljaju sadržaju sintagmi ili rečenica. Ovakva vrsta treba se izdvojiti kao posebna kategorija, s tom napomenom da se ona ne može smatrati leksičkom antonimijom.¹

Antonimi se u leksikologiji posmatraju i kao elementi semantičke veze između dvaju leksičkih članova koji su absolutno podudarni, izuzev u jednoj semi, koja omogućuje njihovo izdvajanje po suprotnosti. Treba istaći da antonimni parovi imaju nekoliko zajedničkih osobina: pripadaju istoj vrsti riječi; suprotstavljeni su po značenju; navode se u istom kontekstu; njihova upotreba služi za poređenje, ali po suprotnosti, za razliku od sinonima, koji služe za poređenje po sličnosti, tj. po prisustvu zajedničkih semema.² U antonimiji je poređenje zasnovano na isticanju suprotnog značenja, kako bi se naglasila sadržajna vrijednost pojma koji se obilježava antonimskom vezom.³

Jasno je da se pojedini tipovi antonimskih parova mogu naći u različitim kategorijama, tako, npr., može biti komplementarna antonimija i općeupotrebna i sl.

Na osnovu građe iz korpusa, najveći broj primjera antonima u Sušićevim *Uhodama* odnosi se na imeničke, zatim na pridjevske antonime, dok je nešto manji broj primjera s glagolskim i priložnim antonimima. Primjeri antonima u *Uhodama* uglavnom su prisutni u rečenicama proste ili složene strukture, dok se nešto rijede antonimi pojavljuju i u vezanom tekstu. Istraživanje pokazuje da antonimija kao čisto leksikološko-semantički fenomen ima specifične reperkusije u sadržajoj razini samoga teksta i umjetničkog djela. To se objašnjava isticanjem brojnih semantičkih nepodudarnosti i suprotstavljanja sadržaja u odnosu antonimskih parova. Izvjesno je da cijelokupan sadržaj teksta djela pledira na isticanju suprotnosti, nepodudarnosti, suprotstavljanju rečeničnih sadržaja, što je adekvatan materijal za naglašavanje ironije, koja je jako prisutna u ovom Sušićevu djelu, kako zbog tematike – uhođenja, tako i

1 Primjer za to potvrđuju slučajevi tipa: **otvoren dlan – mrk**: “Iskren kao **otvoren dlan**, a oprezan, a sumnjičav, a **mrk...**” (29); **čutljiv – propjevati**: “**Čutljivi** Bošnjaci **su propjevali**” (95); **vjerovati – sumnja**: “Tišini ne treba **vjerovati**. **Sumnja** će stražariti nad njom” (101), koji nisu u datome kontekstu analizirani, jer leksički ne pokazuju u cijelosti elemente antonimije, već je određuju uglavnom u sintaksičkom (sintagmatskom), ali i u morfološkom i semantičkom sloju.

2 U novijim radovima analiza antonimije u rečenicama zastupljena je u osam obrazaca funkcionaliranja antonima u rečenicama (up. Kostić 2008: 109–115). Ovakav pristup proučavanju antonima u rečenici može poslužiti kao poseban metodološki obrazac u istraživanjima antonima u književnom djelu, kakvo je i Sušićeve. Takoder, jedan od novih pristupa proučavanju antonima jeste i u analizi odstupanja od antonimske simetrije (up. Turk 2004).

3 Upravo je zanimljivo da se u analizi funkcije antonima u rečenicama pojavljuje kriterij poređenja za izdvajanje posebne grupe antonima (Kostić 2008: 111–112).

umjetničkog viđenja historijske Bosne u retrospektivi hronološke percepcije ove, za Sušića, nesretne zemlje.⁴

U zbirci priповједaka *Uhode* Derviša Sušića ekscerpirani su sljedeći primjeri, dati prema vrsti riječi kojoj pripadaju antonimski parovi ili nizovi:

Imenički antonimi

prošlost – budućnost: (...) razgovor se vodi sporo i o *prošlosti* se govori s ponosom, a o *budućnosti* s nadom. (5)

znanje – vjerovanje: Od danonoćne borbe sa nečastivim *znanje* im je ništavno, ali im je *vjerovanje* dostoјno pohvale. (7)

pustolov – dvorjanin: I Dabiživ je opet postajao veseli otmjeni *pustolov* i slatkorječiv *dvorjanin*... (12)

kadaif – ječmenica: Jer, razlika između mazne Zulejhe i ove Doroteje jeste kao između tananog *kadaifa* i komada bajate *ječmenice*... (19)

lopov – pokradeni: (...) u siromaštvu u kome su svi i *lopovi* i *pokradeni*... (21)

dijete – razbojnik: Netremice je gledao u lice po kome su se topili i pretapali mlječni odsjaji *djeteta* i mrke sjene *razbojnika*. (27)

bog – grešnik: Čas velik studen gospodar kao *bog*, čas prljav ogavan *grešnik* kog treba popljuvati... (35)

priča – stvarnost: Narod izmišlja *priče* jer bi bez njih pobenavio od gole *stvarnosti*. (52)

nada – razbor: Ali je luda *nada* dragocjenija od *razbora* koji ne pruža utjehu. (57)

prisoje – osoje: (...) neka podjednako grije i *prisoje* i *osoje*... (102)

nebo – zemlja: Lijevim krilom motri *nebo* i motri *zemlju*... (102)

umor – kondicija: Neka vrsta lakog tjelesnog *umora* uvjeravala me da sam zaista u izvrsnoj *kondiciji*. (108)

buka – tišina: navikao na *buku*, (...) pritisnut seoskom *tišinom*... (109)

istok – zapad: (...) imperijalna hipokrizija i s *istoka* i sa *zapada*... (164)

varka – istina: (...) da je žrtvi često *varka* uvjerljivija od *istine*, a beznađe obrazloženije od nade. (165)

beznađe – nada: (...) da je žrtvi često *varka* uvjerljivija od *istine*, a *beznađe* obrazloženije od *nade*. (165)

život – smrt: (...) pod uslovom da braniš *život* od *smrti*. (165)

čovjek – nečovjek: (...) i razlikama između *čovjeka* i *nečovjeka*... (208)

4 Up. na samom početku djela navedenu konstataciju, ali i dr.: "Moj gospodaru, zemlja zvana Bosna nesrećna je zemlja, koju ne vrijedi osvajati..."

Imenički antonimi mogu se podijeliti u nekoliko grupa. Komplementarni antonimi jesu sljedeći: *losov – pokradeni; priča – stvarnost; prisoje – osoje; nebo – zemlja; buka – tišina; istok – zapad; varka – istina; nada – beznađe; život – smrt; čovjek – nečovjek*. Kod navedenih komplementarnih antonima uočljivo je da sadržaj jednog antonima isključuje sadržaj drugog. Iako je komplementarnost kao osobina specifičnija za pridjevske antonime, ona se nesumnjivo može uočiti i kod imeničkih, posebno kod primjera sa konkretnim značenjima. Među navedenim primjerima potrebno je prokomentirati pojedine slučajeve.

U paru *losov – pokradeni* pojavljuje se supstantivizirani pridjev *pokradeni*, koji funkcionira kao imenica. Navedeni slučaj može poslužiti kao kriterij za izdvajanje posebnog tipa antonima, koji bi se mogao nazvati konverzivnim. Dakle, slučaj kada se jedan element antonimskog para leksički preobrazi u neku drugu vrstu riječi, čineći s drugim leksemom antonimski par, naziva se konverzivna antonimija.⁵ U primjeru para *priča – stvarnost* imenica *priča* podrazumijeva semantički sadržaj izmišljenog fiktivnog, koje je u suprotnosti sa konkretnim, realnim značenjem imenice *stvarnost*.

Među navedenim antonimskim imeničkim parovima pojavljuju se i slučajevi tzv. tvorbenih antonima, koji se izvode iz istoga korijena, ali se suprotnost značenja dobija dodavanjem pojedinih prefiksa, kakvi su *nada – beznađe; čovjek – nečovjek*. Pored toga, unutar navedenih primjera može se ustanoviti i jedna skupina direkcionih antonima: *istok – zapad*.

Neki primjeri imeničkih antonimskih parova trebaju se tretirati i kao kontekstualno uvjetovani antonimi, koji se još nazivaju – kako je već kazano – i nepravim antonimima, kojih je znatan broj u Sušićevu djelu. Ova se vrsta antonima javlja i kod svih izdvojenih tipova prema kategoriji vrste riječi kojoj pripadaju kao izuzetno zanimljiva i frekventna. Kod imeničkih antonima to su sljedeći parovi: *znanje – vjerovanje; pustolov – dvorjanin; kadaif – ječmenica; dijete – razbojnik; bog – grešnik; nada – razbor*, pored već navedenih komplementarnih antonimskih parova, kakav je *varka – istina*. Očito je da navedena značenja kontekstualno uvjetovanih antonima imaju poseban semantički sadržaj uklopljen u stilski karakter umjetničkoga književnog teksta kojim se postiže svojevrsna ekspresivnost suprostavljenih sadržaja leksema u antonimskom suodnosu. Tako se u značenjskom odnosu suprotnosti mogu naći *dijete* (koje sadrži sememe mladog, nevinog, neiskusnog, nemoćnog) i *razbojnik* (koji sadrži sememe odraslog, zlog, podlog i sl.); *kadaif* (koji je tanak, lepršav, mehak,

5 Moguće je da bi širi korpus jezičkog materijala pokazao konverziju u obama članovima, kada bi, dakle, oba člana prešla u neku drugu vrstu riječi, funkcionirajući u njihovu međusobnom odnosu antonimno.

saftali) i *ječmenica* (koja je zbijena, tvrda, suha, opora); *bog* (koji u ovome kontekstu prvenstveno označava istinosnog, pravičnog, pravog, poštenog, vrlog i dr.) i *grešnik* (koji se odnosi na neiskrenog, bahatog, varljivog, nemoralnog); *pustolov* (sememe: avanturist, sklon slobodi i nesputanosti) i *dvorjanin* (sememe: statičan, dosadan, stabilan); *znanje* (koje se tiče spoznajnoga karaktera pojavnog, fizičkog svijeta – racionalnosti) i *vjerovanje* (koje se odnosi na spoznaju nematerijalnog, duhovnog, nemjerljivog svijeta – duhovnosti) i dr. Prema tome, kontekstualno uvjetovani imenički antonimi uglavnom dovode se u opoziciju posredno, preko opisnih, i to uglavnom pridjevskih semema koje se preko komponetne analize koriste za opisivanje značenja pojedinog člana imeničkog antonima. Pored toga, izricanje suprotnih značenja u imeničkim antonimskim parovima dodatno je pojačano pomoću pridjeva ili drugih sintaksičkih sredstava, koja dolaze uz imenice koje su u odnosu antonimije. Otuda ne čudi činjenica da se leksička antonimija najbolje uočava u pridjevskim parovima, što je vjerovatno razlog tome zašto je ona ponajbolje obrađena i istražena u leksikološkim istraživanjima (up. Kostić 2008: 101).

Pridjevski antonimi

siromašan – bogat: Sin je odrastao u Dubrovniku kao *siromašniji* prijatelj *bogate* djece... (12)

mliječni – mrki: Netremice je gledao u lice po kome su se topili i pretapali *mliječni* odsjaci djeteta i *mrke* sjene razbojnika. (27)

iskren – sumnjičav: *Iskren* kao otvoren dlan, a oprezan, a *sumnjičav*, a mrk... (29)

bijelo – zeleno – mrko: (...) i sve živo *bijelo*, *zeleno* i *mrko*... (29)

dug – kratak: Karavani poludivljih konja *duge* dlake, *kratkih* nogu... (31)

škrt – obilan: S istoka su stizale *škrte* pohvale i *obilan* novac... (41)

otvoren – stisnut: (...) napola *otvorenih* očiju i *stisnutih* usana... (57)

bijel – crn: *Bijeli* dan se sjajno bijelo bjelodani. (...) A *crnom* zemljom puže crni muk. (98)

desni – lijevi: (...) *desnim* krilom podrži sunce (...) *Lijevim* krilom motri nebo i motri zemlju... (102)

osjećajan – svirep: (...) pjesme su *osjećajne* (...) u ovako *svirepom* i glu-pom narodu. (105)

gradski – seoski: (...) da sam kao *gradski* čovjek navikao na buku, dvije noći i jedan dan pritisnut *seoskom* tišinom... (109)

nadmen – mršav: Sklon teoretisanju, fanatic, *nadmen*, a *mršav*. (115)

malen – golem: Margaret je *maleno* ime na *golemom* spisku... (164)

Pridjevski antonimi također čine poprilično bogat fond u ekscerpiranom korpusu. Oni se mogu razvrstati u nekolike semantičke skupine. U korpusu su ekscerpirana samo dva kontekstualno neuvjetovana komplementarna antonimska para: *gradski – seoski; lijevi – desni*,⁶ dok je nekomplementarnih, tj. stepenovanih znatno više, zbog toga što ovi primjeri posjeduju srednji član: *siromašan – bogat; dug – kratak; škrt – obilan; otvoren – stisnut; bijel – crn; desni – lijevi; malen – golem*.

I kod pridjevskih antonimskih parova značajan je broj kontekstualno uvjetovanih antonimskih parova i nizova: *mlječni – mrki; iskren – sumnjičav; osjećajan – svirep; nadmen – mršav*. I kod ove vrste antonima može se vršiti svojevrsna komponentna analiza koja pokazuje u kojim se odnosima suprotnosti supostavljaju sadržaji antonimskih parova. Tako je za pridjev *mlječan* karakteristično prisutvo bjeline, tj. bijele boje, dok je semantička dominanta boje u pridjevu *mrk* crna boja. Otuda se ova dva leksema mogu naći u odnosu antonimije posredno, isticanjem suprotnosti kategorije boje. *Iskren* je onaj koji je otvoren, koji ne taji i ne krije a vjeruje, a *sumnjičav* je upravo suprotno nastrojen: on je zatvoren, tajnovit, nepovjerljiv. *Osjećajan* je pun pozitivnih vrlina, osjećaja, dok *svirepog* karakterizira odsustvo osjećanja – on je bezosjećajan. *Nadmen* je onaj kojega karakterizira oholost, napuhanost, a suprotno od napuhanosti je ispuhanost, mršavost, tj. *mršav*. Primjeri kontekstualno uvjetovanih antonimskih parova *iskren – sumnjičav* i *osjećajan – svirep* mogu se podvesti pod kontekstualno uvjetovane komplementarne antonime. Pored toga, unutar navedenih primjera može se ustanoviti i skupina direkcionih antonima: *lijevi – desni*. Kod kontekstualno uvjetovanih antonima može se reći da sinonimni leksem određenog antonima koji dolazi u odnos suprotnosti postaje njegov relevantni suprotni član, kako to pokazuju primjeri: *svirep = grub, bezosjećajan, što je suprotno od osjećajan; mrk = crn, taman, što je u suprotnosti sa bijel, mlječne boje i sl.* Dakle, sekundarno ili drugo sinonimno značenje pojedinog leksema dovodi se u opoziciju s primarnim, osnovnim, prvočnim značenjem drugog leksema s kojim se uspostavlja semantički odnos suprotnosti. Sekundarna semantička realizacija jednog odgovara njegovoj antonimnoj semantičkoj realizaciji primarnoga karaktera: npr. *osjećajan* sadrži primarno značenje posjedovanja, prisustva osjećajnosti, dok *svirep*, što je njegovo primarno značenje, ima sekundarno značenje kojim se uopće može karakterizirati dati pridjev, a to je odsustvo, odnosno nepostojanje osjećanja. Otuda se

6 I ovi primjeri mogli bi se eventualno smatrati i nekomplementarnim, jer se može naći srednji član: prigradski, koji međutim nema para *odseoski, kao što nema srednjeg člana između lijevi i desni = *ljevlji – *desniji.

primarno značenje elementa *osjećajan* podudara sa sekundarnim semantičkim sadržajem pridjeva *svirep*, tj. bezosjećajan. Pravi komplementarni antonim od *osjećajan* bio bi *bezosjećajan*, a ovako, on je doveden u vezu sa *svirep*. U slučaju para *mlijecan – mrk*, gdje se primarna semantička realizacija pridjeva *mrk* odnosi na prisustvo crne boje, ali je njegova sekundarna semantička realizacija oznaka karaktera, *mlijecan* kao primarno značenje ima oznaku svojstva – da je nešto od mlijeka, a sekundarna karakteristika jeste da je nešto kvalitativno bijelo, da posjeduje bijelu boju. Otuda suprotstavljanje sekundarnih semantičkih realizacija jednih leksema sa sekundarnim realizacijama drugih u odnosu antonimije. Prema tome, kontekstualno uvjetovani pridjevski antonimi uspostavljaju odnos suprotnosti preko kombinacije osnovnog značenja jednog antonimskog para sa sekundarnim, drugim sinonimnim značenjem leksema drugog člana, ili pak kombinacijom drugih elemenata značenja jednog člana antonimskog para sa drugim značenjem drugog antonimskog para.

U primjerima antonimskog niza može se posebno izdvojiti sljedeći tročlani niz *bijelo – zeleno – mrko*. Iako u osnovnom značenju riječi graduabilni antonimi podrazumijevaju neki srednji član između antonimskih parova, a u datom slučaju riječ je o odnosu leksema *bijelo – mrko*, srednji član odnosio bi se u općejezičkom značenju na sivu boju. U Sušićevu slučaju, stepenovanje između dvaju suprotnih članova vrši se vlastitim uvođenjem druge kategorije boje – *zelen*, koja postaje srednji član između dvaju međusobno suprotstavljenih sadržaja značenja. Očito je u pitanju idiolekatsko poimanje srednjeg člana stepenavih antonima, koja je u vezi sa vlastitom i pripisanom spoznajom perceptor-a, tj. subjekta koji posmatra navedeni odnos.

Ono što se kao djelimično prihvatljiv zaključak može usvojiti jeste činjenica da je veći broj nekomplementarnih antonima među pridjevima. To se može objasniti činjenicom da se opis osobina koje se izriču pridjevima može iskazivati u njihovoј većoj ili manjoj mjeri, pa je mogućnost stepenovanja ovih osobina njihova dominantna karakteristika.

Glagolski antonimi

sresti se – rastati se: I sretoše se i rastadoše u šutnji. (11)

imati – nemati: Ima ih, ali ih nema u njemu. (13)

unižavati – uzvisivati: Vitezovi me počeše *unižavati* da bi se pred že-nom *uzvisili*. (27)

sakriti – ispružiti: Ona se ne može *sakriti* u njedra kao dukat, pa najed-nom na dlanu *ispružiti...* (58)

skitati se – skrasiti se: ... što se kao mlad i učen hafiz *skitam* po carevini i zašto se ne *skrasim*... (79)

planuti – pogasiti: (...) velika vatra pobune *ne bi planula*, a mjestimične plamičke lako *bismo pogasili*. (88)

plakati – smiješti se: Stari imam je *plakao* (...), a Ali-paša Fidahić (...) *smiješio se*. (90)

mučiti – smješkati se: Neću, bez obzira da li me *mučili* ili mi se tako (...) neuvjerljivo, samilosno *smješkali* (107)

isljeđivati – smješkati se: I ja *sam isljeđivao*. I ja *sam se smješkao*. (107)

Kod glagolskih antonima situacija pokazuje principe suprotnosti u sljedećim elementima. Jedan broj primjera antonimskih parova pokazuje općejezičke principe suprotnosti. Potvrdu za to daju sljedeći primjeri: *imati – nemati*; *unižavati – uzvisivati*; *skitati se – skrasiti se*; *planuti – pogasiti*; *plakati – smiješiti se*. Navedeni primjeri daju potvrdu i za tzv. istokorijenske ili tvorbene antonime, kakav je parnjak *imati – nemati*. Antonimski par *unižavati – uzvisivati* uspostavljeni su po pridjevskom porijeklu glagola izvedenih od oblika *nizak – visok*, koji inače izražavaju graduabilni odnos, ali u kontekstu glagolske suprotnosti očito je riječ i o komplementarnoj i o direkcionoj antonimiji. Ostali primjeri antonima također potvrđuju princip komplementarne antonimije: *skitati se – skrasiti se*; *planuti – pogasiti*,⁷ dok parnjak *plakati – smiješiti se* označava odnos nekomplementarne antonimije, mada se ovaj primjer može smatrati i kontekstualno uvjetovanim antonimima jer bi pravi odnos bio *plakati – smijati se*. Tako, semantika glagola *smiješiti se* uključuje voljni značenjski sadržaj kod subjekta, dok glagol *plakati* ne sadrži taj značenjski element.

Kontekstualno uvjetovani glagolski antonimi jesu sljedeći: *sresti se – rastati se*; *mučiti – smješkati se*, *isljeđivati – smješkati se*.

Odnos antonimskog para *sresti se – rastati se* pokazuje sljedeće osobine: glagol *rastati se* znači i razići se, mimoći se, rasturiti se (Lalević 2004: 669), dok *sresti se* znači sastati se, steći se, dočekati i sl. (Lalević 2004: 748). U navedenom primjeru očito je riječ o tome da sekundarni semantički sadržaj jednog leksema stupa u odnos suprotnosti s primarnim značenjskim sadržajem drugog leksema koji stoji u odnosu opozicije spram svog suprotnog parnjaka.

7 Navedeni primjer eventualno bi mogao ići u skupinu stepenovanih, nekomplementarnih antonima, jer sadrži srednji član: *tinjati*. Kako je ovaj glagol ipak u vezi s postojanjem plamenata, vatre, on se smatra sastavnim dijelom značenjske skupine koju obilježava prisustvo plamenata, tzv. plus-plamen, ali s druge strane semantika ovoga glagola znači i minus-plamen.

Pravi odnos antonimije bio bi tako u odnosu *sastati se – rastati se*. Preostali primjeri antonima odnose se na glagol *smješkati se* u odnosu na glagole *mučiti* i *isljeđivati*. Očito je da se po komplementarnoj analizi primjera može uočiti važna značajka koja odvaja navedene pojmove i uspostavlja odnos suprotnosti. Tako se za primjer glagola *smješkati se* kao dominanta semantičkog sadržaja može navesti prisustvo kategorija: sreća, radost, ushićenje, dok se kod glagola *mučiti* i *isljeđivati* može u potpunosti isključiti sadržaj datih kategorija, jer ovi glagoli ne samo da ne sadrže navedene kategorije sreće, radosti i sl. nego izražavaju upravo suprotan sadržaj: nesreću, belaj, žalost, tugu, nevolju.

Priložni antonimi

ljeti – zimi: Mrzio je puste šume i ružne putove i *ljeti* kao i *zimi*. (12)

bučno – čutke: (...) prijetili su *bučno* sljedećima, a *čutke* iza očnih kapaka... (60)

lijevo – desno: (...) i zirkajući žustro *lijevo* i *desno* (96)

Priložni antonimi pokazuju općejezičke principe antonimije. Zanimljivo je da nije zabilježen nijedan slučaj kontekstualno uvjetovane priložne antonimije. Najveći je broj primjera s nekomplementarnom suprotnošću, dok je samo jedan slučaj s komplementarnom, nestepenovanom: *lijevo – desno*. Primjeri s nekomplementarnom antonimijom podrazumijevaju nepostojanje isključivanja sadržaja drugog člana antonimskog para. Tako antonimski par *ljeti – zimi* podrazumijeva uključavanje u odnos suprotnosti sadržaja kategorije vremenskih prilika, koje karakteriziraju date lekseme; antonimski par *bučno – čutke* uključuje prisutnost zvuka, glasnoće u odnosu na prisustvo tištine, zbog čega se može govoriti da postoji neki stepen glasnosti koji je izražen u srednjoj vrijednosti: ni preglasno ni pretiho.

ZAKLJUČAK

Principi funkcioniranja antonimije u djelu *Uhode* mogu se svesti na sljedeće konstatacije. Antonimija se zasniva na principima suprotnosti, koja može biti komplementarna (nestepenovana), nekomplementarna (stepenovana) i građuabilna (direktivna). Istiće se tendencija da se veći broj primjera s komplementarnom antonimijom pojavljuje kod imeničkih, a nekomplementarnih kod pridjevskih antonima. Prema porijeklu, antonimija se u djelu zasniva i na sličnosti, odnosno razlici leksičkog sastava korijena. Otuda se, prema porijeklu, antonimi dijele na istokorijenske i raznokorijenske. Istokorijenski se, dalje,

razlikuju po semantičkom sadržaju afiksa, i to uglavnom prefiksa, koji sudjeluju u tvorbi antonimskih istokorijenskih parova. Antonimi se u *Uhodama*, nadalje, mogu dijeliti i prema tome da li su općejezički ili individualni. Općejezički izražavaju temeljne principe suprotnosti. Individualni su kontekstualno uvjetovani i posebno su zanimljivi za književnoumjetnički diskurs. Karakteriziraju se po tome što se drugi, sekundarni semantički sadržaj jednog leksema značenjski suprotstavlja ili osnovnom, prvotnom, primarnom semantičkom sadržaju ili drugom, sekundarnom semantičkom sadržaju leksema koji je u odnosu antonimije prema datom leksemu. Na taj način intencija naglašavanja leksičke suprotnosti predstavlja svjestan stilski postupak koji svoj puni oblik dobija u umjetničkom diskursu, kakav je i djelo *Uhode*. Razložnost upotrebe antonima u jednom rečeničnom ili diskursnom kontekstu zasniva se na isticanju pojedinih značenja tzv. jakih – semantički markiranih leksema po principu naglašavanja leksema suprotnog, a time nerijetko i neočekivanog značenja.

IZVOR

Sušić, Derviš (1971): *Uhode*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA

Berruto, Gaetano (1993): *Semantika*, Antibarbarus, Zagreb

Kostić, Nataša (2008): "Antonimija kao sintagmatska relacija: Istraživanje na korpusu savremenog srpskog jezika", *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, vol. 51, br. 1-2, Beograd

Kristal, Dejvid (1988): *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd

Kristal, Dejvid (1987): *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd

Lalević, Miodrag S. (2004): *Sinonimi i srodnici srpskohrvatskoga jezika*, Nolit, Beograd

Riđanović, Midhat (1985): *Jezik i njegova struktura*, Svjetlost, Sarajevo

Samardžija, Marko (1995): *Leksikologija hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb

Šipka, Danko (1998): *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad

Turk, Marija (2004): "Neka odstupanja u antonimskoj simetriji u hrvatskom jeziku", *Fluminensia*, god. 16, br. 1-2, Rijeka

ANTONYMS IN *UHODE* BY DERVIŠ SUŠIĆ

Summary

The paper treats the problem of antonyms, based on material from the collection *Uhode* by Derviš Sušić. The paper aims to explain not only the function of antonymy in the collection, but also to offer a special view and select particular categories of antonymy. Our research shows that antonymy as a purely lexicological-semantic phenomenon has specific repercussions in the content level of the text and message of the work of art. It is explained by numerous semantic coincidences, presuppositions and confrontations of the content, in some lexemes as well as sentential and discourse constructions. A contribution to lexicology is reflected in given examples from literary text of Bosnian authors, that show practical and very useful indicators of functioning of antonymy. Also, there is a special problem of separating contextual antonyms, which, as well as some other lexicology phenomena, shows general linguistic legalities based on polysemy of linguistic structure of lexemes and other units of the linguistic system, and as such they function in a contextual syntagmatic connection.

Key words: *antonyms, lexicology, context, confrontation, componential analysis*

Jasmin HODŽIĆ

FIGURATIVNI JEZIK KNJIŽEVNOG TEKSTA
NA PRIMJERU METAFORE I METONIMIJE
U ROMANU *POBUNE DERVIŠA SUŠIĆA*

KLJUČNE RIJEČI: *metafora, metonimija, gramatika, figurativni jezik, Derviš Sušić*

U radu se pokazuje kako funkcioniše veza među riječima u figurativnom jeziku, gdje riječi stupaju u nove odnose, koristeći svoj prototipni značenjski potencijal. Novonastali jezički izraz ima snagu stilske izražajne forme, pri čemu su tačno poznati uslovi, uzroci i efekti ove pojave. Značenje izraza determinirano je kontekstom, nedoslovnim čitanjem jezičkog sadržaja. Na primjeru književnog diskursa analiziramo gramatičke odnose u sintagmama, frazama i kolokacijama formiranim po figurativnom načelu, a sve po modelu metaforizacije i metonimizacije jezičkog sadržaja.

1. FIGURATIVNI JEZIK

Prije nego što priđem na razradu pronađenih primjera postupaka metaforizacije i metonimizacije u navedenom djelu, smatram potrebnim kazati ponešto o figurativnom jeziku uopće, kako bi se postavilo najbolje usmjerenje i kontekst u razradi ove teme. Ako pokušamo dati definiciju i odgovoriti na pitanje šta je to figurativni jezik – odgovor bi se sastojao u sljedećem.

Figurativni jezik podrazumijeva specifičan jezički vid izražavanja koji obuhvata onaj jezički sadržaj koji daje figurativno značenje. Figurativno značenje različito je od doslovног shvatanja, čitanja i razumijevanja jezika, pa će figurativni jezik sačinjavati onaj oblik jezičkog izražavanja koji podrazumijeva nedoslovno shvaćen jezički izraz. Figurativno i nedoslovno postalo je kasnije sinonim za metaforično. Od osobina figurativnog jezika treba na prvom mjestu istaknuti njegovu polisemičnost – dakle, može se čitati višeznačno, u

najmanju ruku dvoznačno. Na odgovor o koja se dva značenja radi upućuje predašnja definicija figurativnog jezika.

U studiji *Figurativni jezik i misao* Albert Norman Katz (1998) govori o figurativnom jeziku. Istiće da figurativni jezik nije onaj koji je ograničen samo na poetizaciju i poetsku upotrebu jezika. Zatim, osnovno pitanje koje se nametnulo pri definiciji figurativnog jezika jeste razlika između *figurativnog* i *standardnog* vida izražavanja (jezika), odnosno pitanje statusa figurativnog jezika. “Osnovno pitanje studije o figurativnom jeziku jeste njegov status – ‘normalan’ ili ‘specijalan’. Mnogi teoretičari prave razliku između normalnog ili standardnog jezika i neuobičajenog, nestandardnog jezika” (Katz 1998). Standardni vid izražavanja označen je kao doslovni, a nestandardni kao figurativni. Dalje se navodi: “Razlika između doslovног i nedoslovног jezika implicira razliku između jezika i misli. A razlika između jezika i misli implicira razliku između doslovног i figurativног jezika” (Katz 1998). Dakle, ono što je doslovno tiče se jezika, a ono što je figurativno tiče se misli. Otud ona krilatica: *Šta je pisac htio kazati?*, odnosno: *Šta je MISLIO reći?*, a ne: *Šta je rekao?*.

Tipičan primjer razlike između figurativnog i doslovnog jeste rečenica: *Da, vi ste sigurno prelijepi!*, koja u figurativnom jeziku podrazumijeva upravo suprotnu tvrdnju, odnosno ovom izjavom, govoreći figurativno, *misli se* nešto sasvim drugo.

1.1. Figurativni i književni jezik

Odnos figurativnog jezika prema različitim drugim vidovima jezičkog izražavanja svodi se na pitanje odnosa metafore i lingvistike.

U tradicionalnoj teoriji o figurativnom jeziku, koja se uglavnom odnosi na upotrebu leksičkih figura, još od Aristotela smatralo se da figure metaforike kao dio retorike ukrašavaju govorni čin, ili da doprinose stilizaciji književnog djela. Međutim, ovo Aristotelovo učenje izraženo je u *Poetici*, a zaboravljeno je da u svojoj *Retorici* Aristotel naglašava kako je “metafora sveprisutna u razgovoru i pisanju” (v. Klikovac 2004; Mahon 1999). Najnovija teorija o konceptualnoj metafori isto tako pokazuje kako metafora, kao ni figurativni jezik, nije samo dio poetskog i književnog, već je ona prvenstveno način mišljenja, a onda i način izražavanja, pa prema tome i dio svakodnevnog, konvencionalnog načina komuniciranja, kao i dio ostalih vidova jezičkog izražavanja. (v. Katz 1998; Klikovac 2004). Nivo figurativnosti, odnosno percepcije figurativnosti, odredit će književni diskurs umjetničkim ili stilskim fokusirajući se na obilježja kreativnih, neobičnih, nekonvencionalnih veza među pojivama, pojmovima, stvarima, a sve na razrađenom sistemu imaginacije, tj. apstraktnosti.

1.2. Figurativni i standardni jezik

Iako po definiciji figurativni jezik jeste dio specifičnog načina izražavanja, on isto tako ulazi i u okvire standarda. Iako postoji izražavanje koje je doslovno, iskonski nemetaforično, a odnosi se uglavnom na općepoznate iskuštvene pojave, procese i predmete, oni su baza iz koje se izvodi metaforičan govor. Opisujući manje konkretne pojave, one koje su po prirodi apstraktne, često i nesvesno posežemo za metaforom. Takve metafore postale su uvriježene, zatim konvencionalne, pa se i ne percipiraju kao stilsko obilježje jezika i govora, već nerijetko i kao jedini mogući način opisa, percepcije i doživljaja onog o čemu je riječ.

Pitanje koje figurativni jezik uvrštava u dio gramatičkog sistema i opisa odnosi se na odnos *gramatičkog opisa* i same *upotrebe jezičkih sredstava*. Neke riječi mijenjaju svoj gramatički opis, što je uzrokovan različitim načinom upotrebe tokom vremena. "Gramatika nastoji opisati samo konvencionalne metafore koje su dio jezičkog sistema" (Steen 2007). Viši nivo metaforizacije, kreativne metafore koje se izvode iz osnovnih, nisu dio gramatičkog opisa. Često je neki izraz teško svrstati u jednu od ove dvije grupe. Tačno je samo to da figurativni jezik jeste i može, a nekada nužno i mora biti dio standardnojezičke norme, ali ne uvijek (v. Ćorac 1974; Klikovac 2004).

Gramatički odnosi među riječima u figurativnom sklopu funkcionišu po svom prirodnom principu isto onako kao i u doslovnoj značenjskoj vezi. Nama to izgleda neobično upravo zato što se jedan pojam u sistemu zamjeni nekim njemu (vidljivo ili ne) srodnim, drugim pojmom, a princip po kojem odnos funkcioniše ostaje isti, pa dolazi do prividnog oneobičavanja. Zato nije nimalo neobično što *sve djevojke Bembašanke NA KAPIJI stajahu*, ili da je maločas *neko sjedio NA SUNCU*, da je *CIJELO SELO došlo na vašar*, ili da je neko toliko neodgovoran da je bio kadar *POPITI babovinu*. Pitanje je samo koliko će i kada će određeni izraz postati konvencionalan.

2. METAFORA I METONIMIJA U JEZIKU

Metafora je, već tradicionalno, *preneseno značenje*, a metonimija *zamjena imena*. Praktično, uzimajući označku, tj. ime, kao posudu, a značenje kao sadržaj, promjenom sadržaja posudi formalno dobijemo isto što i promjenom posude sadržaju (ili: ako označka a1 ima značenje A2, a označka b1 značenje B2, pridruživanje značenja B2 označi a1 dovodi do toga da b1 postaje a1 i obratno). Razlika je u procesu – nekada smo u potrebi za jednim, a nekad za drugim, zavisno od cilja, pa je različit praktično i krajnji ishod, shodno našoj namjeri.

Metonomiju koristimo, npr., da POJASNIMO neki pojam ističući njegov najvažniji DIO, ili CJELINU za dio, a metaforu isto tako da nešto POJASNIMO dovodeći u vezu pojmove A i B. Zato metafora dovodi u vezu dva pojma, a metonomija povezuje dijelove unutar jednog pojma, a sve da bismo lakše opisali i shvatili ono o čemu govorimo, uključujući segment afektivnog. U afektu se "brzo" fokusiramo na DIO cjeline, ili na CJELINU kao sadržilac za dijelove, kako BISMO REKLI ŠTO VIŠE (I BOLJE). Isto tako, u afektu nižemo poredbene slike gradeći metaforu.

Ovome dodajmo i teoriju konceptualne metafore, koja upućuje na interakciju i povezivanje dvaju koncepcata – sistema (izvorna i ciljna domena), pri čemu komponenta (sistemska jedinica) iz jednog koncepta biva uvrštena u onaj drugi, ponašajući se kao njegov sastavni dio u odnosima i vezi s drugim komponentama sistema – koncepta, iako to u prirodi nije slučaj. Ovo direktno utiče na stvaranje novih kolokacijskih odnosa. U korijenu ove pojave ustvari je opet klasična metafora – dovođenje u vezu dva pojma A i B (recimo: ŽIVOT je PUTOVANJE), iz čega proističu svi kasniji odnosi.

Važan faktor jeste i prirodna istovrsnost procesa koji se, kako je jedino i moguće, prirodno dovode u vezu jer funkcionišu na isti način, pa ćemo shodno tome često biti u prilici da u jednom te istom izrazu, procesu ili pojmu vidimo cijelu lepezu značenja, predstava ili figura koje se uklapaju u kod po kojem data figura opстоji. Istina (suština) je jedna, pa se ona otkriva u različitim stvarima, po čemu onda te pojave i stvari postaju istovjetne, po određenoj osnovi, djelimično ili potpuno. Jedna zanimljivost u procesu opisivanja jednog pojma, kreacije ili pojave preko nekog drugog nalazi se i u činjenici da riječi svoje značenje izvode na dva načina: značenje je leksičko (etimološko) ili funkcionalno (spoznajno, pridodano). (Tako smo pojam PRIJATELJ doživjeli i spoznali iskustveno. Međutim, ulazeći u etimologiju, "saznajemo" da je prijatelj onaj koji nam prija i sl.)

2.1. Primjeri metaforizacije

Kazali smo da je osnovna formula metafore $A = B$, bilo kao direktno poređenje, ili kao uzrok konceptualnom mapiranju. Pogledajmo neke primjere metaforizacije u Sušićevom djelu.

(1) *Ali ne dam da budem ni mrvica mesa na njegovoј neprekidnoј gozbi.*

Dakle, već u primjeru (1) imamo "vezu između dva pojma", po kojoj funkcioniše data metafora. Pogledajmo objašnjenje figuracije:

(Ne dam da budem KAO mrvica mesa na njegovoj neprekidnoj gozbi.)

A = B

Ja (a) = mrvica mesa (b)

Njegovi interesni postupci (a1) = Njegova neprekidna gozba (b1)

b je dio b1, odnosno: b1 sadrži b, odnosno: b je u službi b1

A = B => a = a1

Neću da JA (a) budem u službi NJEGOVIH interesa (a1)

Ili: *Ne želim biti potrošna roba*

Ili: *Ne dam da me iskorištava*

Shema 1

(2) *Ah, ah, kurvin sin, kako se prozmijao uvrh.*

Ovo je tipična konceptualna metafora “LJUDSKA BIĆA su ŽIVOTI-NJE”, odnosno direktno iz primjera (2), po već poznatoj formuli, izvodimo vezu “sin je zmija” (A = B). Pritom će glagol *prozmijati se* dobiti značenje “provući se kao zmija”.

(3) ... *jer ja mogu iz inata više nego on kad skupi sve dronjke svojih razloga...*

Po već utvrđenoj formuli, znajući da *dronjak* odvdje ima značenje *poci-jepane (nepotpune) odjeće*, dobijamo vezu *svoji (njegovi) razlozi = pocijepana odjeća*. Kad skupi sve svoje razloge, opet ih neće biti dovoljno, jer oni su kao dronjci. Konačno: *on nema dobrih i kvalitetnih razloga*.

(4) *Naše svađe i prijateljstvo mijenjali su sadržaje kako smo dozrijevali, ali je njihova temperatura ostajala ista.*

U primjeru (4) pronalazimo konceptualnu metaforu “EMOCIJE SU TEMPERATURA”, pri čemu će *temperatura svađe i prijateljstva* značiti temperaturu međusobnih odnosa u značenju “stepena zagrijanosti”, odnosno kakvoće ili kvaliteta međusobnih odnosa. Topli odnosi suprotstavljeni su hladnim: lijepa je emocija toplina, suprotno je hladnoća.

(5) *Pilavija je, kaže, kako ono... produkt klase koja je ekonomski čopor. On ne može da se smiri u klasi koja je ljudska organizacija.*

Vezu s konceptualnom metaforom "LJUDSKA BIĆA su ŽIVOTINJE" pronalazimo i u primjeru (5). Uzimajući formulu A = B, imamo: njegova je klasa (KAO) čopor, odnosno istaknuta je pripadnost klasi koja se poredi s grupom organizovanih životinja, čoporom. Kako imamo pridjev ekonomski, dobijamo značenje da je ekonomski nivo razvoja njegove klase na nivou životinjskog čopora.

U nastavku dajem samo popis ostalih primjera s figurativnim metaforičkim iskazom, uz dodano pojašnjenje značenja.

(6) *Spuštam se, tonem cijelim tijelom u ravnodušnost.*
(tonuti u ravnodušnost – gubiti energiju)

(7) *Negdje daleko biju bubnjevi užasa. Smrt opominje na svoje prisustvo.*
(bubnjevi užasa – najava smrти, muzika smrти)

(8) *Boli me od sjećiva njenog glasa, koji hoće da me istjera iz tuposti i šutnje u koje sam se smjestio ...* (sjećivo glasa – glas koji reže kao nož)

(9) *Tješio sam se: neka šavovi carstva pucaju, ...*
(šavovi carstva – ključne tačke u vladavini)

(10) *Upoznah mu svaku naviku i jezero moždano iz kojeg se misli kote.*
(jezero moždano – ustajali mozak; misli se kote – rađaju se kao životinje)

(11) *"Ti si jedan običan mačak pod ahmedijom."*
(mačak pod ahmedijom – skrivena životinja u čovjeku, prevarant)

(12) *Aaj, da ne bi Sadika kujundžije, sagnjio bih u tavnici knjiške logike,...*
(sagnjio bih – istruhuo bih kao biljka; tamnica knjiške logike – crne misli)

(13) *Ćutim, oskoruše čemera gutam. I od straha da ne zaplačem, strogim povikom požurujem vojsku.* (oskoruše čemera – gorčina jada)

(14) *...i koji učvršćuje stubove blagostanja i veličine,...*
(stubovi blagostanja – osnov napretka)

(15) *Sitnjež prisjećanja rasipa se.*
(sitnjež prisjećanja – komadi sjećanja, rasuto sjećanje)

(16) *Ko je bio rana, a ko rumena pokožica ozdravljenja, teško je zaključiti.*
(neko je kao bolest – rana, a neko kao lijek i ozdravljenje – rumena pokožica)

(17) *Kad studen kucne u okna, sjedim s najmlađom kćerkom u krilu i učim je da udara dlanovima...* (studen kucne u okna – njava zime, hladnoće)

(18) ... *neka na me iz Stambola rigaju paklene vatre...*
(vlast u Stambolu je kao aždaha koja riga vatru)

(19) ...*ija bih gurnuo prst u uho, pa podvrisnuo, veseo što gnije ovo isto carstvo.*

(carstvo je kao biljka koja gnije, propada)

(20) ... *Posadi on mene pod čador...*
(posaditi – postaviti da stoji u mjestu, kao stabljika)

(21) *Sreća te ima noć, pa niko ne vidi kad uzdahnem, kad zacviliš za svojima.*

(zacviliti – jauknuti kao pas, tugovati)

(22) *Biju bubnjevi, proljeću glasnici – na vojnu da se ide.*
(proljeću glasnici – brzo prolaze, kao ptice)

U svim primjerima, dakako, prepoznajemo istu formulu A = B. Svi bi se opet izdvojeni metaforični iskazi mogli podijeliti na one glagolske, kad preobražaj značenja dobija glagol, i na imenske, u slučaju kad figurativni iskaz jednu imensku riječ zamjenjuje odgovarajućim simboličkim semantičkim ekvivalentom (v. Deignan 2005). U oba slučaja formula je ista, samo je kod glagolskih manje vidljiva.

2.2. Primjeri metonimizacije

Kako u korijenu ove pojave leži zamjena označe, proces metonimizacije možemo podijeliti u nekoliko grupa: mjesto umjesto stanovnika, lokacija umjesto funkcije, autor umjesto djela, oružje (alat) umjesto cijelog procesa, oružje umjesto onoga ko ga nosi, zarada umjesto onog što je prodato, dijelovi tijela umjesto tijela, dijelovi tijela umjesto funkcije koju obavljaju itd.

Dakle, primjeri metonimije *mjesto / stanovnici mesta* jesu sljedeći:

(1) *I Gornja i Donja Spreča ispratiše jesen krkajući meso iz tuzlanskih ahara.*

(Spreča / Sprečaci)

(2) *Vrednijeg delije nije Konjuh zapamlio.*

(Konjuh / stanovnici Konjuha)

Zatim, metonimija *autor / autorsko djelo*:

(3) *Kad je prešao u zanatsku školu i pročitao Iljina i Segala, postao je veeeliki revolucionar.*

(pročitao Segalova djela)

Metonimija *lokacija / sjedište* iskazana je sljedećim primjerom:

(4) “*Stambol će upamtiti bosanske kapetane... a za svog prijatelja Kavgu Mustafu ne brini, na sigurnu je mjestu.*” (Stambol – sjedište uprave u Stambolu)

Kad je riječ o metonimiji *dijelovi tijela / funkcija*, imamo primjer:

(5) ... *Niti mu radoznala baci oko gore – hoće li nebo blagosloviti kišom ili otući rod nevremenom.*

(baci pogled prema nebu – baci oko gore)

Zatim metonimija *tijelo / dijelovi tijela*:

(6) *Šta je nagnalo ovog nesrećnika da nasrne oštricom na sisu koja ga je othranila?*

(da nasrne na majku koja ga rađa i hrani)

Za metonimiju *oružje / rat (podvig) / ratnik* imamo primjere:

(7) *U vojsci se sastavilo hiljadu i devet stotina i osamdeset sabalja – što zima, što spahija, a preostalih pet hiljada bijasmo mi, narodna vojska takozvana.*
(sablja – nosilac sablje – vojnik)

(8) *I ne vjerujte bajracima i bubnjevima!*

(ne vjerujte u ratni podvig – bубанj i bajrak: znaci podviga)

I konačno, za metonimiju *zarada / prodato / kupljeno* imamo najzanimljiviji primjer:

(9) *Da rahmetli babo ne popi očevinu imali bismo i mi ali šta ćeš sad ču ja ako bog da kući pa će biti i hljeba i zejtina ...*

(POPITI rakiju kupljenu parama koje je dobio za očevinu, pare od očevine dati u piće)

PROKOCKATI OČEVINU

Očevina = prodata očevina = dobijeni novac

dobijeni novac = potrošeni novac = kupljeno piće

kupljeno piće = popijeno piće

Shema 2

3. GRAMATIKA VS. FIGURATIVNI JEZIK

Kad se govori o odnosu gramatike prema metafori i metonimiji i obratno, potrebno je prije svega definisati ono što se podrazumijeva pod pojmom *gramatika*, odnosno opredijeliti se za jedno od mišljenja, a zatim pokazati koliko zapravo metafora ili metonimija utiču na samu gramatiku. Naravno, jasno je da uticaja ima, a osnovno pitanje jeste u čemu je taj uticaj presudan? Ja se priklanjam onim stajalištima koja gramatiku opisuju kao skup pravila u strukturi jednog jezika, pri čemu će kao nivoe spomenute strukture smatrati prije svega sintaksu, zatim semantiku kao kontekstualni element (v. Riđanović 1998), pritom podrazumijevajući da se morfologija sadrži u sintaksi, i uključujući dijelom fonologiju (uzimajući samo aspekt zvuka kao distinkтивni element), pa i leksikologiju (nekada se koristi termin *leksikogramatika*) u onom smislu gdje smatramo da leksička obilježja riječi imaju važnu ulogu u sintakškoj strukturi kao glavnom funkcionalnom (pod)sistemu jednog jezika.

Zanemarujući postavke o gramatičkoj metonimiji i metafori (v. Deignan 2005; Panther [et al.] 2009) u smislu promjene samo unutar jedne gramatičke strukture ili oblika, u ovom radu prvenstveno u razmatranje ulaze leksička metafora i metonimija. Stoga se u prvom redu pitam da li je moguća kolokacija *popiti očevinu*, može li *se baciti oko gore*, a pritom ostati bez povrede, postoji li opravdan slučaj u kojem *grad pamti*, možemo li *posaditi čovjeka ispred sebe* ne računajući na neke ozbiljnije posljedice, postoji li *čovjek koji gnije*, može li čovjek istovremeno *biti mačak...* itd. U red ovih pitanja idu već tradicionalno istrošene dileme kako to da je neko *na telefonu*, a neko drugi *na vratima*, a neko opet može sjediti ili ležati *na suncu*, može li se desiti da nekoga imenujemo *cvićećem*, *suncem* ili *lisicom* itd. Odgovor je već ponuđen u odjeljku 1.2.

4. ZAKLJUČAK

Metafora kao poređenje pojmova po određenoj vezi ili uvezivanje po određenoj osobini, odnosno konceptualizacija dva “raznorodna” sistema (pri čemu važe sve postavke o konceptualnoj metafori), a zatim i metonimija kao poređenje unutar jednog pojma – sveprisutne su u jeziku. Pitanje konvencionalnosti metaforu i metonimiju čini manje ili više prepoznatljivim u jeziku, vidljivim, izvjesnim ili ne, pa se određeni jezički izraz time smatra ili ne smatra figurativnim.

Prikazali smo kako se i u jeziku Derviša Sušića vidno pokazuje oneobičavanje jezičkog izraza putem metaforizacije ili metonimizacije, za što se ni u kojem slučaju ne bi smjelo tvrditi da se na takve izraze gleda kao na grupu onih izraza koji su izvan smisla, pravila ili gramatike.

Takav se jezik i zove figurativni – kreacijski, imaginativni – jer se stvaraju nove slike, kreacije ili pojmovi za opis već postojećih, utvrđenih i poznatih pojmova. To je projiciranje misli u jednu konkretnu formu, što je način funkcionalisanja jezika uopće. (Primjeri koji figurativne izraze postupkom dekodiranja predstavljuju u transformiranom jasnom obliku dati su u Shemi 1 i 2). Druga je stvar što su nam neke misli jasne, a neke manje jasne, pa ih pri konkretizaciji (imaginaciji) drukčije i doživljavamo; a činjenica je da čovjek živi u granicama vremena i prostora, na što i svodi svoj život, svijet, iskustvo i okolinu.

IZVOR

Derviš Sušić (1980), *Pobune*, OOUP “Grafičar”, Tuzla

LITERATURA

- Barcelona, Antonio (ed.) (2003), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York
- Ćorac, Milorad (1974), *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*, Naučna knjiga, Beograd
- Deignan, Alice (2005), *Metaphor and Corpus Linguistics*, John Benjamins Publishing Co, Amsterdam
- Gerard J. Steen (2007), *Finding metaphor in grammar and usage : a methodological analysis of theory and research* / John Benjamins Publishing Co, Amsterdam
- Katz, Albert N . . . [et al.] (1998), *Figurative language and thought*, Oxford University Press
- Klaus-Uwe Panther. . . [et al.] (2009), *Metonymy and Metaphor in Grammar*, John Benjamins Publishing Co, Amsterdam

Klajn, Ivan (2004), *Rečnik jezičkih nedoumica*, Srpska školska knjiga, Beograd
Klikovac, Duška (2004), *Metafore u mišljenju i jeziku*, Čigoja štampa, Beograd
Riđanović, Midhat (1998), *Jezik i njegova struktura*, Treće izdanje, Šahinpašić,
Sarajevo

THE FIGURATIVE LANGUAGE OF THE LITERARY TEXT ON THE EXAMPLE OF METAPHOR AND METONYMY IN DERVIŠ SUŠIĆ'S NOVEL *POBUNE*

Summary

The work attempts to explain the connection between words in figurative language where words engage in new relations by utilizing their prototypical semantic potential. The new expression has the potency of a stylistic expression form, with precisely determined conditions, causes and effects. The meaning of the expression is determined by the context i.e. the non-literally reading. Literary discourse is submitted to an analysis of grammatical relations between syntagmata, phrases and collocations, formed by the figurative principle – in accordance with the metaphorisation and metonymyzation model of the lingual expression.

Key words: *metaphor, metonymy, grammar, figurative language, Derviš Sušić*

Remzija HADŽIEFENDIĆ-PARIĆ

VOKATIV¹ U KNJIŽEVNOUMJETNIČKOM TEKSTU

KLJUČNE RIJEČI: *vokativ, obraćanje, tuđa riječ, upravani govor, konativna i fatička funkcija, identifikacija i nominacija sugovornika.*

U sintaksi se vokativ tumači kao najsamostalniji padež (zbog neovisnosti o drugim riječima i oblicima riječi). Sintakški samostalan, ne može zauzimati ni jednu sintakšičku poziciju unutar rečenice (uzima se kao rečenica posebno-ga tipa, intonacijski izolirana). Služi za uspostavljanje komunikacije (govorno-ga čina): njime se govornik (adresant) izravno obraća sugovorniku (adresatu). To mu je temeljna funkcija: obraćanje. Orientacija prema sugovorniku (konativna funkcija) u vokativu (uz imperativ) nalazi svoj najčistiji gramatički izraz (Jakobson). U radu je riječ je o sintakšičkom statusu vokativa (i vokativnih konstrukcija). Analizi pristupamo s aspekta komunikacije prihvatajući

1 U savremenom bosanskom jeziku vokativ nalazimo u svim funkcionalnim stilovima, i od najstarijih pisanih tekstova. Tako u Povelji bana Kulina (iz 1189. g.) stoji: "Ja, ban bos̄nski Kulin, prisezaju tebje, kneže Krvašu, i vsjem gradam dubrov'cam, pravi prijatelj biti vam, od sele i dovjeka. Tako mi, bože, pomagaj, i sije sveto jevandjelje" (Dizdar 1971: 45). Obraćanje (*kneže Krvašu*) u Povelji, "ugovoru o prijateljstvu i trgovini između Bosne i Dubrovnika" (Dizdar 1971: 335), formalni je signal adresata u tekstnoj poziciji iza 'otkrivenog' adresanta (*ban bos̄nski Kulin*). To što adresant ne navodi i ime adresata, a uz svoju vladarsku titulu, hijerarhijski više pozicioniranu od adresatove (*kneže*), navodi i vlastito ime (*Kulin*), znak je superiorne pozicije pošiljatelja, što zasigurno pripada obrascu jezičkog poнаšanja u jednom vremenu i u određenim društvenim odnosima budući da je etikecija način izražavanja i zadržavanja hijerarhijskih odnosa. Ustaljeni obrasci obraćanja (kao jezičkog poнаšanja) štite, kao što je poznato, postojeći poredak. Sličan je modelu korespondencije u Povelji nalazimo i u Ahdnami (1463. g.): ".../ Ja, sultan Muhamed-han, stavljam do znanja cijelom svijetu (svom puku i odličnicima) da se prema posjednicima ovog carskog fermana bosanskim redovnicima, pojavila moja velika milost .../", nav. prema: http://tr-tr.facebook.com/note.php?note_id=184773398203024&ID=126229750753779

Zanimljivo je da se vokativi u šibenskim librima 17. i 18. st. sastoje od dviju vrsta tekstova, pitanja ("upitovani") i odgovora ("odgovorni"), i da vokativima obično počinju odgovori, ne pitanja upućena sugovorniku. Pitanja se postavljaju iz pozicije nekog općeg "pitca" (možda je to razlog neoslovljavanja), a upitani se obraća slušateljima izravno uspostavljajući tako s njima prisniji kontakt. Vokativ u librima ima, već i u definiciji žanra (usmjeravanje na čitatelja/primatelja poruke) izrazito konativnu funkciju. 'Otkrivaju' sugovornika, izražavaju uobičajeno etikecijsko poštovanje u svečanim diskursima visokog registra kojima pripadaju.

stajalište da je obraćanje izvan (gramatičkog) raščlanjavanja rečenice i da nije ‘mjerljivo’ gramatičkim (sintaksičkim) kategorijama. Pokušava se protumačiti veza imedu obraćanja (upravni govor, ‘tudi govor’) i drugih dijelova struktura s upravnim govorom (autorov govor) u književnoumjetničkom tekstu. Sintak-sičku analizu prati semantička i stilistička.

*Ne možemo zamisliti nikakav razgovor, a da u isto vrijeme ne zamislimo lica
koja ga vode.* (Kvintiljan 1985: 298)

Obraćanje i jeste prije svega imenovanje adresata govora.

(Proničev 1971: 25)

1. Kada je prije 70-ak godina Jakobson, tada praški strukturalista, opisao strukturu padežnog sistema ruskog jezika², vokativ je isključio iz razmatranja (jer ga ruski i nema kao poseban paradigmatski oblik), ali će kasnije³ iznijeti nekoliko, rekli bismo uzgrednih, zapažanja o značenju (i funkciji) vokativa aktualnih i danas, i često citiranih.⁴

Polazeći od naslijeda teorije informacije Jakobson će naime proširiti Bulerov trodijelni model jezika⁵ i uvesti još tri faktora komunikacijskog procesa i odgovarajuće im jezičke funkcije, koje se ostvaruju određenim *gramatičkim izrazima*. Vokativ je jedan od tih izraza kao tipično verbalno sredstvo ostvarivanja konativne funkcije. Usmjerenje na sugovornika (*primaoca poruke*), napominje poznati lingvist, u vokativu (uz imperativ) nalazi jedan od “najčistijih gramatičkih izraza” (Jakobson 1966: 292). Vokativ se zasigurno može vezati i za fatičku funkciju jezika (zajednička ljudskim bićima i životinjama, tipična za *ptice koje govore i prva koju djeca usvaju*, budući da djeca počinju općiti i prije no što steknu jezičko znanje za slanje/primanje obavijesti⁶, up. Jakobson 1966: 293). Naime, ako fatičku funkciju ostvaruju poruke koje služe prije svega “uspostavljanju, produžavanju ili obustavljanju opštenja, proveravanju kanala /.../, privlačenju pažnje sagovornika ili potvrđivanju produžene pažnje s njegove stra-

2 God. 1936. u “Traktatima Praškog lingvističkog serkla”. Polazi od uvjerenja da su padeži *invarijantne jezičke kategorije* i da obrazuju *sistem*.

3 God. 1958, odnosno u pisanoj verziji 1960, u raspravi o “pojmu stila u jeziku” (Jakobson 1966: 285).

4 Dijele ga mnoge gramatike, a naći će se i najnovijim radovima koji problematiziraju pitanje komunikacije i obraćanja.

5 U modelu je “prvo lice pošiljaoca, drugo lice primaoca, i ‘treće lice’ – ustvari, neko ili nešto o čemu se govori” (Jakobson 1966: 292).

6 Slično je i sa zapovijedima (imperativima). I oni su, kao i svi direktivi, izrazi s pojačanom “formativnom ulogom” (dakle konativi), tj. iskazi s izrazitom usmjerenošću na primatelja poruke. Zato Elias Canetti kaže da su “stariji od jezika, inače ih životinje ne bi mogle ‘razumjeti’” (Elias Canetti, Masa i moć, GZH, Zagreb, 1984, str.251, nav. prema Ivas 1988: 41).

ne” (isto, 293), onda se usmjerenje na kontakt (komunikacijski kanal) poruka zasigurno ostvaruje vokativnom formom. Zato fatičku semantiku ima i vokativ.

Polazeći od Jakobsonove teorijske koncepcije u ‘ranim’ radovima o ruskim padežima (i od Kurylowiczevih teorijskih postavki) M. Ivić će u ogledu o padežnom sistemu *srpskohrvatskog jezika* također izostaviti vokativ (premda je u njemu, kao što znamo, dobro očuvan)⁷ kratko napominjući u fusnoti da je “kao što je poznato, priroda vokativa [...] vrlo specifična” (Ivić 1983: 200). Možemo li reći da i danas stoji, nakon desetine radova koji problematiziraju vokativ s različitim aspekata u (južno)slavenskoj lingvistici, stav o nedovoljnoj osvijetljenosti ‘specifične prirode’ vokativa u općelingvističkoj teoriji iznesen u lingvističkoj literaturi prije pola stoljeća?⁸

2. Tradicionalni sintakšički opisi, posebno oni vezani za dio sintakse poznat pod nazivom *sintaksa padeža* (govori o padežnim funkcijama), kao i moderno koncipirani sintakšički radovi u kojima je polazište rečenica i odnosi u njoj, a koji na posredan ili neposredan način problematiziraju pitanje vokativa (up. Peti⁹), isticat će upravo specifičnost gramatičke ‘prirode’ vokativa¹⁰,

7 Vokativ je u bosanskom (hrvatskom, srpskom) vrlo čest u svakodnevnoj komunikaciji. Javlja se u svim stilovima (pisanim i usmenim), u svim tipovima teksta (govorima, reklamnom tekstu, sa mimikričnim strategijama obraćanja, u korespondenciji, prijepiskama), općenito u svim vidovima komunikacije (javne i privatne). Česti su u narodnim pjesmama, u sevdalinkama, uspavankama. Noćima su otvarali i Šerherzadine priče u 1001 noći. Česti su i u tekstovima religija čije porijeklo “nije od ovoga svijeta, nego su one *objavljenje*, darovane preko svojih svetih knjiga ljudima” (Ćimić 1992: 38). Takve, one su same *poziv* na vjeru, upućen ‘odozgo na gore’, a ne ‘odozdo nadolje’” (isto, 38). Obraćanja su u kur'anskoj objavi vrlo česta. Svoritelj se često izravno obraća ljudima (npr.: *ljudi, sljedbenici Knjige, Ademe, sinovi Ademovi, Poslanice, o razumni, o pravovjerni* i sl.). Poziv upućen ‘odozgo’ traži ‘odazivanje’, a odazivaju se samo oni ljudi koji vjeru prihvaćaju, jer prihvatanje poziva (od Boga) znači življenje po njenim načelima. I verbalno se molitvama, dovama i sl., ‘odozdo na gore’, obraćaju oni koji vjeru prihvataju. Oni koji vjeruju, kad jezikom svjedoče svoju vjeru, upućuju riječi kao što su npr.: “Lebjekj Allahumme lebjekj...”, tj. “Odazivam Ti se, Bože...”. U njihovom su diskursu brojna izravna obraćanja Stvoritelju. Koji pak ne vjeruju, ti se i ne ‘odazivaju’. Svevišnji se u Kur'anu izravno i obraća onima koji vjeruju (to su oni koji se i mogu ‘odazivati’), a onima koji ne vjeruju obraćanje je upućeno neizravno (npr.: “Izmišla ga!”, oni vele. Reci: “Onda vi dajte...”, X/38; “Budu li proglašavali lažnim tebe, reci: “Meni moje, vama vaše!””, X/41; “U Njega su od Nebesa i Zemlje ključevi, a oni koji ne vjeruju u znamenja [...]. Reci: “Zar od mene zahtijevate da obožavam nekog mimo Allaha, o pogani!” XXXIX/63-64).

8 Upravo je pola stoljeća prošlo od Jakobsonovog rada i ogleda M. Ivić “On the Structural Characteristics of the SerboCroatian Case System” (preveden i “nešto skraćen i revidiran”, kako sama autorica napominje, ogled je objavljen pod naslovom “O strukturi srpskohrvatskog padežnog sistema”, v. Ivić 1983).

9 Up. http://bib.irb.hr/datoteka/223700.Subjekatni_i_predikatni_nominativ.doc

10 Zato ga neki i ne smatraju padežom, up. u: Vojvodić (2007): Funkcionalno-semantičko polje futuralnosti u savremenom ruskom, poljskom i srpskom jeziku, doktorska disertacija, Novi Sad, napomena 210. Za vokativ se, u gramatikama i novijim sintakšičkim i lingvosti-

različite od prirode svih drugih padeža, zbog čega su i sintaksički status vokativa u rečenici i njegova služba drukčiji od onih koje osvaruju drugi padeži.

Naime, obilježen svojstvom sintaksičke samostalnosti (ne zavisi od drugih riječi u rečenici), vokativ se u sintaksičkoj literaturi, kao što je poznato, ne uzima kao član *unutarjezičkog ustrojstva* rečenice¹¹ (rečenični članovi dijelovи su rečenice s određenom službom i s određenim međusobnim odnosima). S druge pak strane, neka vrsta značenja ‘imperativnosti’ udaljava vokativ i od (po zajedničkim karakteristikama ‘samostalnosti’) najbližeg mu oblika u padežnom sistemu – nominativa (koji jestе član rečeničnog ustrojstva budući da stoji u izravnim odnosima sa određenim članovima rečenične stukture).¹²

Samostalan (čak “najsamostalniji padež”, Silić i Pranjković 2007: 200), **vokativ** “nije dio rečenice, već njen ekvivalent /.../, sam po sebi predstavlja čitavu rečenicu”, pa “čak ako i nije izdvojen u posebnu rečenicu, on je uvijek dio za sebe” (Vuletić 1986: 22), kako uglavnom stoji i u sintaksičkoj teoriji i gramatikama. Zbog samostalnosti zasnovane na (sintaksičkoj) neovisnosti o drugim riječima i oblicima riječi u rečenici¹³, vokativ ne postaje članom reče-

lističkim radovima, obično kaže da je “oblik imenskih riječi kojim se zove, doziva, skreće pažnja, obraća: Emire, dodi i napiši zadaćul!” (Jahić i sur. 2000: 195), da je padež s funkcijom obraćanja ili oblik kojim se “poziva na uspostavu komunikacije”, te da je “samostalni rečenični član” (Silić i Pranjković 2007: 200); uzima se i da je, kao “takozvani samostalni član rečenice, osamostaljeni dio rečeničnog ustrojstva, takozvani nezavisni rečenični član” (Pranjković 2002: 99); da je “posebno zanimljiv jer sam po sebi predstavlja čitavu rečenicu, .../ uključuje i konativnu i emotivnu funkciju: nije dio rečenice, već njen ekvivalent; čak ako i nije izdvojen u posebnu rečenicu, on je uvijek dio za sebe” (Vuletić 1986: 22), itd., itd.; da je izdvojen iz strukture rečenice a da mu se pri tome ipak odriče funkcioniranje u ustrojstvu rečenice (Pranjković 2002). O vezi s (pratilačkim) imperativom i o vokativu kao subjektu drugog lica ima više opservacija (v. Skljarov 1961, Proničev 1971, Pranjković 1993, Peti-Stantić 2000), u vezi s *reprezentologijom* – up. Proničev 1979, Kovačević 2000).

11 Pod određenim uvjetima (metrički razlozi) vokativ može zauzimati, kao što je poznato, sintaksičku poziciju subjekta: *Razbolje se sultan Sulejmane, Pitao ga sine Ibrahime, Odgovara sultan Sulejmane...* (svi su stihovi poznate bosanske sevdalinke). Tu svakako nije u pitanju obraćanje.

Da je termin *samostalan rečenični član* “nejasan /je/, kompromisran pa i proturječan”, piše I. Pranjković (2002: 99) u radu koji to već naslovom ‘govori’: “Takozvani samostalni članovi rečenice”.

12 Osim što se u sintaksičkoj literaturi smatra (zajedno s nominativom) ‘samostalnim’ padežom (u odnosu na ‘kose’), odnosno ‘najsamostalnjim’ (u odnosu na ‘samostalni’ nominativ), vokativ se od ostalih odvaja svojevrsnom značenjskom komponentom ‘imperativnosti’. O tome: M. Skljarov, *O vokativu*, Rad JAZU, 327, Zagreb, 1962, 381-412; I. Pranjković, *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002, 99-107, up. P. Piper, *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Novi Sad, 1983.

13 U sintaksičkoj literaturi prisutan je stav da nije ni u izravnom odnosu sa članovima rečenične strukture, da ne predviđa druge članove rečenice niti ih uvjetuje, kao ni oni njega i sl. (v. Pranjković 2002: 99).

ničnog ustrojstva, ali ima funkciju koja se u sintaksičkoj literaturi po pravilu naziva obraćanjem: vokativom se govornik obraća onome kome upućuje svoje riječi (ili: onima kojima svoje riječi upućuje) uspostavljajući izravan kontakt s njim (ili njima). To je temeljno značenje i funkcija vokativa (pozivanje na govorni čin). Zbog svoje ‘konativnosti’ (stalna orijentacija ka primatelju, Jakobson) i ‘fatičnosti’, odnosno značenja obraćanja – koje “nužno pretpostavlja još neku obavijest, još neku strukturu [...] koja je uzrok uspotavljanju kontakta” (Pranjković 2002: 101) – vokativ se razlikuje od svih drugih padeža, i opisuje na tekstnoj razini, a ne na razini rečenice.

3. U ovom radu polazište nam je upravo povezanost vokativa sa govornim činom i sugovornikom, veza kakvu ostvaruju i neke druge riječi i oblici riječi (uzvici¹⁴ i imperativ, riječce, etički dativ¹⁵, pozdravi i sl.). Sugovornik se vokativom (u prepoziciji, interpoziciji ili u postpoziciji):

- uvodi u razgovor (komunikaciju) pozivom na preuzimanje uloge govornika
- imenuje (identificira, kao jedan od sudionika čina, ‘nesubjekt’ komunikacije)
- poziva na pažnju, traži da nešto učini i sl.

14 Uzvici, vrlo prisutni u razgovornom jeziku, sintaksički se ponašaju slično vokativu. Često stoje uz obraćanja (u prepoziciji), pogotovo oni s fatičkim značenjem, pa se ponekad uzimaju kao “paradigmatsko obilježje vokativa” (Pranjković 1993: 213). U toj je poziciji dosta čest ‘demonstrativni’ uzvik *o*, kojim se “skreće pažnja” (v. Daković, internet), doziva i sl. Zanimljivo je da se u našim prijevodima Kur’ana, u kojem su vokativi brojni, ispred obraćanja ovom formom po pravilu pojavljuje upravo uzvik *o* (ar. *ja*). U arapskom, koji nema vokativu, uzvik se u prepoziciji pojavljuje kao signal obraćanja (up. ar. “ve kalu *ja* ejjhellezi nuzzile...”, Kur’ān XV/6). To je vjerovatno razlog što se tradicionalno u našim prijevodima Objave gotovo redovito ovaj uzvik pojavljuje uz vokativ, kao u ‘zazivnim’ (invokacijskim) frazama molitve kakvu predstavlja, u islamskoj tradiciji vrlo živ čin obraćanja (Bogu): svih se 99 Božijih imena izgovara u formi vokativa pri tome noseći sa sobom posebnost ritmičnog sklada plesa, pokreta, melodije (“ja-Rahman, ja-Rahim, ja-Halim, ja-Hakim, ja-Gaffar, ja-Ghafur...”). U najnovijem prijevodu Kur’ana (Duraković 2002) ispušta se uzvik *o* ili se namjesto njega pokatkad nađe drugi (up. suru XV/6 u prijevodu E. Durakovića: “Oni govorite: ‘Hej, ti kome se prenose...’” i. prijevod E. Karića: “Oni vele: ‘O ti, kome se...’” i Dž. Čauševića: “I oni rekoše: ‘O /čovječe/ kome je objavljen...’”, i sl.). Primjer iz Karićevog prijevoda podsjeća i na to da zamjenice drugog lica, kako stoji i u gramatikama bosanskog jezika, imaju vokativ (jednak nominativu). On je u Karićevom primjeru odvojen i zarezom od svojega proširenja (atributivne kluaze) i stoji uz uzvik. Živ je i u razgovornom jeziku (npr. *Hej vi, ko će zasut’ kahvu, il’ ja il’ vi?*).

15 U novijoj se sintaksičkoj literaturi vokativu ‘približio’ (po tome što ostaje izvan gramatičkoga članjenja rečenice”, Peti-Stantić 2000: 295), etički dativ, koji se ne tretira kao sintaksička kategorija, već odnosom prema iskazu i sudionicima komunikacije” (Peti-Stantić 2000: 294). Etički dativ “apostrofira sugovornika u život razgovoru, pretpostavljajući dijaloški oblik” (isto, 294).

Stupanj strukturne (i semantičke) uključenosti vokativa u preostali tekst pokazat će povezanost upravnog govora, u kojem se vokativ pojavljuje (a realizira, kao i imperativ, “u direktnom govoru kroz obraćanje adresanta adresatu, tj. kroz njihovu aktivnu dijalošku interakciju”, Vojvodić 2007: 296), i autorskog. Stupanj njihove međusobne povezanosti u analizi vokativa (obraćanja), pokazat ćemo u ovom radu, nužno vodi ka analizi samog piščevog govora (up. Bahtin 1978; Kovačević 2000). Analiza vokativa smještena je dakle u problematiku *tuđeg govora*, pa se ovdje i oslanjamo na radove koji teorijski problematiziraju tudi govor i istražuju ga na sličan način.¹⁶

Tuđi govor dvodijelna je sintaksička jedinica, odnosno iskaz (“dvoplani”, v. Pranjković 1993; “dvokomponentna”, v. Kovačević 2000). Vokativ pripada upravnom dijelu *tuđeg govora* u proznom tekstu (ne u dramskom). Naime, *tuđi govor* uključuje:

- upravni dio (govor lika)¹⁷ i
- autorski dio (autorov tekst).

Vokativ je smješten u dio (strukture *tuđeg govora*) koji je u literaturi (što problematizira *tuđi govor*) opisan kao *govor u govoru, iskaz u iskazu* (Bahtin 1980: 128). To zapravo znači da je uvršten u *riječi drugog* (iskazi koje autor inkorporira u vlastiti). Drugačije rečeno – vokativ je smješten u “konstrukcije s upravnim govorom”, koje su “dvoplani iskazi u kojima su jasno odijeljeni plan autorskog govora i plan tzv. tuđih riječi” (Pranjković 1993: 200). Autorski se dio (up. sa terminom “uvodne riječi”, Pranjković 1993: 200) obično naziva *autorskom remarkom* ili *autorskom didaskalijom*¹⁸ a služi objašnjavanju i pomaže razumijevanju upravnog govora, komentira ga, općenito govori o njemu (najče-

16 O glagolima u autorskim remarkama /didaskalijama (posebno onim iz grupe *verba dicendi*) pisali smo u dvama radovima: *Glagoli govorenja u autorskim remarkama i upravni govor*, Književni jezik, br. 3-4, Sarajevo, 1987, str. 170-180 (v. Hadžiefendić 1987) i *O jednom šablonu uvođenja 'upravnog govora' u Vukovim narodnim priповijetkama*, u: Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću, Sarajevo, 1987, str. 237-245 (v. Hadžiefendić 1987a). U radu *Pregnancija u autorskoj didaksaliji* M. Kovačević analizira autorske didaskalije, koje omogućuju uključenje upravnog govora u tekst (v. Kovačević 2000). U tom je radu navedena i relevantna literatura o ovom problemu. Upućujemo i na doktorsku disertaciju D. Vojvodića (2007).

17 “Tude riječi u većini su slučajeva praćene posebnim tzv. uvodnim riječima kojima se određuje izvorište govora (govornik) i karakter izjavne manifestacije (npr. kazivanje, pitanje, odgovaranje, percipiranje i sl.). Nisu, naravno, isključene ni okolnosti koje takve manifestacije prate. Zbog toga su konstrukcije s upravnim govorom dvoplani iskazi u kojima su jasno odijeljeni plan autorskog govora i plan tzv. tuđih riječi” (Pranjković 1993: 200).

18 O terminu remarka ili didaskalija v. Kovačević 2000.

šće preko gl. govorenja *verba dicendi* tipa ‘reći’, ‘šapniti’, ‘izustiti’). Svojevrstan je ‘prebacivač’, eksplikator u upravni govor (poput, na jednom drugom planu, navodnika ili crte koji signaliziraju ‘uključivanje’ upravnog govoru u autorov, odnosno započinjanje upravnog govoru). Zato ga i nema u drami.

Autorski dio ne mora nužno biti eksplikiran, a kad jeste onda, kako smo rekli, omogućuje govor o upravnom dijelu, tj. o govoru lika, npr.:

- (1) Hajde da te oženim, da se smiriš – rekao je starac nježno i prijekorno, i sigurno to nije govorio prvi put.

(*Derviš i smrt*, 276)

– Imaš li dosta novca? – upitala je kći.

(*Derviš i smrt*, 319)

- (1a) – Pa, Alibeg – omjera još jednom Šaban – da se ne čujemo, gomila nije mala, ali znam ti lozu...
– Šabane, da si rekao i osamnaest! Samo ti mene kutariši ovog belaja!...

(*Divanhana*, 53)

Autorskim se govorom (funkcionira kao remarka ili tzv. autorska didaskalija) upravni govor zapravo ‘priključuje’ ostalom dijelu teksta, pri čemu se upravni govor prema autorskom odnosi kako se (u sintaksi) objekatska klauza (objekat, objekatska konstrukcija) odnosi prema upravnoj u zavisnosloženoj rečenici.¹⁹

Polazeći od uvjerenja da jezik “odražava uzajamne odnose onih koji govore” (Bahtin 1980: 131) kroz dvije osnovne *forme* (dva šabloni *upravnog* i *neupravnog* govoru) koje se različito manifestiraju i modificiraju “u različitim jezicima, u različitim epohama, u različitim socijalnim grupama, u teleološki različitim kontekstima”, (isto, 131), tuđi govor i njegovo prenošenje posmatrali smo u književnoumjetničkom tekstu (proza, drama), u kojem i vokativ (obraćanje) ima posebne ciljeve – što postaje očitije kad ovu vrstu teksta usporedimo npr. sa “sudskim protokolom, naučnom polemikom, advokatskim pledoajeom” (isto, 132). Da bismo izbjegli greške ranijih istraživača *formi prenošenja tuđeg govoru*, na što upozorava Bahtin (1980: 132), zbog *statičnosti* karakteristične za svu naučnu sintaksu uopće, u analizu i uključujemo ono što Bahtin smatra “istinskim predmetom istraživanja a to je upravo uzajamni

19 Pranjković (1993) govori o srodnosti izjavnih struktura i konstrukcija s upravnim govorom, vidi str. 200.

dinamički odnos /.../ prenošenog (“tuđeg”) i prenosećeg (“autorskog”) govora. Jer oni realno postoje, žive i formiraju se samo u tom uzajamnom odnosu, a ne samostalno, sami po sebi. /.../ Ta dinamika sa svoje strane odražava dinamiku uzajamne socijalne orijentacije ljudi koji verbalno-ideološki komuniciraju (nارavno u bitnim i ustaljenim tendencijama te komunikacije), (isto, 132). Analizu usmjeravamo na dio tuđeg govora – upravni govor, tj. na strukturu koja se opisuje kao *govor u govoru* ili *iskaz u iskazu* budući da je upravo tu smješten vokativ (vokativna konstrukcija) a koji i jeste predmet našeg istraživanja.²⁰

Cilj je rada pokušati izdvojiti, na odabranom korpusu, neke tipove (i varijante) struktura s vokativom, tj. obraćanja u upravnom govoru (upravni govor i bez vokativa posjeduje jednu vrstu neizravne konativnosti). Analizu nužno prati stilistička i semantička. Poštivajući Bahtinovo ‘upozorenje’, iz analize ne isključujemo interakciju *govora drugog* i onog govora u koji je taj *govor drugog* smješten.²¹

4. Temeljna uloga (i značenje) vokativa jeste izravno obraćanje ‘drugom licu’, odnosno orijentacija prema primaocu poruke (Jakobson 1966: 292) i pozivanje (imenovanjem) primaoca (adresata) na uspostavljanje komunikacije (kad je u pitanju prvi iskaz dijaloga koji ‘otvara’ razgovor) ili pak produženje govornog čina (nakon što dijalog započne) preuzimanjem (izmjenom) uloga govornika u komunikaciji (Silić i Pranković 2007: 200) itd.

Po tome što vokativ pripada govorniku (adresantu), a uvijek usmjeren na sugovornika, onoga kome je govor upućen, na *drugog* u komunikacijskom činu, vokativu je mjesto među *apelativima*, odnosno *konativima* (Jakobson 1966: 292), kao svojevrsnom *jezičkom gestu* (Peti-Stantić 2000: 294). (A zapravo je *tudi govor* namijenjen, kao što znamo, *trećem*, tj. onome kome se upravo prenose *tuđe riječi*.)

Zbog funkcije pozivanja sugovornika na govorni čin (pogotovo u upitnim iskazima uz glagole govorenja, *verba dicendi*) ili obraćanja sa nekim drugim zahtjevom (apelom), vokativ se u sintaksi, rekli smo, i naziva obraćanjem. Je li riječ o funkciji ‘pozivnog’ obraćanja ili obraćanja s nekim drugim zahtjevom i ciljem, obično signalizira autorski dio iskaza (didaskalija ili remarka). Takav vokativ može se priključiti načinima izražavanja opće kategovrije apelativnosti:

20 Korpus čine odabrana prozna i dramska djela: roman *Deriš i smrt* M. Selimovića (izd. Biblioteka DANI, Sarajevo 2004); priče i pripovijetke *Divanhana/Gromovo đule* (izd. Svjetlost, Sarajevo, 1983) i *Djelidba* (zb. Bošnjačka drama, izbor E. Sinanovića, Lovran, 1996) Skendera Kulenovića.

21 U svojem radu o pregnanciji u autorskim didaskalijama Kovačević (2000) s istih polazišta istražuje drugi dio strukture *tudeg govora*, koji se javlja “binarnom sintaksičkom jedinicom” (Kovačević 2000: 245).

(2) – Zar im se predaješ, Ishače?

– Ja se ne predajem. Ja sam predat. Izvan mene je. Ne želim, a biva. Pomagao sam im, jer postojim. Da ne postojim, ne bi mi mogli ništa.

(*Derviš i smrt*, 221)

– Komšija – ne izdržah – na brzinu sam krenuo, možete li mi poslati jedno krupnije olovo? Revanširaću se.

– Ja kad idem po djevojku, ne posuđujem ni od koga ono! – odgovori.

(*Divanhana*, 78-9)

– Reci, Kara-Zaime. Slobodno. Nešto te muči. /.../

Tako je trebao da onaj kaže meni, maločas.

– Pa, ništa me ne muči. Ali ovdje ne znaju ko sam, misle da sam...

(*Derviš i smrt*, 174)

– Šta je, dragi prijatelju?

– Onda vas neću vidjeti do sutra?

(*Derviš i smrt*, 313)

Osnovna (komunikativna) uloga vokativa obraćanja jeste identifikacija onoga kome se onaj ko je u poziciji govorika obraća (v. Proničev 1971), ovdje: *Ishaka, Kara-Zaima* i sl. (u našim primjerima 2).

Otkrivajanje identiteta sugovornika nominacijom (ličnim imenom, nadimkom i sl., o čemu posebno govori pragmalingvistika) funkcioniра kao svojevrsna *lozinka*, i dolazi prije identifikacije govorika u narednoj replici dijaloga, tj. prije nego što onaj kome je govor ‘otvaračkom replikom’ bio upućun ‘progovoril’ u narednoj replici dijaloga (ovdje: Ishak, komšija, Kara-Zaim, dragi prijatelj).

Obraćanjem u upravnom govoru prozognog teksta može biti imenovan samo jedan sudionik (2), kao i u ovom primjeru:

(3) – Idi, Džemale.

– Možda ču i ja? S onu stranu. Zida.

– Sigurno, Džemale.

Upitao me da li bih želio da pređem u drugu ćeliju, nije ovako mračna ni vlažna kao moja.

– Svejedno, Džemale.

– Hoćeš li govoriti? Opet? “Kada se zbude?” Samo to. Prvo. I ovdje je mrak.
I ružno. Petnaest godina. Nije pravo. I tamo.
– Idi, Džemale.

(*Derviš i smrt*, 217)

Sugovornik (adresat prvog iskaza, Džemal) identificiran je obraćanjem (3), a drugi sudionik govora (adresant prvog, ‘otvaračkog’ iskaza) nije. On je identificiran u predtekstu: razgovor sa Džemalom naime vodi Ahmed Nurudin, koji piše zapis svoj o sebi (on je adresant svih ovih iskaza s vokativom). Ovakvi preregistrirani dijalazi (dramski su dijelovi u proznom tekstu) pokazuju veću strukturnu, odnosno *strukturno-semantičku* povezanost upravnog govora i preostalog teksta, i veću uključenost upravnog govora u preostali (autorski) tekst (up. Kovačević 2000: 249). Analiza vokativa izvedena na taj način uvodi (uključuje) analizu govora pisca (isto, 2000: 249). I svi drugi upravni govori u kojima se vokativom u direktnom obraćanju identificira samo jedan sudionik (primjeri 1a, 2, 3) uključuju analizu piščeva govora: zato upravni govor (prvom, ‘otvaračkom’ replikom) biva čvršće povezan s preostalim piščevim tekstom u koji je dijalog uključen.

Obraćanjem se u upravnom govoru mogu identificirati i govornik i su-govornik; identifikaciji govornika (adresanta) tada prethodi identifikacija su-govornika:

(3a) – Šabane, bi li ti meni sutra mogao malo doći?
– U koje god hoćeš doba, Alibeg. Kome bih ako ne bih tebi?

(*Divanhana*, 52)

– Kako je tebi naredno, Šabane, navrati. Ja sutra istina, mislio malo u lov...
– Sutra rano, Alibeg, ne brini.

(*Divanhana*, 52)

Identifikacija jednog od sudionika komunikacije može biti ostvarena izravno (obraćanjem), a identifikacija drugog može se ostvariti u autorskoj didaskaliji (strukturi u kojoj je subjekt) kad je ona eksplisirana i prati upravni dio (kao u 1a):

(4) – Presijeci, Rođeni! – reče A n d r i j a meni; tako me zovu
(*Divanhana*, 64)

ili pak u predtekstu:

- (4a) Ja presijekoh, Ča z i m, geometar, otpuhnuvši dodade:
– Tebi, Andrija, bijeli bubrezi.

(*Divanhana*, 64)

Razlika između vokativne identifikacije obaju sugovornika (onog koji govori i onog kome se govori, primj. 3a) i identifikacije samo jednog govornika izravnim obraćanjem (identitet drugog dat u autorskoj didaskaliji ili remarki, npr. 4) pokazuje, reklo bi se, različitost stupnja uključenosti dijaloga u piščev tekstu, u ono ispred i ono iza *stukture s obraćanjem*. Manji stupanj uključenosti dijaloga u prozni tekstu, naime, pokazuju primjeri u kojima je identificiranje govornika ostvareno izravnim obraćanjem (3a), a ne u kombinaciji s autorskim govorom (autorskem didaskalijom i predtekstom (npr. 4 i 4a).

U dramskom tekstu, za koji i jeste karakteristično to da se u njemu eksplisitno uvode govornici kao već identificirana govorna lica (jedino su u drami govornici, već po definiciji žanra, obavezno eksplisirani makar se radilo i o tzv. antidrami), sugovornik je u upravnom govoru identificiran obraćanjem prije nego što je obraćanjem identificiran govornik. Govornik je pak nužno, istina *vantekstovno*²² (vantekstovnost lica drame pokazuje i poseban način nji-hovog pisanja – obično kurziv ili velika štampana slova, kao i scenska izveba drame – kad se, naravno, ispuštaju), identificiran kao *govoreće* lice (pred upravni govor):

- (5) TUFKO: E reci ti sad meni, slatki Zećiraga, mogu li ja više ovako...
ZEĆIRAGA: Privremeno, Tufko. Ovo je privremeno. Naposlijetu...
(*Djelidba*, 403)

Vokativom (obraćanjem) u replici govorećeg identificiran je sugovornik (drugo lice u drami). Ulogu identifikatora govornika, rekli smo, u dramskom tekstu ima lice; lice naredne replike dramskog teksta po pravilu lice je kojem govornik prethodne upućuje svoj govor u dijalogu (5). Njegova je uloga, prema tome, u osnovi jednaka ulozi koju ima vokativ (vokativom prethodne replike dijaloga identificiran je govornik naredne). Licu u dramskom tekstu (ovdje je, i napisat ćemo tako: TUFKO) odgovara zapravo (sinatksički) *subjekt govora* u autorskoj didaskaliji kao komponenti *tuđeg govora* (up. preoblike: TUFKO:

22 O licu kao “izvanstrukturnom elementu” v. Kovačević 2000: 248.

Evo vidiš! i: Tufko je rekao: –*Evo vidiš!*). Da zaključimo: pošto govornici u dijalogu izmjenjuju gorovne uloge (a u polilogu, vidjet ćemo, drukčije je, premda se i on svodi na dijalog, a da nije tako, bio bi ‘govorenje’ svih u isto vrijeme), sugovornik prve replike dijaloga, identificiran vokativom u upravnom gorovu (što je obično subjekt eksplisirane didaskalije uz upravni gorov u proznom tekstu), postaje govornikom u narednoj (up. primjere 3a i 5).

Uporedimo prethodni dramski razgovor s ovim:

(6) BEĆO: /.../Kako si, sekretarino naša? Nema te nešto... (*Tufki*) Daj nam, Tufko, ispeci kahvu.

SULJO: Poslovi, moj muhtaru!...Bećo, ostario si ko muhtar, znaš šta je uprava!

BEĆO: Znam, kako neću znati...

(*Djelidba*, 419)

Sugovornik početne replike (5) u narednoj je govornik, koji se obraća govorniku prethodne – kad je riječ o dijalogu. Vokativi u tim replikama imaju istu komunikativnu ulogu koju imaju lica u dramskom tekstu. U primjeru (6) govornik prve replike obraća se sekretaru pa Tufki. Funkcija vokativa u njoj (komunikativno) je jednaka onoj koju imaju dramske didaskalije²³. Da je u primjeru (6) ispušten, drugi vokativ te replike (*Tufko*) ne bi ‘dopustio’ da dođe do zabune (inače bi Beći kahva sigurno presjela!).

U drami su govornici identificirani u (dramskim) didasklijama (identificirana već kao *lica* dramskog teksta), pa u samoj replici (komunikativno) i ne mora biti eksplisitnog obraćanja, osim ako za to ne posoji drugi razlog. Vokativ u jednoj dramskoj replici u primjeru (5) identificira sugovornika u dijalogu i, po pravilu, u isto vrijeme identificira i govornika naredne: prvim vokativom identificira se sugovornik, drugim govornik prethodne. Dakle, u isto vrijeme dramska lica signaliziraju govornike, pa su u tekstu ponovljeni vokativnom formom obraćanja i kao takvi zališni komunikativno (‘ponovljeni’ vokativom – jer je vokativ ‘ispustiv’, a lice u dramskom tekstu nije): lice označava ko je govornik, a to isto označava i obraćanje u narednoj (up. TUFKO – Tufko); isto je i u narednoj replici, samo obrutim redoslijedom (up. Zećiraga – ZEĆIRAGA). Uporedimo to s ovim primjerom:

(7) (*Zećiragi*): Evo vidiš!

23 O “stvarnim”, tj. dramskim didaskalijama, i autorskim didaskalijama ili remarkama v. Kovacević 2000 i Hadžiefendić 1987 i 1987a.

ZEJNIL (*ušavši*): Bi li se časkom, veseo bio, mogla popiti jedna putnička?

(*Djelidba*, 401)

U Tufkinoj – kao ni u narednoj (Zejnilovoj) replici nema obraćanja kojim bismo identificirali onoga kome su njihove riječi upućene (up. primjer 5). Po slijedu replika (lica) mogli bismo pretpostaviti da prvi govornik (lice, TUFKO) svoje riječi upućuje narednom licu u dramskom tekstu, Zejnilu (govorniku naredne replike). Bez pišćeve remarke²⁴ u zagradi (*Zećiragi*) – koja funkcioniра kao obraćanje u upravnom govoru – u ovom dramskom tekstu ne bismo mogli biti sigurni da je Tufkin sugovornik upravo Zećiraga, a ne Zejnil (govornik naredne replike). Zato je didaskalija ili remaka uz lice u dramskom tekstu bila nužna. Naime, u dijalog (Zrćirage i Tufke) najednom se ‘umiješalo’ novo lice (Zejnil, koji je ušao u *kahvu*), up.:

(8) ZEJNIL (*provirivši na vrata*): Zdravo svano, Tufko!

TUFKO (*Zećiragi*): Evo vidiš!

ZEJNIL (*ušavši*): Bi li se časkom, veseo bio, mogla popiti jedna putnička?

(*Djelidba*, 401)

Obraćanje u dijaloškim replikama dramskog teksta identificira onoga kome je govor upućen, ali obraćanje nije komunikativno nužno (redundantno je), kako vidimo, jer ga lice naredne replike prepostavlja, jedino ako je riječ o dijalogu; može ga ‘nadomjestiti’ i autorska didaskalija. Odsustvo obraćanja (koje čitatelja informira o tome ko je naredni govornik) čitatelja ‘požuruje’ naprijed, ka novoj replici e da bi znao kome se upućuje govor, ali se pri tome uvijek ‘nosi’ i ono (‘znanje’) što je prethodilo. (Uostalom, tako i čitamo književni tekst: naprijed-nazad).

U polilogu, kako pokazuje primjer (7, 8), mora postojati dodatni pokazatelj, ako vokativom nije identificiran adresat. Zato je tu vokativ (obraćanje) nužan ako ga ne nadomjesti dramska didaskalija, koja u polilogu funkcioniра kao vokativ.

Ako je adresat identificiran vokativnim obraćanjem, a adresant subjektnom pozicijom u remarci proznog teksta, onda bi vokativ u narednoj replici dijaloga mogao biti komunikacijski redundantan (ponovljena identifikacija, pri

24 To su objašnjenja upućena čitateljima, odnosno režiseru i glumcima prilikom pripreme za izvedbu na pozornici.

tome predvilkiva u dijalogu) kao u primjerima (1a). Varijanta s ‘redupliciranim’ adresatom i adresantom (‘četvoroclana’ identifikacija), gdje su poziciono – obraćanjem – govornici posve solidarni, ali nisu i sociološki (aga i čistač) tipa:

- (8) – Nude mi, Alibeg – kaže Š a b a n – da budem glavni mujezin. Čuo si već...
– A što, bolan Šabane – srće A l i b e g – govna ostaju na zemlji, na džamiju se penje soko...

(*Divanhana*, 52)

nije tako česta (ni u ranim radovima) u proznim tekstovima iz kojih smo primjere za rad ekscerpirali. Razloge pojave obraćanja u dyjema uzastopnim replikama možda bismo mogli tražiti u efektu koji ima obraćanje u naglašeno fatičkoj i emotivnoj funkciji i sl. (ili u sindromu ‘ranih’ radova).

Obraćanje se, kao što je poznato, može ostvariti i drugim verbalnim sredstvima (uzvicima, *hej, halo, evo, e²⁵!*... i imperativima, odnosno uskličnim i upitnim iskazima) kao i najrazličitijim neverbalnim. Samo vokativno obraćanje pak identifikacijom ostvaruje, po pravilu, i svojevrsnu nazivnu funkciju (slično nominativu) ovisnu o pragmatičnim odnosima među sudionicima komunikacije, socijalnim ulogama, spolu, odgoju, uzrastu i sl. (v. Vojvodić 2007: 324). Ona su posebno važna kod identifikacije sugovornika u *polilogu*:

- (9) – Pu, nalet ga bilo, kako to padaš! Fazlija – tužio se momku – neće me zar.
– Jesi li huknuo u kocke, aga?
– Huknuo sam, ne pomaže. Je li Zejna tu? Da ih samo malo stavi među prsa.
– Sramota je, oče!
– Šta od mene može više biti sramota? Je li sramota, Fazlija?
– Nije, aga, Bože sačuvaj!
– Oče, bolje je da ih protrlaš o derviški rukav.
– Zaista? Nećeš se ljutiti, Ahmed-efendija? Bogami, pomaže.

(*Derviš i smrt*, 302-3)

25 Stari je Jakobsonov primjer, a kakvih nije malo u našoj književnosti, sljedeći: “‘E!’ – reče mladić. ‘E!’ – reče ona. ‘E pa evo nas’ – reče on. ‘Evo nas’ – reče ona. ‘A!’ ‘Pa da’ – reče on. ‘A-ha, evo nas.’ ‘E!’ – reče ona. ‘E!’ – reče on – ‘E!’”, up. R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd, 1966, str. 293.

Autor iskaza i prvi govornik u polilogu, ‘otvarač’ je razgovora. Njegov je identitet poznat iz predteksta (analogno stvarnom kontekstu: situaciji), ali je u razgovoru identificiran i vokativima (*oče, aga*) bez kojih ne bismo znali je li riječ o razgovoru dvojice sugovornika (dijalog) ili više njih (polilog).

Vokativi (obraćanje), ali i izbor leksema u službi obraćanja (leksičko-semantička razina nominacije), distingvira sudionike identificirajući ih međusobnim relacijama (npr. *oče*: otac – sin, tj. Alijaga – Hasan, itd.).

Vokativno obraćanje (*oče*) identificira i govornika i sugovornika: leksičko-semantički, izbor vokativa *oče* presuponira govornika (to je ‘sin’) *reverzibilno*. Vokativ iz prvog iskaza (*Fazlija*) i didaskalija uz upravni govor u kojem se pojavljuje to obraćanje otkrivaju: *Fazlija je momak* (za govornika), Bez vokativnih obraćanja poliloški karakter razgovora morao bi se nekim drugim sredstvima signalizirati (obično je to autorskim govorom u upravni govor, tj. subjektima didaskalije) jer princip po kojem govornici izmjenjuju uloge (adresat u prethodnoj replici postaje adresant u narednoj) vrijedi za dijalog, ne za polilog.

5. Orijentiran na sugovornika ili adresata vokativ (i vokativna konstrukcija) u prvi plan stavlja onoga kome se govornik obraća (zato Jakobson o vokativu i govorio kao o *konativu*), npr.:

(10) – Reci, **Kara-Zaime**. Slobodno. Nešto te muči.

(*Derviš i smrt*, 174)

(11) TRIVUN: Ne znam šta veliš ti, **druže Anto?**

POMOĆNA SILA: Imaš riječ, **druže Antelija!**

(*Djelidba*, 448)

Tako se adresatu ‘otvara’ mogućnost da aktivno sudjeluje u razgovoru po principu stimulus/reakcija:

(12) ZEĆIRAGA: **Rabija**, slušaj, ne ugoni đavola u meni...

RABIJA: Nabralo se, bogme, u meni, pa ne mogu više da čutim! Ne znaš ti koja je on fela i petljanija...

(*Djelidba*, 409)

(13) ZEĆIRAGA: O, vidi sad kvake, **Bećo brate!**

BEĆO: A ja lijepo da hitno provučem svijetu kroz uši kako će sva djelidba prsnuti na Antelijine i Trivunove priznanice! He, moj Zećiraga, i ne znaš kakvog zeta imaš!

(*Djelidba*, 45)

(14) – Čiji si, **mali**?

Zastao je, pogledao me nimalo prijateljski.

– Ne tiče te se.

(*Derviš i smrt*, 114)

On tako i sam dolazi u poziciju ‘razvijača teksta’ (preuzimanjem uloge govornika).

Dojam ‘dijalogičnosti’ obraćanje često ostavlja čak i kad je riječ o monologu: vokativi su po pravilu signal postojanja *drugog* (a *ovde* i *sada* može biti čitatelj, publika...). (Zato Jakobson o vokativu i govori kao o *konativu*.) Svojevrsni isповједni monolog predstavlja i sam Selimovićev roman, s desna na lijevo “zapisana muka razgovora sa samim sobom” (*Derviš i smrt*, 9), kao što su to, okvirno, na svoj način i Šeherzadine priče. Radi ilustracije uključit ćemo u analizu njena dva obraćanja:

(15) Te prve noći, Šeherzada reče:

– Ćula sam, o **sretni care**, da je bio jedan trgovac...

(*1001 noć*, 54)²⁶

Naime, nakon što se obrati *sretnom* caru, ona nastavi svoje pripovijedanje da bi ga na najzanimljivijem mjestu prekinula i priču nastavila kad nastupi nova noć. Zanimljivo je da se u otvaračkom klišeu (ustaljeni početak i ustaljeni završetak²⁷ uokviruju svaku pojedinačnu Šeherzadinu priču tokom 1001 noći), toliko puta ponavljenom na početku svake priče “započete po carevom dopuštenju”, obraćanje *sretni care* ne nalazi u tzv. jakoj tekstnoj poziciji (inicijalna ili finalna), već u medijalnoj (interpozicija).

6. Analizi vokativa u ovom radu pristupali smo, zbog njegove povezanosti s pragmatikom i komunikacijskim činom, prije svega kao obraćanju prihvatajući stajalište da je vokativ izvan (gramatičkog) raščlanjavanja rečenice i da nije ‘mjerljiv’ gramatičkim (sintaksičkim) kategorijama²⁸, ali da se sigurno

26 U prijevodu “1001 noć” (E. Duraković) u Šeherzadinom klišeu kojim uvodi priču samo u prvoj priči (noći) dolazi uživik *o* uz vokativ (knjiga prva, od 1. do 170. noći). Varijacije obraćanja *o sretni care*, *sretni care*, *sretni care i umni gospodaru* i *care* čine sinonimni niz.

27 Istim obrascem: “Šeherzadu zateče jutro, te ona prekine priču započetu carevim odobrenjem” završava se svaka noć. Ustaljeni početak, prekid ustaljenom formulom (“Nije to ništa prema onome što је vam ispričati naredne noći...”) i završetak svake noći na isti način pojačavaju koneksiju cijelog teksta.

28 Obraćanje je nesumnjivo šira kategorija od vokativa. Naime, složit ćemo se s Pranjkovićem (1993: 213) da su i pozdravi (npr. *Dobro jutro...*), zakletve (npr. *Života mi...*), zaklinjanja

može (mora?) govoriti i o sintagmatskim odnosima između obraćanja i drugih struktura (i dijelova struktura).

Ne ulazeći u raspravu o tome kako bi nešto moglo biti (makar i samostalni) ‘član’ rečenice, a pri tome ne ulaziti u njeno ‘članjenje’ (a ne radi se o slabosti metajezika), o čemu se u sintaksičkoj literaturi već raspravljalo (v. Pranjković 2002: 99 i dalje), niti u bliska nam i zanimljiva Skljarova tumačenja vokativa kao *subjekta drugog lica*, do čega se došlo preko stava da je obraćanje osnovno vokativno značenje i funkcija, kao što je i ličnim zamjenicama drugog lica (koje pak, po istom autoru, imaju vokativ, a nemaju nominativ) i da je vokativ rečenični ‘član’, i to ‘nesamostalni’, ovisan o drugim članovima rečeničnog ustrojstva (u nekim tipovima rečenica, npr. upitnim i uzvičnim, gdje ostvaruje jednu vrstu izravnog odnosa prema **predikatu** slažući se s njim u gramatičkom obilježju drugog lica, što je pak proizašlo iz konativnog značenja vokativa, tj. njegove komunikacijske upućenosti ‘na lice kojem je govor upućen’, up. u: Proničev 1971; Pranjković 2002: 100), činilo nam se bitnim u našoj analizi ići u smjeru sve u tekstu (kao i/ili diskursu) ostvaruje neki (dakle i sintaksički) odnos sa onim što mu prethodi i/ili što slijedi.²⁹

Kad se formira kao (moguća) poddisciplina tradicionalne sintakse pa-deža, ili možda kao dio *reprezentologije* (bavi se pitanjem *tuđeg govora*)³⁰, neka disciplina koju bismo nazvali *sintaksom obraćanja* istraživat će sve (sintagmatske) odnose vokativa i ostalih dijelova struktura u kojima se on nalazi (npr. sve asindetski složene strukture, sve strukture s obraćanjem, odnosno upravnim govorom, *tuđom riječi* itd.), ali i odnos vokativa (obraćanja) i ‘jezičkih sredstava’ bez sintaksičke službe (izostavljeni iz unutarjezičke rečenične strukture i članjenja rečenice) a koji također imaju funkciju obraćanja i značenje slično pozivanju na govorni čin, tj. komunikaciju (uzvici, imperativ, etički dativ, pozdravi, psovke, zaklinjanja, i sl.).

LITERATURA

Ahdnama – http://tr-tr.facebook.com/note.php?note_id=184773398203024&ID=126229750753779

Bahtin, Mihail (1980), *Marksizam i filozofija jezika*, Nolit, Beograd

(npr. *Tako ti zdravlja...*) pa i psovke (npr. *Majku mu...*) i “slična vrsta izražavanja uglavnom osobitog stava prema sugovorniku” (isto, 213) neka vrsta obraćanja.

29 Up.: “Obraćanje, i konstantno značenje obraćanja [...] nužno pretpostavlja još neku obavijest, **još neku strukturu (ili dio strukture)** koja je uzrok uspostavljanja kontakta”, u: I. Pranjković, *Hrvatska skladnja...*, 2002, str. 101.

30 Vidi: Čumakov 1975. (nav. po Kovačević 2000: 245)

- Barić, Eugenija i sur. (1995), *Hrvatska gramatika*, Zavod za hrvatski jezik, Školska knjiga, Zagreb
- Daković, Sybilla, "Onomatopeje i uzvici u srpskohrvatskom i poljskom jeziku -kontrastivna analiza", <http://www.public.asu.edu/>
- Dizdar, Mak (1971), *Stari bosanski tektovi*, Svetlost, Sarajevo
- Čumakov, M.Č. (1975), *Sintaksis konstrukcij s čužoj rečju*, Višča škola, Kiev
- Hadžiefendić, Remzija (1987), "Glagoli govorenja u autorskim remarkama i upravnim govorom", *Književni jezik*, br. 3-4, Sarajevo, str. 170-180
- Hadžiefendić, Remzija (1987a), "O jednom šablonu uvođenja 'upravnog govora' u Vukovim narodnim pripovijetkama", u: *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*, Sarajevo, str. 237-245
- Ivas, Ivan (1988), *Ideologija u govoru*, Bibl. Filozofska istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb
- Ivić, Milka (1983), "O strukturi srpskohrvatskog padežnog sistema", u: *Lingvistički ogledi*, Prosveta, Beograd, str. 197-207
- Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I. (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe Zenica, Zenica
- Jakobson, Roman (1966), *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd
- Kovačević, Miloš (2000), "Pregnancija u autorskoj didaskaliji", u: *Stilistica i gramatička stilskih figura*, 3. dopunjeno i izmenjeno izdanje, Kragujevac, "Kantakuzin"
- Kvintiljan, Marko Fabije (1985), *Obrazovanje govrnika*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Peti, Mirko (2003), "Subjektni i predikatni nominativ", Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 29, 211-233; <http://bib.irb.hr/datoteka/223700>.
- Peti-Stantić, Anita (2000), "Etički dativ kao izraz gramatičke ekspresivnosti u jeziku", *Zbornik. radova* 3, Izd. Filozofski fakultet, Rijeka, 287-295
- Piper, Predrag (1983), *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Institut za strane jezike i književnosti, Novi Sad
- Piper, Predrag (1990), "Gramatičke kategorije i govorna situacija u srpskohrvatskom jeziku i drugim slovenskim jezicima", *Književnost i jezik*, knj. XXXVII, br. 1, 20-31
- Pranjković, Ivo (2002), *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standarnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Pranjković, Ivo (2008), "Gramatika govornika i sugovornika", u: zb. *Hrvatski referati XIV. međunarodnog slavističkog kongresa*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 237-250.
- Proničev, V. P. (1979), *Sintaksis obrašćenija (na materiale russkogo i serbohorvatskog jazykov)*, Izd. Leningradskoga universiteta, Leningrad
- Rišner, Vlasta (2005), "O značenju i upotrebi vokativa u savremenom hrvatskom jeziku", u: *Od fonetike do etike*, Disput, Zagreb 2005, str. 143-172
- Silić, Josip, Pranjković, Ivo (2007), *Gramatika hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb.

- Silić, Josip (1984), *Od rečenice do teksta*, SNL, Biblioteka znanstvenih radova, Zagreb
- Skljarov, Miho (1962), “O vokativu”, Rad JAZU, 327, Zagreb, 381-412
- Stolac, Diana (2005), “Komunikacijske funkcije vokativa”, Zb. *Od fonetike do etike*, Disput, Zagreb, str. 173-184.
- Uspenski, Boris (1979), *Poetika kompozicije i semiotika ikone*, Nolit, Beograd
- Vojvodić, Dojčil (2007), *Funkcionalno-semantičko polje futuralnosti u savremenom ruskom, poljskom i srpskom jeziku*, d.d., Novi Sad, <http://www.ns.ac.yu/staro/dojcilVojvodic/disertacija.pdf>
- Vuletić, Branko (1986), *Sintaksa krika*, Biblioteka Dometi, Izdavački centar Rijeka, Rijeka
- Weber, J.J. (1998), “Tree Models of Power in David Mamet’s *Oleana*”, In: Culperer, Short, Verdonk, *Exploring the Language of Drama. From Text to Context*, London, New York: Routledge, 112-126

VOCATIVE IN LITERARY TEXT

Summary

This paper deals with syntactic status of vocative (as well as vocative constructions). The analysis of vocative is approached from the communication aspect, accepting the view that the ‘addressing’ is outside (grammatical) analysis of the sentence and as such it cannot be ‘judged’ by grammatical (syntactic) categories. In the paper, we also try to interpret the connections between addressing (direct speech or ‘reported speech’) and other parts of structures using direct speech (writer’s speech) in the literary context (selected stories and a drama by S. Kulenović and a novel by M. Selimović). Syntactic analysis is followed by stylistic one.

Key words: *vocative, addressing, reported word, direct speech, conative function, phatic function, addressee identification*

Marina KATNIĆ-BAKARŠIĆ

HETEROGENOST STILA DERVIŠA SUŠIĆA KAO METAFORA HETEROGENOSTI KULTURE

KLJUČNE RIJEČI: *heterogenost stila, heteroglosija, preregistracija, ritmizacija, poetizacija proze, karnevalizacija, kognitivna metafora*

U radu se proučava heterogenost stila Derviša Sušića, što uključuje elemente različitih registara (razgovornog, administrativnog, sakralnog, poetskog, erotskog) i jezika (latinskog, arapskog, njemačkog i drugih). Pokazuje se kako funkcioniра postupak preregistracije u djelima ovoga pisca. Stilska dominanta Sušićevih djela jeste poetizacija i ritmizacija proznih dijelova. Posebno se interpretira figura Stranca kao Drugoga, te ukazuje da stil postaje metaforom, koja izražava autorovo uvjerenje u potrebu objedinjenja heterogenih elemenata kulture i višestrukih identiteta Bosne.

Derviš Sušić spada u one pisce čiji je stil prepoznatljiv i snažno se nameće čitateljima već pri prvom susretu. Vjerovatno bi se i za njega moglo reći ono što vrijedi za Maka Dizdara u poeziji, a to je da stil postaje suštinom djela. Uostalom, Sušić nije slučajno (kao da slučajnosti uopće postoje u jeziku!) Kaimiji, jednom od svojih najupečatljivijih likova, pored drugih znanosti (medicine, logike, filozofije “i nekoliko magijskih vještina” (Sušić 1995: 215) pripisao poznavanje upravo *stilistike*.

Posebno zanimljivom odlikom stila ovog pisca smatram *heterogenost*, koja bi se u bahtinovskom smislu mogla smatrati i *heteroglosijom*. Naime, u tom stilu mogu se uočiti raznorodni registri (administrativni, kolokvijalni, erotski, narodno-folklorni, poetski, sakralni), ali i jezici (uz bosanski, susrećemo latinski, arapski, njemački, engleski, francuski). Budući da književni tekst uvijek stvara svoj vlastiti diskursni univerzum, te da je samodovoljan i suveren (Carter, Nash 1983), on ima i sposobnost *preregistracije* (engl. *re-registration*), tj. primanja svih drugih registara i njihovog podvrgavanja tom vlastitom literarnom fikcionalnom univerzumu. Tako se i u Sušićevom opusu odvija pre-registracija i svi se registri i jezici prilagođavaju dominantnom piščevom stilu,

ostvarujući transformaciju i stilsko jedinstvo, te tvoreći svojevrsni “*pluralni tekst*” (Fowler 1996: 185-209).

Ako bi se u takvom tekstu ipak tražila dominanta Sušićevog stila, onda je to ritmizacija i lirizacija proze. To je ona *dominanta stila* koja objedinjuje sve raznorodne elemente i omogućava da preregistrirani elementi čine čvrstu cjelinu.

Sušiću je u tom kontekstu svojstvena poetizacija svakodnevnog govora, odnosno narodskog govora, uz jukstapoziciju različitih registara – od sakralnog preko administrativnog pa sve do erotskog, gotovo opscenog, i lirskog, poetskog. Pravi kolokvijalni i narodski govor zastupljen je u dijalozima, gdje replike često dobijaju gnomski karakter, kao u narednom primjeru:

(1) *Sjedi, bolan, šta si se ushandrco, lahko je poginuti, teško je ostati živ.* (Uhode, 240)

Međutim, u monolozima, posebno u unutarnjim monolozima likova, odnosno pripovjedača, takav govor obogaćen je lirizacijom i ritmizacijom, te specifičnim lomljenjem fraze. Ovako izlomljena, fraza podsjeća na čuvene stihovne ljestvice Majakovskog. Njen ritam doprinosi retoričnosti i liričnosti istovremeno, a, izdvojene u novi red riječi, sintagme i rečenice postaju oneobičene, skreću pažnju na sebe svojom *otežalom formom*, kako bi to rekli ruski formalisti. U narednom primjeru vidi se da je i fraza u jednom redu iscjepkana zarezima, ponavljanjima, inverzijama i kumulacijom istorodnih članova:

(2) *Ooj, Duunaavoooo...*

Vehab plače u sedlu, Vehab Koluhija, sin Ismailov, u dvadeset i nekoj godini, bježeći od Beča, idući u neznanije... obrisa suze,
Dunavo!

reče glasno, a glas škripav, tuđ, nije iz pjesme,
Dunav! – ponovi,
aa, Dunav!

A niz taj Dunav vrte se i plutaju jedni s glavom, drugi s nogama
naprijed, treći – poprečke, svi kao na laganim ljuljkama – mrtvi Mi-
sirljije, Anadolci, Grci, Vlasi, Tatari, Arnauti, Bošnjaci...
a zašto li?

(Hodža Strah, 26)

Ritmizacija i anaforičko gomilanje homofunkcionalnih članova u grafički izdvojenim segmentima u narednom primjeru stvaraju dojam gradacije, a istovremeno upravo anafora kao svojevrsni *graničnik početka* stiha, sintagme

ili rečenice zaustavlja recipijentovu pažnju na svakom pojedinom članu niza. Upravo ovo može poslužiti kao ilustracija potpune poetizacije prozognog teksta:

(3) *Sva Bosna mre u bijelim samrtnim mukama,
od gladnih godina,
od izgibija hiljada muških glava,
od silesije neslućenih izbjeglica,
od pošasti,
od požara,
od kuge i kugom suždrebne ružne uprave,
od duge,
od bijele tištine što gasi odžake sirotinjske i djecu na oči,
od nemoći zamrznutih, roditelja, ubija smrznućem.*

(Hodža Strah, 160)

Prozni i poetizirani, čak bi se s pravom moglo reći poetski dijelovi teksta stalno se smjenjuju, a između njih se brišu oštре granice; upravo na tim propusnim granicama nastaje priraštaj smisla i stilogenosti, te se tako formira prepoznatljiva stilska osovina Sušićeve proze, o čijim će kognitivno-metaforičkim dometima govoriti u zaključku rada.

U Sušićeve omiljene grafostilemske postupke upravo u ovakvim segmentima romana spada i to da novi red, tj. dio započetog dijela fraze, uvijek dolazi malim slovom, da je uvučen i tako posebno naglašen. Važno je napomenuti da se autorski govor i govor lika, koji je često i pripovjedač, prepliću u tim segmentima i na planu naracije i na planu fokalizacije.

Ritmizacija se ostvaruje ne samo ovim lomljenjem, tj. segmentacijom fraze, čime ona i vizuelno podsjeća na stihove, nego i paralelizmima, odnosno kumulacijom (“a što strah,/ što gajtan,/ što sablja?” – Hodža Strah, 26), a posebno ponavljanjem pojedinih elemenata što služe kao refreni, kao kohezivna sredstva jednog pripovjednog toka. Takav je slučaj s refrenom pjesme koji se proteže duž putovanja Vehaba Koluhije (“Ooj, Duuunaavoooo, / jaallaaah, ooj Duunaavooo,/ jee l' ti na me žaaooo...” – Hodža Strah, 21) i koji poprima gradacijsku ulogu, a slično je i s ponavljanjem ključnih rečenica, koje se onda variraju u raznim oblicima (“svako carstvo, zasnovano na pljački slabih od strane pohlepnih, a jakih, na nasilju moćnih i suzama nemoćnih, na licemjerju slugeranja plaćenih od strane moćnih i na obješenim tjelesima...” – Hodža Strah, 26).

S pravom se zaista može reći da su korijeni takvoga stila “duboko urasli u živo leksičko obilje bosanskih narodnih govora”, te da “u Sušićevoj rečenici

prevladava lirizam i subjektivnost poetsko-metaforičkog izričaja”, pri čemu autor nerijetko “stilizira naslijedene pripovjedne forme,” a “ironijskom intonacijom razara doslovnost naslijedenih narativnih oblika” (Duraković 2006: 276). Ritmizacija doprinosi i retoričnosti, pa i patosu kao važnim obilježjima Sušićevog stila, ali upravo zahvaljujući humornim i ironijskim elementima patos ne skreće u patetiku.

Čak i elementi administrativnog stila ovdje postaju svjesno stilizirani i time oneobičeni – to se može vidjeti i u stiliziranim izvještajima uhoda ili u izvještaju o poginulim ili ubijenim špijunima i neprijateljima (Uhode, 442-450). Posebno mjesto zauzima u ovom kontekstu Koluhijin *defter* iz romana *Hodža Strah*, pisan iz želje da se ne zaborave poginuli saborci, sapatnici (“Biježim mrtve i tokove i razloge smrti. Neka me ni ljubav ni mržnja ne skrenu s istine.” – 58). Njegov je defter duboko ličan, nabijen lirskom atmosferom, povremenim blagim humorom i prožet dirljivom istinom o sudbinama malih ljudi u vihoru historije, svjedočeći i o ljudskoj okrutnosti, tako da zaista nosi “nešto od potresnosti Bašeskijinih medžmua” (Duraković 2006: 268).

Snažno prisustvo erotike u Sušićevom djelu također vodi porijeklo od narodno-folklornih formi. Međutim, Sušić kao da je tom pogledu i baštinik one erotike koja je konstitutivni element *Hiljadu i jedne noći* – to je zapravo eros u širem smislu, kao Eros životne radosti, kao Eros slobode pojedinca, prelaženja granica zadatoga, ali i igre kao važnoga načela. Sušićevi opisi stoga su i ovdje poetizirani, iako siloviti, a tekst se u tim segmentima razvija klimaktično, analogijom sa seksualnim činom. Sušić je u tome rijedak primjer u bosanskohercegovačkoj književnosti (bitno drugačije stilski se realizira npr. čulna poezija i proza Hamze Hume, drugačija je oslobođena seksualnost i osvojeni ženski govor o njoj u poeziji, a posebno u romanima Bisere Alikadić). I u ovom kontekstu kod Sušića se javlja humor kao onaj faktor koji mijenja osnovni tonalitet registra, čini ga “prihvatljivijim”.

Zapravo, iz svih ovih stilizacija, spajanja disparatnih registara i suspostavljanja nespojivih elemenata vidi se da je Sušićevom stilu svojstven bahtinovski princip *karnevalizacije*. Sve je pomiješano, visoko i nisko, u subverzivnoj potrebi da se iskaže otpor prema moćnicima izvan Bosne i u njoj, da se pokaže sudbina bosanskog čovjeka na vjetrometini historije. To je ona prepoznatljiva potencijalna kreativnost što je nosi smjehovna karnevalska narodna kultura kao opozicija dogmatskom i rigidnom mišljenju.¹

1 O Bahtinovom pojmu karnevalizacije v. u: Katnić-Bakaršić (2006: 135-137). Ovaj se pojam povezivao s likom Budaline Tale (o tome piše Mirsad Kunić u magistarskom radu odbra-

Vidi se i stalna napetost između tjelesnoga i duhovnog načela, o čemu i sam Kaimija govori u njemu svojstvenoj iskrenoj molitvi:

(4) “*Ti, što ravnaš živim i mrtvima,
(...) pomozi i meni, varalici, pijanduri i nezasitnom pohotljivcu, da
mi život prođe u djelima dostoјnjim pohvale nevinih i iskrenih!*”
(Kaimija, 241)

Sakralni elementi u Sušićevom opusu i inače dolaze naporedo s kolokvijalnima, i to opet da bi se pokazalo kako je i religija dio života, nije odvojena od njega, te kako je cijeli niz sakralnih elemenata ušao u profani narodski govor. Upravo takva upotreba sakralnoga snažno govori o identitetu Sušićevih junaka, i to o vjerskom, nacionalnom, ali i o jezičkom identitetu.

Može se zaključiti da unatoč raznolikosti registara njegovi pripovjedači po pravilu imaju isti *glas*: upravo tu je najčešće prepoznatljiv glas samog pisca. Taj je glas emotivan, strastan, liričan, ritmiziran, a istovremeno i narodski, kolokvijalan. Drugačiji glas imaju samo stranci jer je očito da figura stranca i kod Sušića, slično kao u poeziji Maka Dizdara, zaslužuje posebnu interpretaciju. Stranac je tu simbol onoga ko Bosnu i Bošnjake doživljava kao Drugoga, kao tamni vilajet. Takav je Eduard Abba, strijeljani Nijemac iz Uhoda, koji najasnije iskazuje ovu poziciju: on vjeruje “da kolonijalne narode kao što smo mi treba suočiti sa izvesti na puteve evropske civilizacije” (Uhode 442). Međutim, iz obrnute perspektive nema nikakve sumnje da je ovo tipizirani bosanskohercegovački “pogled sa raskrsnice” na Stranca kao Drugoga koji posmatra Nas. Drugim riječima, Sušićevi likovi stranaca svjedoče o tome kako kolonizirani interpretira pogled kolonizatora. Ponovo se upravo kroz stil pokazuje da su likovi stranaca tuđi, drugačiji, jer je i njihov jezik prikazan kao najviše “tuđ” uobičajenom. Na početku romana *Uhode* Sušić tako jukstaponira različite izvještaje uhoda s Istoka i Zapada o Bosni; svaki od tih izvještaja različit je, manje ili više ličan, a Sušić stilizira kulturno-različit pristup pisanju izvještaja. U ovom romanu stranci i uhode ubacuju sintagme i rečenice na latinskom, engleskom, njemačkom – npr. “...horribile visu... jer ta zemlja Bossina, kao stjecište najogavnijih jeretika, zaslužuje kaznu... (...) Budim u čim prije zapovijediti, a zatim... in maiorem Dei glorriam” (Uhode 342). Stranci govore naglašeno “uglađeno”, mnogo manje živom narodskom frazom, da bi se pokazalo kako su oni “tuđi” svjetu Sušićevih junaka. Međutim, i uhodu

njenom na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2002. godine), ali očito je kod Sušića karnevализacija zastupljena i mnogo šire.

zapravo Bosna uvijek na kraju savlada, proguta ga, transformira; bosansko-hercegovačka kultura, zbog svoje tendencije “prema sinkretizmu jeste izvor snažne tendencije da se naturalizira ‘strano’” (Moranjak-Bamburać 2001: 17). Svjesni toga, špijuni i uhode vase za odlaskom iz Bosne, što se vidi i u narednim primjerima:

- (5) *Umoljavam, opozovite me, pošaljite me negdje gdje ču živ izgorjeti za blagu riječ Isusovu, dižite me, dobra braćo, odavde, jer mi se od mraka oko mene povremeno mrači um... (Uhode, 343)*
- (6) *Toliko godina gnijjem ja među ovim svijetom bez vjere – osim drvenog znaka, bez zakona – osim mača i običaja, bez vedrine – osim sumnjičavog smiješka. (Uhode, 344).*

Ovakav “pogled sa raskrsnice” ujedno je subverzivan; to je ono Dizdarevo “Pa ipak / Moj si / Da ne bih / Tvoj bio” iz *Polifema*, kao metafora svekolikog otpora Koloniziranog, Ne-moćnog, nad Kolonizatorom, Moćnim. Slijedeći kognitivnu poetiku i stilistiku, koje tragaju uvijek za ključnom metaforom u tekstu, iznijet će na kraju hipotezu da u Sušićevom stilu postoje dva elementa koja postupno prerastaju u kognitivnu metaforu: s jedne strane to je pluralnost teksta kao rezultat preregistracije, a sa druge strane ritmizacija i lirizacija proznog teksta kao oni postupci što objedinjuju heterogeni stil i čine ga jedinstvenim. Po tome, dakle, *stil postaje metaforom*, budući da u ovim postupcima i obilježjima stila pronalazim Sušićevu metaforu *potrebe objedinjenja heterogenih elemenata i višestrukih identiteta Bosne*, kako bi se konačno prevazišla rascjepkanost o kojoj Kaimiji iz istoimene pripovijetke govori njegov učitelj: “Svuda se ljudi bore za sličnosti da bi bar oponašali jedinstvo koje je podloga snošljivosti. U Bosni se sve upelo da podvuče razliku.” (Kaimija, 216)

Dok kod nekih pisaca (npr. kod Alije Isakovića), a na širem planu i u stilskoj formaciji postmoderne, često prepoznajemo fragmentarnost kao onaj stilski postupak kojim se ukazuje na nemogućnost cjelovitosti i smisla svijeta, Sušić u svojim djelima izražava kao svoje ključno kulturološko-ideološko, ali i poetičko načelo potrebu za jedinstvenošću u različitostima. Poetizacija, ritmizacija i lirizacija raznorodnih stilskih elemenata tu predstavljaju onaku osovinu kakvu bi za ovoga pisca metaforički, pomalo i utopijski, trebala imati i Bosna, kako bi prestala biti samo “topos između” i trajni Drugi, te postala topos kreativnog pozitiviteta, heterogena kultura čiji su raznorodni elementi objedinjeni zajedničkim jezgrom.

IZVORI

- Sušić, Derviš (1984/85), *Uhode*, u: *Ja, Danilo. Uhode*. Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, 341-552, Syjetlost, Sarajevo
- Sušić, Derviš (1995), *Kaimija*, u: Enes Duraković (ur.), Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka, 215-258, Alef, Sarajevo
- Sušić, Derviš (2005), *Hodža Strah*, v.b.z., Zagreb

LITERATURA

- Carter, R.A., W. Nash (1983), “Language and literariness”, *Prose Studies*, 6 (1983), 123-141
- Duraković, Enes (2006), “Sušićeva umjetnost pripovijedanja”, u: *Arka riječi*, bosniaARS, Tuzla
- Fowler, Roger (1996), *Linguistic Criticism. Second edition*, Oxford University Press, Oxford
- Katnić-Bakaršić, Marina (2006), “M. M. Bahtin – vizionarski teoretičar dijalogizma i karnevalizacije”, u: Z. Lelić, H. Kapidžić Osmanagić, Marina Katnić-Bakaršić, Tvrko Kulenović, *Suvremena tumačenja književnosti*, 128-145, Sarajevo Publishing, Sarajevo
- Moranjak-Bamburać, Nirman (2001), “On the Problem of Cultural Syncretism in Bosnia and Herzegovina.”, u: Nirman Moranjak-Bamburać (ur.), *Bosnien-Herzegovina: Interkultureller Synkretismus, Wiener Slawistischer Almanach, sonderband 52*, 5-43, Wien-München: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien

HETEROGENEITY OF DERVIŠ SUŠIĆ'S STYLE AS A METAPHOR OF HETEROGENEITY OF CULTURE

Summary

The paper investigates heterogeneity of Defviš Sušić's style. This includes analysis and interpretation of elements belonging to various registers (colloquial, administrative, sacred, poetic, erotic....) and languages (Latin, Arabic, German, etc.) The special attention is given to the role of re-registration

in Sušić's works. It can be argued that the key stylistic device in this writer's narrative style is poetisation or lyricism. The figure of Foreigner as the Other has also been analysed. The paper shows that Sušić's style has been interpreted as a metaphor, which expresses the author's belief in necessity of the unity of heterogeneous elements of culture and multiple identities of Bosnia and Herzegovina.

Key words: *heterogeneity of style, heteroglossia, preregistration, rytmisation, poetisation of prose, carnevalisation, cognitive metaphor*

Bernisa PURIŠ

STIL PUTOPISTA SKENDERA KULENOVIĆA

KLJUČNE RIJEČI: *putopis, stil, struktura, figure opisa, metafora*

U radu se analiziraju i interpretiraju stilistička obilježja putopisa Skadera Kulenovića. Na makrostilističkom planu analizira se i interpretira paralelna struktura/kompozicija, a na mikrostilističkom – ekspresivna sintaksa i tropi kao najčešći stilistički postupci u procesu lirskog oblikovanja putopisnog diskursa Skadera Kulenovića.

Skender Kulenović je 1960. godine objavio četiri putopisa: *U plavo, prazno i beskrajno*, *Kroz paučinu Kandije*, *Cvijet i brana Asuana* i *Skver usamljenosti*, koje tematski objedinjuje putovanje u Egipat. Po svome senzibilitetu, svojoj semantici i svojoj stilematički Kulenovićevi putopisi ostvaruju se kao lirske zapisi s naglašeno emocionalnim opisima stvarnosti, s mnoštvom psihološki snažno iznijansiranih i dojmovno intoniranih detalja. Po svojoj narativnoj strukturi putopisi Skadera Kulenovića bliski su pripovjednim iskaznim oblicima, što je posebno vidljivo u retrospektivno uvedenim događajima i/ili dijalozima likova koji se javljaju kao evokacije na djelostvo, zatim u čestim prekidima osnovne putopisne teme asocijativnim unutrašnjim monologom ili asocijativnim predočavanjem povijesne događajnosti vezane za područje koje pisac – motritelj neposredno opaža, što je posebno zanimljivo za stilističku analizu kompozicijske strukture Kulenovićevih putopisa.

Tematsku okosnicu putopisnog diskursa Skadera Kulenovića čini opis predjela, pejzaža ili ambijenta predstavljenog tako kao da ga pisac – opažač neposredno ili upravo *sad* vidi, ili kao da je trenutno, upravo *sad* prisutan u njemu. To neposredno opažanje ili iznenadno viđenje stvari i pojava u prirodi, predstavljeno kao diskurs govornika koji u trenutku govorenja stoji pred naročitim prizorom, istaknuto je demonstrativnim uzvicima *evo, eno*, zatim pokaznim zamjenicama *ovaj, ova*, vremenskim i mjesnim prilozima *sada* i *ovdje te* čestom upotrebom *prezenta*, kao deiktičkog vremena vezanog za svakodnevno pričanje. Budući da sva navedena deiktička sredstva odgovarajućom

intonacijom referiraju na pojam koji je *ovdje i sad*, ona postaju jezički znaci s određenim stepenom afektivnosti, kojima se, kao takvimi, skreće čitaočeva pažnja, štaviše, na taj način putopisni subjekt “uvlači” samog čitaoca u govornu situaciju ili ga pak, kao sinhronog svjedoka, postavlja u putopisno zbivanje ili uprizorenje pejzaža:

Eno je, daleka, nejasna kao onda u mom djetinjstvu, Kandija, izronila iz mora kao zelena neman i sunča se na mašti sunca! (Kroz paučinu Kandije)

Evo sada toga cvijeća u ovimasuanskim zelenim suncobranima krošnja nada mnom. (...)

Dokle ćeš nas ovako plaviti, vječni Nile melanolije?

Evo.

Ovaj ovdje Arapin baštovan, što ova cvjetna stabla napaja očima i vodom i u čijoj užarenoj pustinjskoj duši gori gladna žudnja za rosnim i zelenim (i raj mu je zelen), za nekoliko godina preobratio pustinje egi-patske u ovakve džungla-vrtove (...). (Cvijet i brana Asuana)

U kazivanju Skendera Kulenovića uočljiv je opozitni deiktički odnos, npr., *sada – tada/onda; ovaj, ovdje, ovakav, ovako – taj, toga, tako*, na osnovi čega nastaju naporedne strukture, ponovljene u nizu A–B–A–B, što se može uporediti s dinamičkim kontrastiranjem kadrova u filmskoj montaži. Naime, deskriptivni diskurs opažene stvarnosti, s jedne strane, te retrospektivna naracija o djetinjstvu ili povijesti, s druge strane – grade naporednu strukturu gotovo sva četiri Kulenovićeva putopisa. U osnovi je takve strukture, zapravo, poređenje sadašnjosti, odnosno onoga što putopisac *vidi*, s prošlošću, odnosno onoga čega se prisjeća. Sjećanja se najčešće javljaju kao rezultat spoljašnjih podsticaja, uslijed čega se najčešće ostvaruju kao drugi član naporedne strukture:

A ako igdje postoji cvijet nad cvjetovima, Ćaba cvijeća, onda je to ovaj mali asuanski džungla-vrt, gdje se ovako rascvjetava decembar nad Nilom...

Za mog djetinjstva bio je jedan sublimni erotski ritual. Uoči paganske svetkovine Đurđevdana djevojke naberi prvog poljskog cvijeća. (...)

Evo sada tog cvijeća u ovim asuanskim zelenim suncobranima krošnja nada mnom. Upravo toga cvijeća vječnosti koje sam tada video, bokori, pršaji toga cvijeća. Ali nje nema. Nema je, kao što više nema svega onoga moga što je bilo (...). (Cvijet i brana Asuana)

Eno je, daleka, nejasna kao onda u mom djetinjstvu, Kandija, izronila iz mora kao zelena neman i sunča se na mašti sunca!

“Amidža, hej, amidža!” na ramazanskom sijelu u Ibruljovoј kafanici šapatom sam tada pitao strica dok je, sastavljenih trepavica, u polutami petrolejke slušao grlenog pjevača junačke “carske” pjesme o Kandiji i tamburu mu, dvožicu pratilicu, koja je poslije svakog stiha zažuborila i rascvjetavala njegov sadržaj u mašti. “Amidža, hej, šta je to Kandija?” “Ne pometaj!” muklo me gurnuo stric u koljeno i ponovo sastavio trepavice, između kojih su klizila zelena jedra sultancarskih đemija na Kandiju...

Krit (i to se evo desilo neprimjetno, odjednom!) – sada je sasvim vidljiv, neporeciv. (Kroz paučinu Kandije)

Ovakvo, neočekivano smjenjivanje deskriptivnog diskursa opažene stvarnosti i evociranog dijaloga doprinosi dinamičnom i ritmičnom strukturiranju Kulenovićevih putopisa. To dinamično smjenjivanje posebno je naglašeno onda kada se ostvaruje na formalno-jezički malom prostoru, naprimjer u aposiopezi ili prekinutom iskazu, što nije rijedak stilistički postupak oneobičavanja u Kulenovićevim putopisima. Tako u putopisu *U plavo, prazno i beskrajno* metaforički uobličen opis Olimpa biva prekinut retrospektivnim narativnim diskursom, i to usred poredbene rečenice:

(Olimp) Savršeno čelav, bez ijednog drveta, bez ijednog heksametra – fatalno nepošumljiv kao i svaka čela. Negromovit, tupo nijem kao... bio je u mojim školskim klupama jedan Mijo, divni homerofil. “Hajde, Mijo,” – pitao ga je profesor grčkog, “znaš li bar to: ko je taj Kronion?” Mijo je šutio mramorkome, čuvaо tajnu, ukleto, zavjetno, zabravljениh usta, ovnovski nedužan, veličanstven u toj svojoj zamuklosti kao Olimp...

Iz citiranog odlomka uočljivo je kako se svaki put predmeti ili pojave iz objektivne stvarnosti javljaju kao podsticaj asociranju uspomena, a uspomene kao “odslik” predmetne zbilje. U gotovo sva četiri Kulenovićeva putopisa najčešći motiv koji pokreće asocijacije, koji, zapravo, putopiscu – motritelju pridružuje uspomene na djetinjstvo, a koje stoje u osnovi retrospektivne naracije, jeste motiv *neba*:

U vertikali duboko ispod mirnog avionskog krila plavo je i prazno kao nebo. Jest, dolje je – nebo! Jer i oblaci su dolje. Nebo-ravnica, oblaci-ravnica! Uporno se naprežem da se priviknem da je nebo dolje. (...) Ali nikako ne ide...

Dragi, daleki Muhamed-efendija iz mog djetinjstva, rošavi naš vjeroučitelj u isto ovako sredozemno plavom čurku, zar sam morao otići nasred Sredozemnog mora, naći se između dva neba, da te se sjetim!

- *Pa šta bude, efendija – pitali smo ga – kad se dođe na kraj svijeta?*
- *Ništa ne bude. Sjedneš, objesiň noge, pa tamburaš njima i teferičiš.*
- *A šta je odatle pa nadalje?*
- *Ništa.*
- *A dolje?*
- *Šta će biti: ništa!*
- *A gore?*
- *Bog te ubio budalasta: nebo!*

Kako se to vidi iz navedenog odlomka, nakon poređenja morskog plavetnila s plavetnilom neba (*U vertikali duboko ispod mirnog avionskog krila plavo je i prazno kao nebo. Jest, dolje je – nebo!; i oblaci su dolje*), “iskrsava” sjećanje na *sredozemno plavi čurak* dalekog vjeroučitelja Mehmed-efendije motivirano upravo plavetnilom neba i mora (*zar sam morao otići nasred Sredozemnog mora, naći se između dva neba, da te se sjetim!*). Iz navedenog se primjera može uočiti kako se riječi u Kulenovićevim putopisima objedinjuju čvrstim mehanizmom analogija i preslikavanja. Naime, semantičkom transpozicijom lekseme *more* leksemom *nebo* ostvaruje se metafora *dva neba* zasnovana na “izokretanju” očekivane perspektive *odozgo se vidi more* perspektivom *odozgo se vidi nebo*. Ovakva konotacija perspektive stvara estetsku sliku koja se percipira kao odraz *neba u moru* (ili u morskom plavetnilu) – riječ je, dakle, o izomorfizmu “viđenih stvari” zasnovanom na semantičkom mehanizmu preslikavanja. Na ovaj način estetički ostvaren opis poziv je čitaocu da ono što se otkriva posmatračevu pogledu i sam doživi kao ljepotu.

Pretežno metaforički postupak povezuje sve Kulenovićeve putopise. U njima se mogu naći različiti *jezički tipovi poetskih metafora* (Kovačević 1998b: 174), među kojima su najbrojnije one koje se ostvaruju u formi besprijeđloške genitivne sintagme; u strukturi tako ostvarenih Kulenovićevih metafora vrlo često prisutni su i emocionalno-ekspresivni epiteti. Navest ćemo neke tako strukturirane metafore:

colo neosovljenih zvijezda, mašta sunca, utroba ogromne iskričavomodre sante, modri mrak očnih kapaka, plavi bestrag mora, plavi bestrag vazduha, svjetlosni dernek arapskih i rimskeh slova, (Krit je) bezliko

novorođenče života, Krit heksametra, iščezla lepeza pjene iza bezbrojnih brodova, crna vata mraka, opojna droga mraka, masnozeleni, rasprsnuti vodoskoci ucvalih krošanja, vazdušasti plaminjavi oreoli šara, točak ljubavne omame, grom polova, tulipanske latice njene puti, asuanski zeleni suncobrani krošanja, snijeg pamučnih polja, kaplja melanhолije, vječni Nil melanhолije, jetra melanhолije, crna voda melanhолije, zračenje gorostasnog doživljaja, bjelasavi konvoj slutnji, punokrvni impresionizam podnevног sredozemnog sunca, bludni koloplet golih bogovskih tjelesa.

Ovako poetski kreirane metafore, kao mikrostrukture, sastavnice su poentskih slika ili figura opisa, kao makrostruktura putopisnog diskursa. Česta figura opisa u Kulenovićevim putopisima je *dijatipoza*, pod kojom se podrazumijeva vrlo živ opis pejzaža ili nekog ambijenta. U posebno dojmljivo oblikovane lirske dijatipoze ulaze one s naglašeno emocionalno-ekspresivnim komponentama. Navest ćemo primjer iz putopisa *Cvijet i brana Asuana*, u kojem je kroz niz vrlo slikovitih i ekspresivno zasićenih epiteta, metafora i hiperbola data upečatljiva slikaasuanskog vrt-a:

Kao da na svijetu nema mesta gdje su se stameni iskonski troheji zemlja, voda, vazduh i sunce slili, ugrozdili u rime takvih cvjetova kakvi su ovi što bukte nada mnom u krošnjama sa vazdušastim plaminjavim oreolima šara oko sebe. Ovo se jedna ogromna ljetna duga rasprsnula i sva sasula u ove krošnje, pa visi među lišćem u rosnim kapljama, u curcima, u grozdovima svoga spektra.

Metaforičnost Kulenovićeva jezika svojstvena je svim tipovima figura opisa koje nalazimo u njegovim putopisima. Metafora je posebno česta u *topografiji*, figuri opisa mesta, u koju su nerijetko ugrađena i slikovita poređenja. Izdvojiti ćemo primjer topografije iz putopisa *Kroz paučinu Kandije*, na osnovi kojega ćemo pokazati utjecaj tačke gledišta (položaja motritelja) na metaforičko oblikovanje dojma koji na putopisca ostavlja krajolik, što na tekstovnom planu doprinosi posebnoj stilsko-retoričkoj kompaktnosti putopisne strukture.

Na početku putopisa data je slika koja nagovještava neobična preoblikovanja:

Sav u nebu, nemajući više odnosa ni prema čemu, avion sada kao da stoji zaleden u utrobi ogromne iskričavomodre sante.

Ili kao da sam zažmirio, pa mi se u modrum mraku očnih kapaka roje iskre i vijugaju munje usijane svjetlosne bjeline. Jedna od tih munja,

jedva vidljiva, tanka i strelovita kao zavitlaj mača, javlja se sve češće i upornije, istolika i uvijek na istom mjestu: Krit? I osjećaj zemljine teže, koji visi u meni od moždane opne do stopala kao mukli olovni uteg, kazuje mi to isto što i pilotova ruka i riječ: podlova ove svjetlosne igre u mom oku Krit je, Kandija.

Topografija, figura opisa mjesta, dalje u tekstu strukturira se po dubini. Pred nama je sveobuhvatna tačka gledišta – otok Krit se vidi u dubini (*dolje*) s obzirom na tačku gledišta, odnosno više ili manje udaljeno od posmatračeva oka (*Poda mnom u dubini od četiri i po hiljade metara leži kao pod rukom drevno ostrvo ispruženo svim svojim golim prostranstvom i obličjem*). Prilog *dolje* stalno se ponavlja ostvarujući tako na nivou teksta svoju konektorsku funkciju; istovremeno, uz prilog *dolje* kao koheziona sredstva teksta repriziraju se konektori *ovaj, ova, ta*, ali i leksički sinonimi ostvareni najčešće kao metafore (*Krit, drevno ostrvo, pradrevna pučina, hrptenica kopna, novorođenče života, modra bara, ostrvo*):

Gdje si, Idomeneju, kralju sa ovoga dolje Krita (...)? Gdje je na toj dolje pradrevnoj pučini, zeleno podbuloj od Posidonove potmulosti, to mitsko mjesto (...)? Na toj dolje pučini, debeloj kao zaborav, među davno iščezlim lepezama pjene (...) tu negdje ispod mene (...). Ova dolje hrptenica kopna što je iskonskim tektonskim i bog te pita kakvim slučajnostima ostala da strši iz vodene mase samuje sada u pustinji vode i čuti dvostruku. (...) Na ovoj planeti dotada beživotnoj, u ovom dolje pučinama nevidljivo, bezliko novorođenče života pomaklo se u jednom trenutku iz praplazme pa izišlo i na obale, u čudesne konstelacije sunca, vazduha i vode. I ova dolje modra bara jedno je od tih porodilišta. (...) Pod zemljanim naslagama ovog dolje ostrva čute čutnjom zemlje drevni neotkopani, minosovski i predminososki tragovi (...).

S druge strane, kroz tekst putopisa neprestano se ponavlja i vremenski prilog *sada*, kojim nam putopisac sumira svoje vidne utiske različitih perspektiva (sada dalje – sada bliže). Naime, ponavljanjem priloga *sada* zapravo se u putopisu nastoje povezati različite sadašnjosti, jedna u kojoj je u pogledu motritelja otok Krit *dalek i nejasan: Sav u nebu, nemajući više odnosa ni prema čemu, avion sada kao da stoji zaleđen u utrobi ogromne iskričavomodre sante*. (Krit/Kandija) *Dalek, proniče (...), zalebdi, plovi (...) kao daleka zlatstostaklenasta gromada kandiranog šećera; Eno je, daleka i nejasna kao onda u mom djetinjstvu*, i druga u kojoj *sada* otok Krit postaje *sasvim vidljiv*,

neporeciv: Krit (i to se evo desilo neprimjetno, odjednom!) – sada je sasvim vidljiv, neporeciv.

Takvim linearnim/sukcesivnim uspostavljanjem različitih sadašnjosti sugerira se promjena vrste (brzine) pokretnе pozicije (*Avion više ne stoji zaleden u santi modrine, on je sada grabežljiva, u skoku opružena zvijer, čija njuška frkće put kritskih obala, bijelo optočenih vijencem morske pjene!*), uslijed čega se u oku putopisca – motritelja rađaju i drugačije slike posmatranog predmeta (otoka Krita), koje se jezički i stilistički uobičaju u poređenja i metafore. U tom smislu posebno je zanimljivo primijetiti da je u odnosu na pomjeranje pozicije posmatrača i u odnosu na različitost vremenskog segmenta bitno promijenjen hrvatski intenzitet posmatranog predmeta (otoka Krita). Naime, kako se mijenja promatračeva pozicija (približavanje), koja je istaknuta spacialima postavljenim u odnos silazne gradacije: *sav u nebu, preda mnom, evo, eno, poda mnom kao pod rukom*, tako se mijenjaju i boje samoga otoka – otok je najprije samo *svjetlosna igra* (priviđenje) u oku promatrača, a potom, postajući sve bliži i time vidljiviji, mijenja svoju boju u sve konkretniju (postaje *zelen*, a onda *sivosmed*). S najdalje tačke gledišta (posmatrač je *sav u nebu*) otok Krit je jedva vidljiv, on je tek *usijana svjetlosna bjelina, tanka i strelovita kao zavitlaj mača*; onda kada se pozicija motritelja, kako se avion približava, mijenja, što je eksplirano prijedložno-padežnom vezom *preda mnom*, Krit pred putopisčevim promatračkim okom *zalebdi čitav kao daleka zlatastostaklenasta gromada kandiranog šećera*; potom Kandija, iako još daleka, postaje sve vidljivija u konkretnoj boji *Eno je, daleka (...) izronila iz mora kao zelena neman i sunča se na mašti sunca!*; i na kraju Kandija je već neposredno ispod promatračeva oka: *Poda mnom (...) kao pod rukom (...) Leži dolje kao sivosmeđa štavljena volovska koža razastrta da se suši*. Takvo prostorno-vremensko približavanje (*sada – dalek, sada – daleka i nejasna, više¹, sada – sasvim vidljiv, neporeciv*) uvjet je pomjeranju putopisčevog vidokruga uslijed čega se dešava i pomjeranje na čulno-perceptivnom planu – s tim u vezi na planu teksta razvijaju se gradaciono uspostavljene poetske slike objedinjene lirskim poredbama: (Krit/Kandija) *sada – dalek – (proniče, zalebdi, plovi) kao daleka zlatastostaklenasta gromada kandiranog šećera; sada – daleka i nejasna – (izronila iz mora) kao zelena neman; sada – sasvim vidljiv, neporeciv – kao sivosmeđa štavljena volovska koža*. Na ovaj način putopis Skendera Kulenovića bogati se posebnim lirskim prenošenjem informacije što doprinosi i estetizaciji putopisa. Čitalac tako opisane realne predjele počinje doživljavati

1 Više je ovdje prilog za vrijeme koji povezuje dva vremenska plana izražena prilogom *sada* i ima veoma važnu funkciju jer povezuje zapravo dvije tačke gledišta.

kao "izmaštane", kao "umjetnički" svijet. Upravo na ovakvim mjestima treba tražiti ključ za otkrivanje neuhvatljivog stvaralačkog trenutka u kome se putopisni prikaz stvarnosti "pretvara" u književnu priču, odnosno fikciju.

Iz putopisa *Skver usamljenosti* izdvojiti ćemo dijatipozu kombiniranu s topografijom u kojoj je data slika noći u Kairu zasnovana na vrlo ekspresivnim metaforama, personifikacijama, poređenjima, sintaksičkim paralelizmima, ponavljanjima i kumulacijama:

Kao nevidljiva a sveobuhvatna izmaglica iz oblaka pustinjske prašine, noć svojom opojnom drogom mraka sipi u Kairu po svemu i u sve, svinlena i drhtava od reklama kao trbušna igračica. Noć trgovine, noć koja nikad ne spava, koja ne zna za rasu i vjeru, pali se u svjetlosni dernek arapskih i rimske slova, bogata kao želja. Noć zavijena u arapsku metaforu, noć – neizvjesnost, noć – steona krava. Noć žljezda, noć kad se pare hurme i kokos puti. Noć onih koji će noćas prvi put zaplakati i onih koji će se posljednji put nasmijati.

Sličan postupak ostvaren je i u putopisu *Cvijet i brana Asuana*, u kojem nalazimo kombinaciju *etopeje* (opisa običaja), *patopeje* (opisa afektivnih/psiholoških čovjekovih karakteristika) i *efikcije* (opisa vizualnih karakteristika čovjeka). U odlomku koji ćemo navesti, nakon opisa običaja svetkovine Đurđevdana, što se javlja kao sjećanje na mladost, slijedi opis ljubavne strasti i opis tijela žene. U emocionalno-ekspresivnoj efikciji postupkom distribucije metaforički opis ženskoga tijela (*tulipanske latice njene puti, maline njenih grudi, busenje kovrdži*) razlaže se, dakle, na najprivlačnije njegove dijelove (*put, grudi, kovrdže*), dok se psihološki efekti zanesenosti ljepotom naglašavaju postupkom gomilanja čije sastavnice stoje u ekspresivno-sinestetičkom (*slijep, usnama, nozdrvama, jagodicama očiju, prstiju*) značenjskom odnosu:

Točak omame vrtio mi se u glavi jedne noći uz golu ženu. Bila je najviši vrh, najdublje dno; slijep, usnama, nozdrvama, jagodicama očiju, prstiju buncao sam u tulipanske latice njene puti, u maline njenih grudi, u buseanje kovrdži, gnjurao sam se u to tijelo gusto i uljanomirisno kao badem. Grom polova kad se ispraznio, oči su joj bile poslije olujna bistrina.

Efikcija (opis tijela) u nastavku poprima psihološke efekte erotskog zanosa i efekte ispunjenja *neizvjesnog*, pojačane retoričkim pitanjem, eksklamacijom, poređenjem, ponavljanjem, elipsom, prekinutim iskazom:

Kako, pitao sam se, kojom težinom čovjek da klone po toj mirisnoj Ćabi, čime da zahvali tom njenom tijelu što je napravljeno da svojim toplim,

gustum pritiskom poplavi, ispuni sva dna u reljefu svih mojih pohota i neizivljivog? A ležala je preda mnom kao pahulja snijega koja se svaki čas može istopiti. Cvijeća, cvijeća, nekog cvijeća vječnosti po njoj, svu je u to cvijeće, da se ne istopi – to sam joj čak govorio...

Prekinuti iskazi, retoričko obraćanje i retoričko pitanje česti su stilistički i retorički postupci u putopisima Skendera Kulenovića – takvi postupci naglašavaju psihološke efekte i emotivno angažirano putopisčevvo govorenje. Izdvojiti ćemo odlomak iz putopisa *Kroz paučinu Kandije*, u kojem retorička pitanja oblikuju putopisčev unutrašnji monolog, a njihovo ponavljanje pojačava ekspresivnost iskaza svojstven emocionalnom stanju subjekta koji traga za *odsutnim životom*. Slika drevnog ostrva Krita budi u piscu poseban doživljaj koji ga vodi u mitološku prošlost otoka. Unošenjem elemenata epskoga stila odnosno invokacijom ostvarenom kroz retorička obraćanja i retorička pitanja, retrospekcija kompozicijska struktura, tematika i motivika sežu u mitsku prošlost otoka Krita:

Poda mnom u dubini od četiri i po hiljade metara leži kao pod rukom drevno ostrvo ispruženo svim svojim golim prostranstvom i obličjem. Ali ničega od čega bih sada zatreperio. Leži dolje kao sivosmeđa štavljenja volovska koža razastrta da se suši...

Gdje si, Idomeneju, kralju sa ovoga dolje Krita, Homerov kopljaniče slavni koji iz Knosa grada, iz stotinu gradova (“koliko ih ima na Kritu”), skupi crne lađe i priključi ih ostalim “ahejskim lađama brzim”, sa kljunom prema Troji. Gdje je na toj dolje pradrevnoj pučini, zeleno podbuloj od Posidonove potmulosti, to mitsko mjesto na kome se Idomenej, pri srećnom povratku od najzad razorene Troje, našao odjednom u kovitlacima oluje strašnjim od svega ratnog tuča i ognja, i kao jedna strašivčina zavapio Posidonu neka umiri more – priklaće mu kao žrtvu prvog zemljaka koga sretne na kritskoj obali! I, na toj dolje kao kredom opervaženoj obali – gdje li je to mjesto na kome je sreo toga zemljaka, koji je bio najradosniji i najbrži pa prvi dojurio u susret kralju pobedniku: valjalo je priklati rođenog sina!...

Retorička pitanja, retorička obraćanja, eksklamacije nalazimo i na kraju i na početku Kulenovićevih putopisa, dakle, u jakim pozicijama teksta. Pri kraju putopisa *Kroz paučinu Kandije* retoričko obraćanje i eksklamacija ostvaruju se kao personifikacija, uslijed čega ekspresivnost iskaza biva udvostručena:

Zbogom, Kandijo sa davne tambure-dvožice, zbogom, Krite heksametra i knjiga, zbogom i vi, njegove južne obale, ti bijela dedalovska stazo preko neumitnog ljudskog zaborava, moje oči sad gledaju kud i vi: put crnog kontinenta.

Slute ga u beznadežnoj daljini i traže netremice, dugo kao i vi. Hoću da ga vidim od početka, neću da me prevari kao onaj oblak iz djetinjstva!

Putopis *Cvijet i brana Asuana* završava se ponovljenim retoričkim pitanjima, kojima se predmet opisivanja (brana Asuana koja tek treba da bude izgrađena) poredi u perspektivi budućih mogućnosti (putopisno ja žali za onim čega više neće biti):

Egipat je, kažu mi, načulio uši i čeka kada će gore visoko u ambusimbelskim vodama grunuti prve mine, početi da raste mrki gorostas brane... (...)

To će biti jednom.

U meni sad one potmule kapi melanholije kao da su zastale ali: jetra melanholije ponovo evo počinje da se grči... A hoće li tada (pitam se pod ovim cvijećem) čovjek čovjeku biti pravedan kao Nil? Hoće li opet neki Ja, kao ja sada pod ovim cvijećem, pod nekim drugim cvijetnim krošnjama ovako prazno zuriti u svoje izgubljeno i nedostignuto? I sa trncima leda zavirivati u iskopane mračne kovčege naših iščezlih muštara? Možda ova naša ljudska misao, toliko osiona, još nije ni prohodala. Možda nam baš ova crna voda melanholije stvara neke nove vijuge u glavi, otvara neki mrtvo zaključani vidik u ovo nemušto, beslovesno cvijeće...

Na meditativnom ili refleksivnom planu postoji jedna značenjska linija koja prožima sve putopise Skadera Kulenovića. To je fenomen *usamljenosti* – čovjek je vječito usamljeno biće koje u bilo kojem prostoru svijeta uvijek i iznova pronalazi samo potvrdu ljudske otuđenosti. Evo kako to pisac saopćava u putopisu *Skver usamljenosti* dok opisuje čovjeka u molitvi:

Ali čovjeka na skveru niko ne pita ni odakle je, ni zašto je došao ovamo, ni šta sada bezglasno povjerava Bogu. Njega, u stvari, niko i ne primjećuje (osim, možda, neki slučajni skupljač atrakcija ili neko ko se jalovo kao ja bavi ljudskom usamljenošću).

Drugu značenjsku liniju na meditativnom/refleksivnom planu Kulenovićevih putopisa predstavlja fenomen *traganja za odsutnim životom* – za onim

što je bilo, ali i za onim što će biti – pa se prema tome u njegovim putopisima konstituiraju i metafore šutnje ili gluhoće, nevidljivosti ili sljepoće (na to upućuje i leksema *paučina* sadržana u eliptično naslovljenom putopisu *Kroz paučinu Kandije*). Naprimjer:

Meni se sad čini da je sav taj život odminuo u nepovrat, i da je to ovim gluhonijemim širinama sunca i mora svejedno, kao što im je bilo svejedno i onda kad se on ispiljivao, bujao i umirao... Hvata i mene ta gluhonijemost vanjudskog, vanživotnog prostora – kao da ničega nije bilo i nema...

Tako otok Krit šuti dvostruko: kao uzletište mita i kao škrti torzo otkopanih naučnih istina; pod zemljanim naslagama ostrva šute šutnjom zemlje drevni neotkopani predmikenski, minosovksi i predminosovski tragovi; Olimp je tupo nijem; mileniji gluho protiču, život je odminuo u nepovrat; crna voda melanholijske otvara mrtvo zaključani vidik; gluhonijemim širinama sunca i mora je svejedno; Nil je podnevno nečujan, nečujan možda uvijek, i asuansko cvijeće je nemušto i beslovesno.

Dakle, putopisni stil Skadera Kulenovića raspoznaće se po čisto lirsko-meditativnim figurama opisa s mnoštvom metafora, personifikacija, poređenja, epiteta, retoričkih obraćanja, retoričkih pitanja, eksklamacija i kumulacija; po strukturi/kompoziciji putopisa koja ne podliježe osnovnom narrativnom tipu putopisnog diskursa, sukcesivnosti ili itinerariju putovanja, već paralelnom smjenjivanju i poređenju dva “svijeta” – onog što ga putopisno ja neposredno opaža i onog što ga evokativno asocira, priziva iz sjećanja; po nagašeno emocionalnom odražavanju stvarnosti s mnoštvom snažno iznijansiranih i lirske intoniranih detalja; po poetici oka koje nerijetko percipira onako kako mu se predmetnosti s određene tačke gledišta pričinjavaju ili kako mu se prikazuju u misli ili mašti, što na jezičko-stilističkome planu rezultira stilizovanom transfiguracijom ili metaforizacijom. No, bez obzira na brojna metaforična oblikovanja putopisne stvarnosti – referencija, fakticitet i putovanje, kao temeljni zahtjevi putopisnog diskursa, u putopisima Skadera Kulenovića nisu narušeni; njegovi putopisi izvještavaju o stanicama na putu u Egipat. Objekti motrenja su: Krit/Kandija, Olimp, Kairo, Asuan – i tek onda dolaze slike koje se opisuju drugim tipom vizure, pa se prema tome konstituira i drugačiji tip značenja: značenje je to afektivno, pod utjecajem je psihološkog mehanizma i u biti je lirske obilježeno.

IZVORI

- Kulenović, Skender (1997), "U plavo, prazno i beskrajno", u: Rizvanbegović, Fahrudin (ur.), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo
- Kulenović, Skender (1997), "Kroz paučinu Kandije", u: Rizvanbegović, Fahrudin (ur.), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo
- Kulenović, Skender (1997), "Cvijet i brana Asuana", u: Rizvanbegović, Fahrudin (ur.), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo
- Kulenović, Skender (1997), "Skver usamljenosti", u: Rizvanbegović, Fahrudin (ur.), *Antologija bošnjačkog putopisa XX vijeka*, Alef, Sarajevo

LITERATURA

- Duda, Dean (1995), "Figure u opisu prostora", u: Benčić, Ž. – Fališevac, D. (ur.), *Tropi i figure*, 427–450, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb
- Giljen, Klaudio (b. g.), "O pojmu i metafori perspektive", u: *Književnost kao sistem*, 253–330, Nolit, Beograd
- Kaler, Džonatan (1990), "Distanca i deiksa", u: *Strukturalistička poetika*, Srpska književna zadruga, Beograd
- Kovačević, Miloš (1998a), "Osnovni jezički tipovi poetske metafore", *Srpski jezik* 3/1–2, 161–179.
- Kovačević, Miloš (1998b), *Stilske figure i književni tekst*, Trebnik, Beograd
- Rizvanbegović, Fahrudin (1990), *Svetlosti divanhane*, Oslobođenje (Biblioteka Sinteza), Sarajevo

STYLE OF SKENDER KULENOVIĆ'S TRAVEL WRITING

Summary

The subject of the paper is the analysis of stylistic features of Skender Kulenović's travel writing discourse. The analysis concentrates on the tropes and syntactic structures, as well as the macro structural aspects of Kulenović's travel writing. The paper also deals with communicative values of textual segments and pragmatic conditions that influence their language, with an emphasis on the analysis of writer's emotional speech.

Key words: *travel writing, style, structure, description figures, metaphor*

Ivan TRIFUNJAGIĆ

RETORIČKA STRUKTURA NOVINSKE KNJIŽEVNE KRITIKE ROMANA *DERVIŠ I SMRT* MEŠE SELIMOVIĆA

KLJUČNE REČI: *retorička struktura, koherentnost, žanr, komunikacijske intencije, informisanje, interpretacija*

Svrha ogleda je da se prikaže kako analiza retoričke strukture novinske književne kritike romana *Derviš i smrt*, izvedena sa stanovišta *teorije retoričke strukture* (TRS) – teorije organizacije teksta, autora Williama Manna i Sandre Thompson (1987), odražava diskursne funkcije novinske književne kritike – informisanja i interpretacije, odnosno njena žanrovska obeležja – vesti i komentara.

UVOD

Definisanje *globalne koherentnosti* kao ključnog aspekata u pogledu smisaonog ubličavanja određenog tipa teksta pretpostavlja *lokalnu koherentnost* na nižim nivoima hijerarhijskog ustrojstva (Heuboeck 2009). Na tako utvrđenim osnovama globalna koherentnost se pokazuje kao interakcija struktura na mikro- i makronivoima kojima odgovaraju entiteti mikro- i makro-jedinica. Sa stanovišta *teorije retoričke strukture* (Mann i Thompson 1987) mikrojedinice su elementarne retoričke jedinice (ERJ) osnovnog nivoa koje u vidu klauza eksplisiraju propozicionalne sadržaje i stupaju u retoričke odnose formirajući RJ višeg nivoa (implicitne propozicije) – funkcionalno unificirane strukture (makrojedinice) – koje se javljaju rekurzivno, tj. mogu stupati u druge retoričke odnose i stoga formirati nove RJ koje odražavaju (semantičku) koherentnost na posmatranom hijerarhijskom nivou. Formulisani konstitutivni princip takvih struktura obezbeđuje materijalnu komponentu globalne (pragmatičke) koherentnosti koja se kao *rezultanta kognitivnih procesa* (de Beaugrande i Dressler 1981) odnosi na smisao teksta. Sa stanovišta interakcije pisca i čitaoca ove se strukture komunikacijski interpretiraju, što znači da se shematski uređuju shodno žanru kome pripadaju, odnosno ciljno orijentisu prema efektima svojih diskursnih funkcija.

Kada je u pitanju komunikacijska svrha novinske književne kritike, onda u osnovi govorimo o *informativnim i interpretativnim diskursnim funkcijama*, s obzirom da tekstovi tog tipa sadrže *žanrovska obeležja vesti i komentara*. Tako determinisana planska komponenta aktuelnog diskursa motiviše retoričke strukture sa *propozicionalnim i ilokucionim (koherentnim) odnosima koji realizuju komunikativne intencije obaveštavanja i argumentisanog ubedivanja* (Sanders i Spooren 1999). Cilj ovog rada je da izvede tranziciju iz sintakšički definisanih RJ do pragmatičke retoričnosti tekstova koja je funkcionalni nosilac diskursa, odnosno da sagleda organizaciju retoričkih struktura na nižim nivoima u odnosu na žanrovska definisana retoričku strukturu na globalnom nivou. Za to će nam poslužiti tekst novinske književne kritike romana *Derviš i smrt* Meše Selimovića pod naslovom *Pobunjeni čovek* autora Mirka Miloradovića¹.

TEORIJSKI PRISTUP

Opšti *model koherentnosti*², koji ćemo u ovom radu primeniti na tekstu novinske književne kritike, na horizontalnoj ravni prikazuje tekstualnu progresiju linearne osnove, a na vertikali označava hijerarhijske nivoje (mikro, makro i globalni) na kojima se odvija *kontinuitet smisla* (de Beaugrande i Dressler 1981); lokalnu koherentnost definiše na osnovu zajedničke funkcije različitih RJ u okviru istih segmenta teksta koji obezbeđujući semantički kontinuitet predstavljaju *velike blokove za gradnju teksta* (Heuboeck 2009); na najapstraktnijem nivou sve lokalne koherentnosti sabira u jednu globalnu koherentnost koja odgovara komunikacijskoj svrsi teksta, a stvorene retoričke strukture prepostavlja funkcionalno podređenim RJ u vidu struktura na nižim hijerarhijskim nivoima.

U osnovnim crtama predstavljeni *model koherentnosti* anticipira i žanrovske i retoričke aspekt koji nam omogućava da specifikujemo tipove formiranih RJ (makrojedinica) i njihove (diskursne) funkcije u okviru tipiziranih struktura koje imaju prednost u odnosu na druge strukture (karakterizacija žanra), kao i da identifikujemo uspostavljene retoričke odnose na osnovu kojih se uređuje hijerarhijska retorička struktura. Teorijski okvir koji će nam poslu-

1 Lagumdžija, R. (1973). *Kritičari o Meši Selimoviću*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće "Svjetlost".

2 Heuboeck, A. (2009). "Some Aspects of Coherence, Genre and Rhetorical Structures – and Their Intergration in a Model of Text". *Language studies working papers*. University of Reading, vol. 1, 35-45.

žiti kao definicijska osnova za utvrđivanje koherentnih relacija jeste taksonomija retoričkih odnosa koju nudi *teorija retoričke strukture* (TRS).

Komunikacijski cilj

Već je rečeno da komunikacijski cilj ili svrha novinske književne kritike ima ishodište u funkcionalnom čitanju njihovih tekstualnih struktura. Međutim, za izvođenje takvih kognitivnih procesa biće nam potrebno znanje koje nadilazi logičko-semantički sistem teksta i u sebe uključuje *sistem društvenog značenja* koji je svojstven žanru novinske književne kritike. Time smo sa odgovarajućim žanrom u vezu doveli karakteristična obeležja izveštavanja i subjektivne ocene – komentara koja na planu diskursa determinišemo kao informativne i interpretativne funkcije. Stoga će se komunikacijski cilj tekstova u kontekstu diskursa novinske književne kritike definisati kao pružanje relevantne informacije o knjizi koja je predmet kritike i iznošenje vrednosnog suda na osnovu iznesenih argumenata. U pogledu interakcije između pisca i čitaoca ovi kritički tekstovi razvijaju retoričke strategije objektivnog izražavanja, ali i one kojima je intencija ubedjivanje.

Ovim smo u načelu sagledali osnovne diskursne funkcije i komunikativne ciljeve ovog novinskog žanra. Međutim, da bismo došli do njih u zasebnim tekstovima, neophodno ih je logički dekonstruisati na funkcionalne elemente, najpre na *logičke retoričke jedinice* (LRJ), a zatim svaku od njih na *specifične logičke retoričke jedinice* (SLRJ) (mišljenja smo da je za ovaj rad svrsishodnije koristiti terminologiju koju nudi TRS – *retoričke jedinice*, umesto onu kojom se služi A. Heuboeck – *mikro- i makrojedinice*). U tekstu se ovi entiteti obično pojavljaju u vidu homogenih segmenata/pasusa sa unificiranim značenjem i, kako je već rečeno, predstavljaju velike blokove za građenje strukture teksta, pri čemu su oba tipa složenih RJ konstruisana od *elementarnih retoričkih jedinica* (ERJ) u vidu klauza. Svim navedenim tipovima RJ odgovaraju njihovi hijerarhijski nivoi – za elementarne osnovni, za specifične logičke i logičke viši nivoi – a za tekst u celini globalni nivo na kojem se konstituiše njegov jedinstveni smisao.

Na kraju ovog odeljka čini se potrebnim razjasniti nedoumicu koja se može pojaviti u pogledu kompatibilnosti *modela koherentnosti* koji predlaže Heuboeck i TRS autora W. Manna i S. Thompson.

Prema TRS svi retorički odnosi koji se uspostavljaju između RJ univerzalnog su logičkog karaktera, a eksplisirane ili implicirane propozicije na bilo kom hijerarhijskom nivou semantički su neutralne prema diskursnim funkcijama žanra kome se pripisuju. Ono što čini pomak u proučavanjima reto-

ričkih struktura u okviru TRS jeste aspekt žanra koji u sebi sadrži kodirane komunikacijske ciljeve. Stoga je bilo moguće i neophodno stvoriti opšti *model koherentnosti* koji će prepostaviti konkretan smisao teksta u nastajanju, a univerzalni status RJ funkcionalno i semantički determinisati u odnosu na komunikacijski cilj.

Segmentacija teksta

Odlučili smo se za TRS jer ona pruža okvir za iscrpan komentar koji ujednačeno prikazuju komunikativne intencije i specifične diskursne funkcije, ali omogućava i to da se retorička struktura teksta grafički predstavi kao dijagram koji je definisan sa četiri aspekta: 1) ERJ odgovaraju minimalnom rasponu teksta; 2) unutrašnje tačke grananja dijagrama predstavljaju granične *raspone* teksta; 3) svaku tačku grananja odlikuje *nuklearnost*, dva apstraktna entiteta – *nukleus* ukazuje na one retoričke jedinice koje su nosioci važne informaciju, dok je *satelit* pozadina ili podrška prezentovanoj informaciji; 4) svaka tačka grananja obeležena je *retoričkim odnosom* koji sadrži dva ili više tekstnih raspona koji se ne preklapaju.

Retorički odnosi mogu biti mononuklearni i multinuklearni. Prvi se sastoje iz dva tekstna raspona od kojih je jedan nukleus, a drugi satelit. Drugi, multinuklearni, sadrže dva ili više raspona (nukleusa) koji pružaju podjednako važnu informaciju.

Definiciska osnova retoričkih odnosa korištena u ovom radu preuzeta je iz taksonomije retoričkih odnosa koju su razvili L. Carlson i D. Marcu (2001). U njoj je definisano 78 relacija svrstanih u 16 klasa koje predstavljaju osnovne tipove relacionih značenja: **pripisivanje**: pripisivanje, negativno pripisivanje; **pozadina**: pozadina, okolnost; **uzrok**: uzrok, rezultat, posledica; **poređenje**: poređenje, preferiranje, analogija, proporcija; **uslov**: uslov, hipotetičnost, mogućnost, destimulator; **kontrast**: kontrast, koncesivnost, antiteza; **elaboracija**: naknadna elaboracija, elaboracija opšte-specifično, elaboracija deo-celina, elaboracija proces-faza, elaboracija pojам-atribut, elaboracija skup-član, primer, definisanje; **omogućavanje**: svrha, omogućavanje; **evaluacija**: evaluacija, interpretacija, zaključak, komentar; **objašnjenje**: dokaz, dokazno objašnjenje, razlog; **združeni**: lista, razdvajanje; **način – značenje**: način, značenje; **tema – komentar**: problem – rešenje, pitanje – odgovor, izjava – odgovor, tema – komentar, komentar – tema, retoričko pitanje; **rezime**: rezime, preformulacija; **vremenski**: vremenski pre, vremenski posle, istovremeno, sekvenca, obrnuta sekvenca; **tematska izmena**: promena teme, skretanje sa teme; **pseudoodnosi**: tekstualna organizacija, raspon, ista jedinica.

Važno je napomenuti da prilikom segmentacije teksta i sagledavanja funkcionalnih učinaka njegovih delova može doći do izvesnih ograničenja koja su uzrokovana *semantičkim međuprostorom* (Ramm i Villiger 1997). Iako je ponekad ERJ teško odrediti zbog nejasne granice između domena diskursa i sintakse, segmentacija teksta na osnovnom nivou najčešće se upravlja gramatičkim ili leksičkim sredstvima kojima je eksplicitno signaliziran raspon ERJ i određena vrsta retoričkog odnosa u koji dve susedne ERJ stupaju (sintagmatske retoričke jedinice, SRJ)³. Ali već na višim nivoima strukture, u vezanim segmentima bez tekstovnih konektora, ali i u segmentima teksta koji se javljuju kao odeliti pasusi, utvrđivanje raspona koherentnih struktura SLRJ i LRJ, identifikacija i grupisanje relacija među njima prepostavlja heuristički pristup.

Prema shemi *tekstualnu organizaciju* kritika *Pobunjeni čovek* sadrži 91 RJ koje sačinjavaju sledeći strukturni elementi: RJ (1) odnosi se na *naslov*, RJ (2-3) na citirani *tekst iz romana* i njegov *posredni izvor* koji se mogu povezati sa *glavnim tekstrom* kritike RJ (4-88), RJ (89) predstavlja *ime autora* kritike, RJ (90) *izvor* (mesto objavljanja), a RJ (91) *datum* njenog objavljanja. Kada je u pitanju segmentiranje strukture glavnog teksta, nezavisan funkcionalni integritet (ERJ) imale su koordinirane i subordinirane klauze, iskazi izdvojeni zagrdom, klauze pomoću kojih se pripisuje upravni govor, ali ne i gerundi i klauze komplementnog tipa.

1) *Pobunjeni čovek*

2)

Pozivam za svjedoka mastioniku i pero i ono što se perom piše;

Pozivam za svjedoka temu sumraka i noć i sve što ona oživi...

Pozivam za svjedoka vrijeme, početak i svršetak svega – da je svaki čovek uvijek na gubitku.

Sve što možete protiv mene učiniti, učinite, ne dajte mi ni trenutka predaha...

3) (Iz Kur'ana, po Selimoviću)

4) Desio se lep datum u našoj literaturi, 5) objavljen je jedan prekrasan roman, knjiga "Derviš i smrt", knjiga gorka, duboka, otkrovenje!

6) Ako umete da zamislite kako bi pisao Kafka da je bio vaspitan u islamskom načinu mišljenja i u čulno vreloj arapsko-iranskoj književnosti, 7) eto vam odgovora na pitanje kako izgleda roman Meše Selimovića o dervišu, smrti i životu, zlu i dobru, pokornosti i pobuni.

3 A. Heuboeck u svom *modelu koherentnosti* osnovni nivo strukture naziva *mikronivo* sa odgovarajućim *mikrojedinicama* koje obrazuju *sintagmatske makrojedinice* na *makronivou* (klauze → složene rečenice → segmenti teksta).

8) Selimović je počeo da piše pred rat, 9) docnije je objavio zbirke pripovedaka, roman “Tišine” i – 10) ako govorimo najiskrenije: 11) nije objavio knjigu 12) koja bi makar naslutila pisca “Derviša”. 13) Ali, ostavimo to, 14) požurimo da uđemo u gusto tkivo jednog romana 15) koji nije ni kratak ni veseo. 16) “Zašto se smatra da su knjige pametne 17) ako su gorke?” – 18) pita nas pisac negde pred kraj svoje knjige, glumeći da ne zna koliko će baš njegova knjiga biti smatrana i gorkom i pametnom. 19) Gorka je isповest Ahmeda Nurudina, derviša sa znatnim činom i položajem u jednoj bosanskoj kasabi u vreme velikih vezira. 20) Ukratko: bio je pravoveran, odan 21) kako samo mogu biti knjiški ljudi, 22) i tad mu u život hrupiše događaji: 23) najpre mu uhapsiše jednog brata, 24) pa on sakri begunca 25) koji je bežao od njegovih, 26) pa odbiju da ga saslušaju najviđeniji i najjači ljudi kasabe 27) (a smatrao se i sam jednim od njih, najuglednijih), 28) i sazna da su mu brata ubili 29) pre nego što je mogao bilo šta da preduzme, 30) a on je pokrenuo neke od onih 31) koje je mogao da pokrene 32) (kao kod Andrića ona nesrećna žena 33) što prenosi sanduk sa mrtvim detetom 34) a deteta u sanduku nije... 35) i da ne prepričavam dalje: 36) četrdesetogodišnji Ahmed Nurudin bi izbačen iz svog toplog gnezda, 37) siđe do dna svoga strpljenja i svoje ličnosti, 38) postade prevratnik... 39) Situacija je dramatična, 40) šejh Ahmed uspeva da sruši svoje neprijatelje njihovim sredstvima, 41) bude unapređen za kadi-efendiju, glavnog šerijatskog tužioca i sudiju, 42) oseti na svojoj koži što je moć i sila, 43) oseti da pravednom čoveku u sredini 44) kakva je odavno uspostavljena 45) nema drugo nego “katul-ferman” – smaknuće davljenjem.

46) “Možda će neko, dalek i nepoznat, čitati ove moje neobične zapise, 47) i bojim se da neće sve razumjeti, 48) jer izgleda da zaista postoji poseban derviški način mišljenja o sebi i svijetu, 49) u kome sve naše zavisi od drugih. 50) Niko ne može biti tako razočaran i tako obesmišljen, tako konačno u sebi upropašten kao mi, 51) ako nas izdvoje. 52) A čak i mi to teško uviđamo 53) dok nam se ne desi”, – 54) saopštava nam derviš Ahmed, 55) ali nije bilo razloga za brigu: 56) njegov pisac, Selimović, učinio je da suzbina ovog derviša, čoveka “istih kao i većina ljudi”, nađe u nama svoje saučesnike u pobuni, saputnike u nevolji. 57) “Postojan u nesreći, nuždi i teškim vremenima”, 58) kao što i propisuje “Kur’ān” za pobožna čoveka, 59) Ahmed-efendija nije ništa manje aktuelan od Kafkinih i Andrićevih progonjenih junaka (=slabića), 60) a umetnički je opipljiv kao svaka isповest rađena zrelom i jakom sveštu, nadahnutom i kujundžijski pedantnom sugestivnošću.

61) Šta je to što ova knjiga ima 62) a druge nemaju?

63) Najpre je to, u osnovi, presičenost jezika, zamamljivost slika i poređenja, čistota stila 64) što ni u jednom trenutku ne prelazi u preciznost; 65)

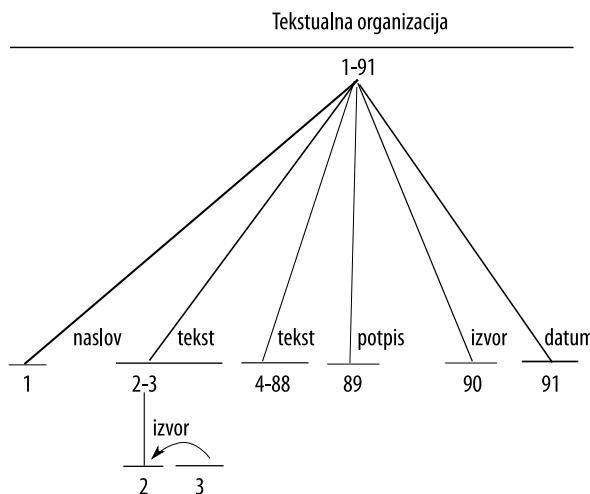
dosledno sprovedena sažetost u nenatrunjenom, bistrom i 66) rekoh već 67) presičenom jeziku. 68) Tu je, zatim, majstorski mamuzana intriga, sijaset ličnosti vezanih jedna s drugom, koloplet najrazličitijih psihologija, ukršten po zakonu uverljivom i umetničkom. 69) Ako uopšte uđete u ovu knjigu, 70) iz nje nećete izaći 71) pre nego je dočitate!

72) Kad levantinske igre uzmu sve ličnosti (obojene, reljefne, izdiferencirane, stabilne, jedino u mentalitetu, 73) knjiga dobija tempo odličnog kauboj-skog filma, 74) a opet ne propušta da nas pouči uzgrednim mudrostima, obrtima 75) koji govore koliko o junacima, toliko i o nama današnjim. 76) Scena Ahmedovog razgovora sa muftijom valjala bi u svakoj prozi 77) za koju se smatra da je evropskog ranga: 78) takve izbezumljene igre ljudima i rečima nema čak ni kod čuvenog Darela! 78) I, na kraju, i ne na zadnjem mestu, te žene, Marija i Hasanova sestra, kao sve žene iz začaranih istočnjačkih knjiga, i Hasan 80) koji doista u nečemu liči na Darelovog Nesimu. 81) Koliko je samo naš pisac oporiji! 82) Ako bi imao malo sreće, 83) neće mu izmaći uspeh i van naših nagrada.

84) Naposletku, ovo je knjiga 85) koja se čita kao kakva klasična romaneskna povest, 86) u kojoj prepoznajemo jučerašnje, današnje, buduće, 87) knjiga koja se mirne savesti može preporučiti za školsku lektiru u najvišim razredima gimnazije (zajedno sa Sartrom, Andrićem, Krležom, Foknerom, Kamijem). 88) Knjiga o kojoj ćete još slušati.

89) Mirko Miloradović

90) (NIN – 91) 20. novembar 1966)

Dijagram 1: Tekstualna organizacija

U drugoj fazi istovremeno smo segmentirali više ERJ u rečenične tekstne raspone i identifikovali relacione odnose među njima čime smo dobili koherentne podstrukture (SRJ). Zatim smo susedne podstrukture povezali retoričkim odnosima u veće podstrukture (SLRJ) kada su i veće tekstovne celine počele da se pojavljuju. Konačna retorička struktura teksta sačinjena je povezivanjem njegovih glavnih delova (LRJ), što nam je omogućilo izradu dijagrama TRS⁴ koji na shematski način definiše rasporede koherentnih struktura. Ova strategija omogućila nam je da svaku novoformiranu koherentnu podstrukturu uočavamo iz perspektive globalne koherentnosti, odnosno da odredimo njihov funkcionalni karakter u odnosu na diskursne funkcije teksta.

Shodno žanru kome pripada svrha novinske književne kritike *Pobunjeni čovek* jeste prikaz romana Meše Selimovića *Derviš i smrt*. Sledeći Heuboeckov model koherentnosti ovako definisan komunikacijski cilj teksta dekonstruisan je na logičke retoričke jedinice koje čine segmenti (4-5) i (6-88) od kojih prvi, na početku teksta, u maniru impresionističke objave donosi pozitivan kritički stav o knjizi o kojoj će biti reči, dok drugi segment obuhvata ostatak članka i u odnosu na prvi predstavlja interpretativni okvir za izneseni kritički sud (retorički odnos *interpretacija*). Funkcionalni učinci ove dve po obimu i složenosti nejednakе koherentne strukture na najvišem hijerarhijskom nivou takvi su da u odnosu na komunikacijski cilj prikaz prva LRJ vrši logičku funkciju *kritička pozicija*, dok druga LRJ treba da iznese *argumente na osnovu kojih će se braniti odabrana pozicija*. Iz perspektive komunikativnih intencija ove dve propozicije od ključnog su značaja jer se na osnovu njihovog ilokucionog odnosa posmatraju ostali retorički odnosi u strukturi teksta.

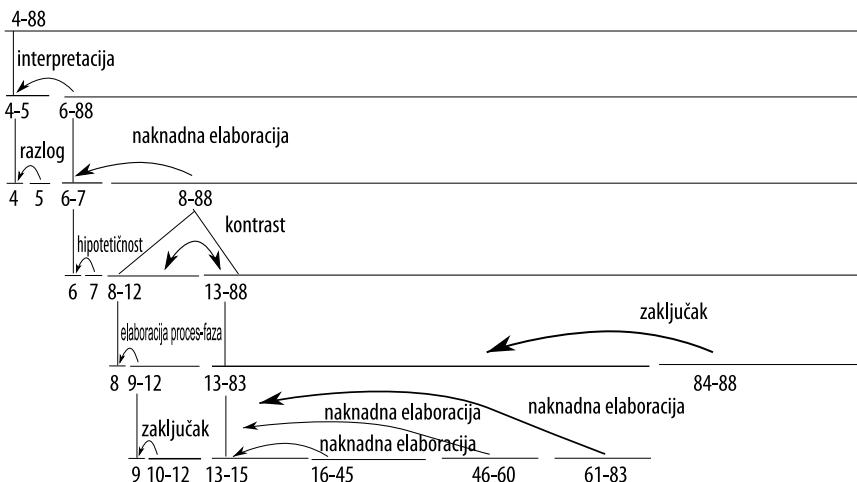
Sledeći korak u analizi bila bi identifikacija koherentnih struktura u funkciji specifičnih logičkih retoričkih jedinica u odnosu na tipove logičkih retoričkih jedinica.

Tekstni raspon (4-5) čine dve ERJ u funkciji SLRJ čiji je retorički odnos specifikovan kao razlog i predstavlja propoziciju u funkciji LRJ *kritička pozicija – objavljivanje knjige Derviš i smrt* predstavlja razlog zbog čega je to značajan datum za domaću književnost, što je neposredno izнесен vrednosni sud i implicirana kritička pozicija. Kada je u pitanju druga LRJ *argumentacija* koju čini tekstni raspon (6-88), anotirali smo dve semantičke propozicije u funkciji SLRJ među kojima je identifikovan retorički odnos *naknadna elaboracija – raspon (6-7) u funkciji nukleusa i raspon (8-88) u funkciji satelita*. Sadržaji

4 U njima su lukovi označeni nazivima relacionih odnosa, a vertikalne linije se spuštaju iz tekstnog raspona koji se rastavlja do nukleusa. Redosled nerastavljenih RJ strukture predstavljen je brojevima.

ERJ (6) i (7) u retoričkom odnosu *hipotetičnost* pružaju čitaocu mogućnost da zamisli atmosferu romana na osnovu poznavanja poetike pisca koji ne pripada orijentalnoj baštini, a upravo bi njene karakteristike u kontrastnom spoju sa pomenutim piscem odgovarale doživljaju koji bi se stvorio nakon čitanja. Ceo tekst koji sledi u rasponu (8-88) *elaborira* zadati *interpretativni okvir* u rasponu (6-7), usled čega su ove dve koherentne strukture (SLRJ) u interakciji proizvele propoziciju u funkciji LRJ *argumentacija*.

Pri daljem raščlanjavanju tekstnog raspona (8-88) u gornjem srednjem nivou retoričke strukture anotirali smo dve koherentne podstrukture koje se nalaze u retoričkom odnosu *kontrast*. Ovu implicitnu propoziciju realizovali su rasponti (8-12), u kome se ističu razlike po pitanju uspelosti ranijih književnih ostvarenja u odnosu na roman *Derviš i smrt*, i raspon (13-88), u kome čitaoca treba uveriti zašto autor kritike favorizuje poslednje Selimovićevo delo. U takve svrhe upotrebljena su tri retorička odnosa *naknadna elaboracija* kao retorička sredstva za organizovanje velikih segmenata teksta i jedan retorički odnos *zaključak* za deo teksta koji predstavlja po obimu kraće konačno razmatranje sadržaja pomenutih segmenata.

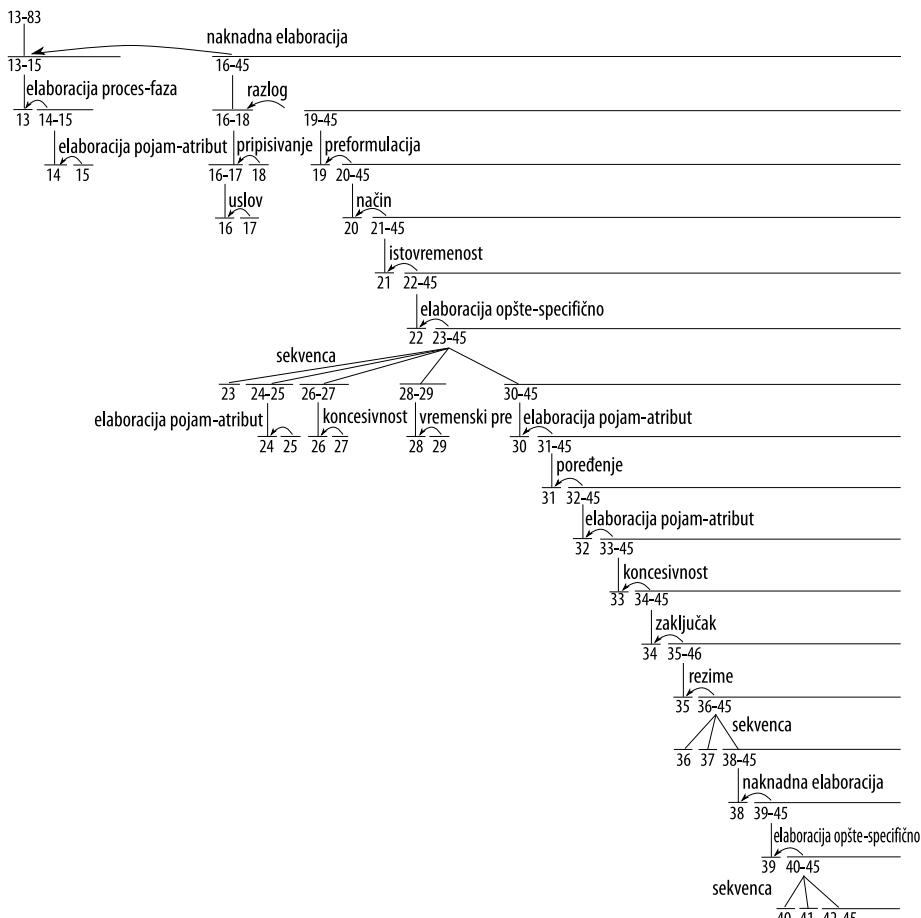

Dijagram 2: Gornji srednji nivo retoričke strukture – LRJ i SLRJ

Retorički odnosi *naknadna elaboracija*, obuhvatajući tekstne raspone (13-15) u funkciji nukleusa i (16-45), (46-60) i (61-83) u funkciji satelita, strateški su upotrebljeni sa namerom da se prethodni kontekst proširi, odnosno da se semantički označeni odnosi u segmentu teksta (13-15) uklope u kontekst –

pisac odustaje od elaboracije prethodno iznesenog komentara o delu Meše Selimovića (*kontrast*) i poziva čitaoca da zajedno otpočnu sa prikazom sadržine romana (*elaboracija proces-faza*) uz napomenu da će to biti prilično zahtevno s obzirom na njegovu složenost (*elaboracija pojam-atribut*).

Struktura prvog segmenta (16-45) motivisana je intencijom kritičara da nam iznese dovoljan razlog za konstataciju pripisanu autoru romana u formi pitanja: "Zašto se smatra da su knjige pametne ako su gorke?" – tekstni rasponi (16-18) (nukleus) i (19-45) (satelit) nalaze se u retoričkom odnosu *razlog*. Retorički odnos realizovan na ovom nivou ilokucione je prirode, ali su podstrukture segmenata tekstova na nižim nivoima većinom formirane putem relacija u funkciji informisanja jer se putem njih prezentuje sadržaj romana.

Dijagram 3: Prva koherentna podstruktura u funkciji satelita
retoričkog odnosa *naknadna elaboracija*

Jedan od karakterističnih multinuklearnih retoričkih odnosa za donje srednje nivoe strukture, koji smo tri puta identifikovali u tekstnom rasponu (23-45), jeste odnos *sekvenca*. Njegovu potencijalnu primenu pri ilustraciji generisanja teksta izvodimo iz fenomena hronološki uređenih sintaksičkih i semantičkih struktura u okviru koherentne podstrukture. Primeri eksplisitno označeni u tekstu koji izražavaju ovaj fenomen jesu rasponi (23), (24-25), (26-27), (28-29) i (30-45). U njima je ukratko iznesena fabula romana tako što se odnos između ključnih situacija prikazuje putem vremenske sukcesije, a odnos *sekvenca* im je odgovarajući zato što uspostavlja hronološki red. Raspon teksta (30-45) u sebi sadrži dve koherentne podstrukture u funkciji implicitnih propozicija od kojih se druga (40-45) nalazi u okviru prve (36-45).

Drugu koherentnu podstrukturu u funkciji satelita retoričkog odnosa *naknadna elaboracija* predstavlja tekstni raspon (46-60) koji je ujedno primer tekstualnog paralelizma. Multinuklearni retorički odnos *kontrast* uredio je dve paralelne strukture sa tekstnim rasponima (46-54) i (55-60) koji iznose situacije iste po mnogim karakteristikama, ali tako da čitalac prepoznaće i razlike koje poređenje donosi. Prva RJ nukleus sadrži citat iz romana – isповест derviša Ahmeda povodom razumevanja sudbine koja ga je zadesila – dok nam druga RJ nukleus govori o identifikaciji čitaoca i junaka romana – da će se obični ljudi u njemu prepoznati iako je Ahmed derviš – što je osnova kontrastnog poređenja (ilokucioni retorički odnos *razlog*). Retorički odnos *interpretacija* uspostavljen između raspona (56) u funkciji nukleusa i raspona (57-60) u funkciji satelita paradigmatično dovodi u vezu Selimovićevog junaka sa Kafkinim i Andrićevim junacima čime je prethodnim kritičkim razmatranjima dat nov kvalitet.

Treću RJ koja se sa RJ (13-15) nalazi u retoričkom odnosu *naknadna elaboracija* čini segment teksta (61-83). Njegova retorička struktura motivisana je retoričkim odnosom *pitanje-odgovor* između RJ (61-62), koja funkcionalno zahteva paralelne strukture, i RJ (63-83), koja je uređena multinuklearnim retoričkim odnosom *lista*. Na planu sadržaja tekstni raspon (61-62) iznosi pitanje po čemu bi se roman *Derviš i smrt* razlikovao od ostalih romana, a raspon (63-83) daje odgovor na postavljeno pitanje. Poetski elementi koji se navode kao karakteristike romana u rasponu (63-83) uređeni su retoričkim odnosom *lista* kao dve paralelne strukture u tekstnim rasponima (63-71) i (72-83). U prvoj strukturi kritički se vrednuju jezik, stil, likovi, motivacija i siže, pri čijem uvođenju svaka od tih odrednica postaje paralelna podstruktura u retoričkom odnosu *lista* u vidu RJ koje čine rasponi (63-64), (65-67), (68) i (69-71). Međutim, već u drugoj strukturi dominiraju retorički odnosi klase *elaboracija* i *po-*

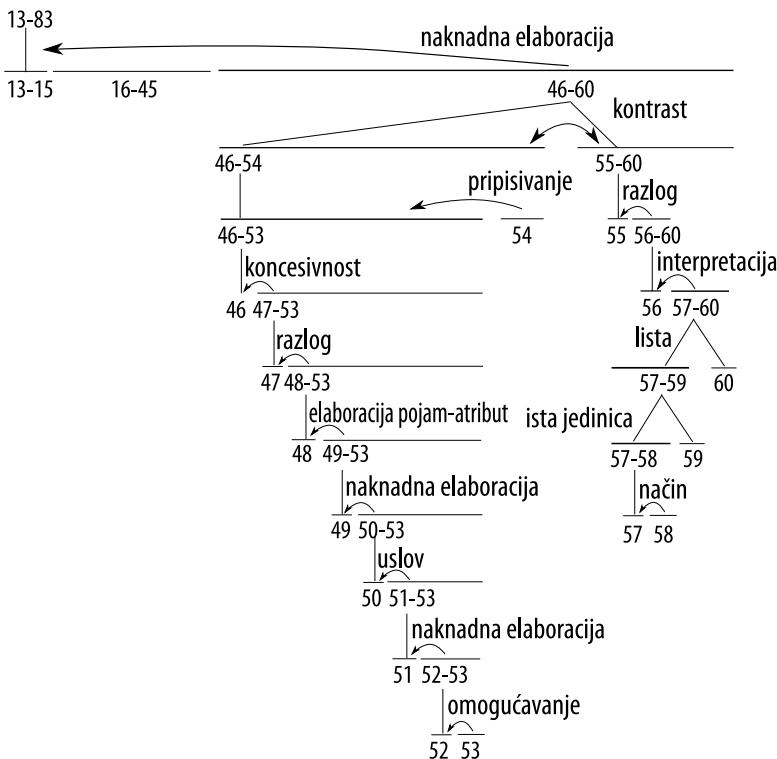
ređenje, jer komparativni pristup poetskim elementima romana, poput ritma pripovedanja, idejnog aspekta i likova, zahteva drugačiji retorički obrazac. Ako je na višem strukturnom nivou segmenta (61-83) upotrebljen retorički odnos *lista* da funkcionalno organizuje njegove podstrukturu, onda se takva retorička strategija još uvek odnosila na informativnu komponentu implicitne propozicije koje su realizovale RJ (61) i (62) – “Šta je to što ova knjiga ima, a druge nemaju?”. Onog momenta kada se prešlo na niže nivoe strukture postalo je indikativno da su retorički odnosi klase *elabotacija* i *poređenje* u funkciji ilokucije koju je motivisala interpretativna komponenta postavljenog pitanja.

Koherentna struktura poslednjeg segmenta funkcionalno je upotrebljena da zaključi iskaz sadržan u tri predstavljena tekstna segmenta zajedno, pa je i obim tekstnog raspona (84-88) u funkciji satelita manji od raspona (13-87) u funkciji nukleusa u retoričkom odnosu *zaključak*. ERJ (85), (86), (87) i (88) u obliku sukcesivnih relativnih klauza u ovoj su strukturi sintagmatično upotrebljenje na taj način što prema ERJ (84), koja sadrži pojam *knjiga* u funkciji antecedenta, uspostavljuju retorički odnos *elaboracija pojam-atribut*, a predstavljeni su putem multinuklearne sheme *lista*. Funkcionalna razlika u primejni multinuklearnog retoričkog odnosa *lista* u poslednjem segmentu u odnosu na prethodne sadržana je u tome što su sve četiri eksplicitne propozicije koje čine *listu* ovog puta motivisane ilokucijom, a ne informativnom komunikacionom intencijom.

ZAKLJUČAK

Nakon primene *modela koherentnosti* A. Heuboecka i *teorije retoričke strukture* autora W. Manna i S. Thompson rezultati analize su opravdali tezu o hijerarhijski ustrojenoj i funkcionalno organizovanoj retoričkoj strukturi teksta. Njenom dekonstrukcijom prikazana je interakcija koherentnih struktura i smisao teksta u nastajanju, a specifikacijom uspostavljenih relacija ukazano je na komunikacione efekte teksta i pragmatičke učinke diskursa novinske književne kritike. U zavisnosti da li je namera bila da se čitalac informiše ili ubedi uređivana je i retorička struktura kritike. Komunikativne intencije u međusobno nezavisnom položaju uzete su uslovno jer se pokazalo da relacije između RJ često sadrže i ilokucionu i informativnu komponentu, a njihovim bi se razdvajanjem narušila koherentnost teksta.

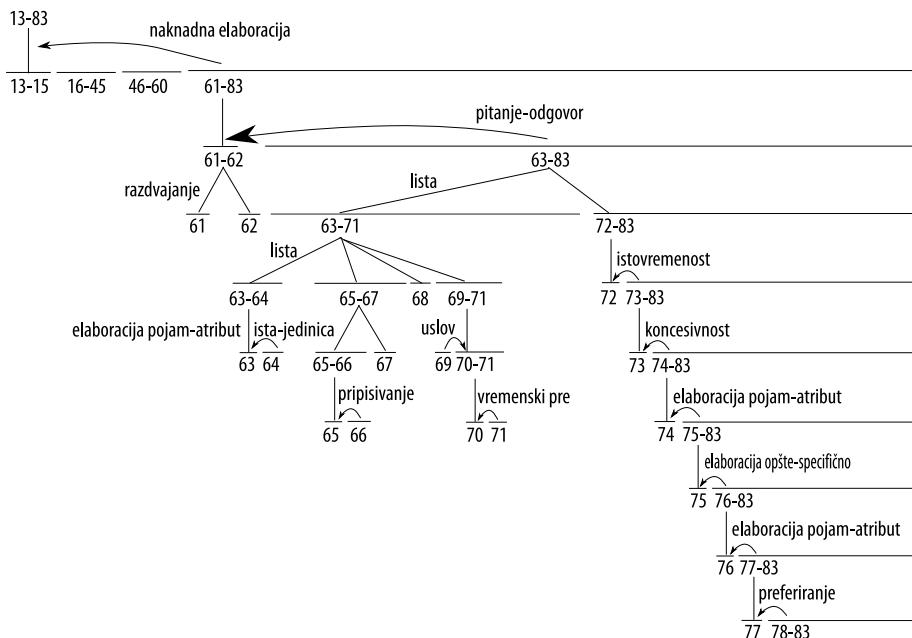
Dekonstrukcijom komunikacijskog cilja *prikaz romana Derviš i smrt* na gornjem srednjem nivou retoričke strukture anotirane su dve koherentne strukture u funkciji *logičkih retoričkih jedinica (kritička pozicija i argumentacija)* među kojima je uspostavljen retorički odnos *interpretacija* u funkciji

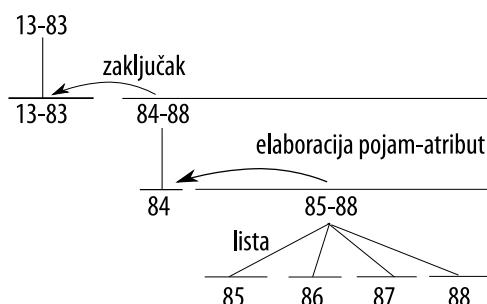
Dijagram 4: Druga koherentna podstruktura u funkciji satelita
retoričkog odnosa *naknadna elaboracija*

ilokucije. Daljom razgradnjom ove dve LRJ identifikovano je četiri *specifične logičke retoričke jedinice*: koherentna struktura LRJ *kritička pozicija* sastoji se iz dve ERL u funkciji SLRJ (*značajan datum za domaću književnost* i *objavljivanje knjige Derviš i smrt*) čiji je retorički odnos specifikovan kao *razlog* i funkciji je iznošenja propozicionalnog sadržaja i ilokucije; koherentna struktura LRJ *argumentacija* sadrži jednu SRJ (retorički odnos *hipotetičnost*) u funkciji SLRJ (*interpretativni okvir*) i jednu SLRJ (*elaboracija*) koju čine složene podstrukture. Retorički odnos *naknadna elaboracija* između ove dve SLRJ stvorio je propoziciju za LRJ *argumentacija* i u funkciji je ilokucije.

Kada su u pitanju donji srednji nivoi retoričke strukture, SLRJ *elaboracija* sadrži četiri funkcionalno koherentne podstrukture – tri RJ u funkciji satelita u retoričkom odnosu *naknadna elaboracija* i jednu RJ u funkciji satelita

Dijagram 5: Treća koherentna podstruktura u funkciji satelita
retoričkog odnosa *naknadna elaboracija*

Dijagram 6: Koherentna struktura u funkciji satelita
retoričkog odnosa *zaključak*

u retoričkom odnosu *zaključak*. Intencija da se u prvom izdvojenom segmentu teksta prezentuje fabula romana ostvarena je preko ilokucionog retoričkog odnosa *razlog* koji u informativne svrhe motiviše produktivne retoričke odnose klase *elaboracija*: *elaboracija opšte-specifično* u vidu multinuklearne sheme *sekvenca* koja hronološki uređuje više RJ i *elaboracija pojам-atribut* u vidu mononuklearne sheme koja determiniše RJ u funkciji nukleusa. Druga koherentna podstruktura interpretativno je motivisana a retorički realizovana u vidu multinuklearne sheme *kontrast* koja je kritičaru omogućila evaluaciju na osnovu poređenja. Ilokucionu vrednost prezentovanih argumenata retorički su aktualizovali mononuklearni odnos *razlog* i odnos *interpretacija* u formi multinuklearne sheme *lista* koja uređuje paralelne strukture RJ od istog značaja. Treći izdvojeni segment teksta strukturno je uređen retoričkim odnosom *pitanje-odgovor* koji je predstavljen multinuklearnom shemom *lista*. Ovakav struktturni obrazac pogodovao je kritičarevoj intenciji da se u jednoj paralelnoj strukturi, koju takođe uređuje multinuklearna shema *lista*, nabroje poetski elementi romana, a u drugoj da se ti isti elementi vrednuju putem mononuklearnih retoričkih odnosa klase *elaboracija i poređenje*. Četvrta koherentna podstruktura u funkciji zaključka organizovana je multinuklearnom shemom *lista* u kojoj paralelni anaforički iskazi doprinose ilokucionoj snazi finalnog argumenta.

Dekonstrukcijom retoričke strukture teksta *Pobunjeni čovek* omogućen nam je uvid u retoričke obrasce koji su motivisani dvema osnovnim diskursnim funkcijama novinske književne kritike – informativnom i interpretativnom, nakon čega je konstatovano da prikaz romana *Derviš i smrt* ispoljava tipične odlike žanra jer su poetski referentni elemenati – fabula, motivacija, siže, ritam pripovedanja, jezik, stil, likovi, idejnost – prezentovani selektivno na osnovu informativne vrednosti koju svaki od njih ima, a interpretirani afirmativno prema odabranom kritičkom pristupu u funkciji vrednovanja književnog dela.

LITERATURA

- Carlson, Lynn and Daniel Marcu (2001). *Discourse Tagging Reference Manual*. ISI Technical Report ISI-TR-545.
- Carlson, Lynn and Daniel Marcu and Mary Ellen Okurowski (2003). “Bulding a discourse tagged corpus in the framework of Rhetorical Structure Theory”. In J. van Kuppevelt and R. Smith (Eds.), *Current and New Directions in Discourse and Dialogue*. Berlin: Springer, 85-112.
- De Beaugrande, R. and Dressler, W.U. (1981). “Cohesion”; “Coherence”. *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman, 60-129.

- Heuboeck, A. (2009). "Some Aspects of Coherence, Genre and Rhetorical Structures – and Their Intergration in a Model of Text". *Language studies working papers*. University of Reading, vol. 1, 35-45.
- Mann, William C. and Sandra A. Thompson. (1988). "Rhetorical Structure Theory: Toward a functional theory of text organization". *Text*, 8 (3), 243-281.
- Ramm, Wiebke & Claudia Villiger (1997). *Global Text Organization and Sentence-grammatical Realization: Discourse-Level Constraints on Theme Selection* (CLAUS-Report No. 61). Universität des Saarlandes, Saarbrücken.
- Sanders, Ted and Wilbert Spooren. (1999). "Communicative intentions and coherence relations". In W. Bublitz, U. Lenk and E. Ventola (Eds.), *Coherence in Spoken and Written Discourse: How to Create It and How to Describe It*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 235-250.

RHETORICAL STRUCTURE OF NEWSPAPER LITERARY CRITICISM IN THE NOVEL *DERVIŠ I SMRT* BY MEŠA SELIMOVIĆ

Summary

The aim of this experiment is to show how the analyses of rhetorical structure of newspaper literary criticism the novel *Derviš i smrt* by Meša Selimović – done from the standpoint of the Theory of Rhetorical Structure (TRS) – the theory of text organization by the authors William Mann and Sandra Thompson (1987), reflects discourse functions of newspaper literary criticism – informing and interpretation, in other words, its genre features – news and comments.

Key words: *rhetoric structure, coherency, genre, communication intentions, informing, interpretation*

Đurđa STRSOGLAVEC, Sonja DOLŽAN

RECEPCIJA M. SELIMOVIĆA, S. KULENOVIĆA I D. SUŠIĆA U SLOVENIJI I MAKEDONIJI

KLJUČNE RIJEČI: *recepција, prijevod, kulturne specifice, realije, turcizmi*

Prilog predstavlja prijevode djela Meše Selimovića, Skadera Kulenovića i Derviša Sušića na slovenski jezik i na makedonski jezik. Naglasak je stavljen na pojedina prevoditeljska rješenja kod prevođenja kulturnospecifičnih izraza, odnosno realija (npr. turcizama) – s obzirom na vrijeme u kojem su prijevodi nastali; radi se naime o “jugoslavenskoj” specifičnosti, o tzv. općem poznavanju srpskohrvatskoga, odnosno hrvatskosrpskog jezika i kako je to utjecalo na prevođenje te posljedično na recepciju spomenutih djela u Sloveniji i Makedoniji.

1.

O recepciji tekstova (i njihovih predmetnih i duhovnih svijetova) triju autora iz Bosne i Hercegovine na sjeveru i jugu nekadašnjeg zajedničkog kulturnog prostora, gdje ih čitatelji, bez obzira na tada rašireno mišljenje o tzv. općem poznavanju srpskohrvatskoga, odnosno hrvatskosrpskog jezika u zajedničkoj višejezičnoj državi, ipak nisu mogli čitati na jeziku na kojem su napisani, dakle u Sloveniji i Makedoniji, možemo govoriti na osnovu prijevoda njihovih tekstova (na slovenski i makedonski jezik).

Pregled prevedenih naslova pokazuje kako na ta dva jezika nisu prevedeni svi Selimovićevi, Kulenovićevi i Sušičevi tekstovi te kako ih je više prevedeno na slovenski. Na oba su jezika na primjer prevedeni Selimovićevi romani *Derviš i smrt te Tvrđava*, Kulenovićeva poezija i jednočinka *A što sada...?* te Sušičev roman *Uhode*, samo na slovenski *Magla i mjesecina*, *Tuđa zemlja*, *Tištine i Ostrvo* (Selimović) te *Ja, Danilo i Plaćenik* (Sušić), a samo na makedonski *Krug* (Selimović). Posljednji prijevod nekog Selimovićevog teksta na slovenski jeste prijevod *Ostrva* iz 1979. godine, a posljednja godina objavljanja nekog Selimovićevog teksta na slovenskom jeziku jeste godina 2004.,

kad su novine *Delo* u akciji “knjiga uz novine” ponovo izdale roman *Derviš i smrt*. Posljednji prijevod nekog Kulenovićevog teksta na slovenski jeste prijevod poezije iz 1980. godine (zajedničko izdanje prijevoda poezije Maka Dizdara, Andelka Vuletića i Dare Sekulić), a posljednja godina objavljuvanja nekog Kulenovićevog teksta na slovenskom jeziku jeste godina 1992., kada časopis *Rast* objavljuje njegovu pjesmu *Tarih II.* s naslovom *Tarih (II.) za stari most v Mostaru*. Prijevoda tekstova Derviša Sušića na slovenski nakon godine 1979., kada je objavljen prijevod romana *Uhode*, nema.

Posljednji prijevod nekog Selimovićevog teksta na makedonski jeste prijevod romana *Krug* iz 1988. godine, a posljednja godina objavljuvanja nekog Selimovićevog teksta na makedonskom jeziku jeste godina 2006., kada je izdavačka kuća Tabernakul ponovo izdala roman *Tvrđava*. Posljednji prijevod nekog Kulenovićevog teksta na makedonski jeste prijevod poezije *Cmojančka majka Knjžopolka i drugi stihovci* iz 1982. godine, a posljednja godina objavljuvanja nekog Kulenovićevog teksta na makedonskom jeziku jeste godina 1990., kada je izšla zbirka *Jugoslovenska poesija za HOB*, u kojoj su pored Skendera Kulenovića zastupljeni i V. Nazor, O. Župančič, J. Glazer, D. Maksimović, M. Feldman, L. Gal, E. Kocbek, M. Banjević, J. Popović, K. Racin, O. Davičo, N. Jonkov Vapcarov, J. Gonović, Š. Pandžo, G. Vitez, M. Franičević, M. Panić-Surep, J. Udovič, K. Nedelkovski, I. G. Kovačić, M. Bor, C. Vipotik, B. Čopić, D. Kostić, Š. Ramo, J. Franičević-Pločar, M. Bogoevski, J. Kaštelan, S. Janevski, L. Čalovska, B. Koneski, V. Parun, K. Destovnik-Kajuh, V. Popa, V. Čerkez, A. Šopov, M. Alečković, I. Minati, R. Vešović, G. Ivanovski, S. Vukosavljević, A. Karamanov, L. Karovski, M. Isaku, E. Gergeku, S. Ivanovski, N. Zekerija, Ž. Đurović, M. Matevski, I. Sarajlić, G. Todorovski, C. Andreevski, F. Štefan, A. Popovski, I. V. Lalić, H. Tahmiščić, I. Emin, D. Sekulić, Lj. Stojmenski, M. Antić, B. Miljković, B. Šćepanović, M. Atanasovski, V. Podgorec, P. M. Andreevski, A. Gajtani, V. Krnjević, M. Vukmirović, M. Rendžov, I. Čapovski, V. Milošević, J. Pavlovski, R. Pavlovski, T. Petrovski, R. Trifunovska, R. Dedaj, S. Hristova-Jocić, V. Vukšić-Vitošević, A. Podrimja, R. G. Jačev, A. Puslojić, T. Čalovski, A. Vangelov i K. K'ulavkova. Što se tiče prijevoda djela Derviša Sušića na makedonski, situacija je ista kao s prijevodima na slovenski, naime prijevoda Sušićevih tekstova na makedonski nakon godine 1975., kada je objavljen prijevod romana *Uhode*, nema.

2. TEKSTOVI MEŠE SELIMOVIĆA NA SLOVENSKOM JEZIKU

Meša Selimović: *Megla in mesečina* (Magla i mjesecina), sadrži i *Tuja dežela* (Tuđa zemlja), preveo Božidar Borko

Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967, edicija Žepna knjiga Zenit, 31
dodatak: *Beseda o avtorju*

Meša Selimović: *Tišine* (Tišine), preveo Jože Javoršek
Maribor: Obzorja, 1967, edicija Svet v knjigi, 47

Meša Selimović: *Derviš in smrt* (Derviš i smrt), preveo Janko Moder
Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969, edicija Levstikov hram, 42
dodatak: *Nekaj tujih besed*

Meša Selimović: *Trdnjava* (Tvrđava), preveo Tone Potokar
Maribor: Obzorja, 1972, edicija Svet v knjigi, 107
dodatak: *Slovarček arabskega, perzijskega, turškega itd. izrazja in drugih pojasnil*

Meša Selimović: *Derviš in smrt*, preveo Janko Moder
Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978, edicija Beseda sodobnih jugoslovenskih pisateljev
dodatak: Nikola Milošević, pogovor *Hiša na pesku*

Meša Selimović: *Otok* (Ostrvo), preveo Herman Vogel
Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979, edicija Vezi
dodatak: Nikola Milošević, pogovor *Komu zvoni*

Meša Selimović: *Derviš in smrt*, preveo Janko Moder
posebno izdanje za novine Delo
Ljubljana: Delo, 2004, edicija Delova knjižnica Vrhunci stoletja, 43

3. TEKSTOVI MEŠE SELIMOVIĆA NA MAKEDONSKOM JEZIKU

Селимовиќ, Меша: *Дервишиот и смртта* (Derviš i smrt), преведувач
Корвезироски, Миле
Скопје: Мисла, 1981
додатак: *Речник на турските и помалку познатите зборови*
Селимовиќ, Меша: *Тврдина* (Tvrđava), преведувач Трајан Бавтироски
Скопје: Мисла, ЗИД Нова Македонија, Култура, Македонска книга,
Наша книга, 1976
додаци: Поговор: Ристо Трифковиќ; *Речник на турцизми*

Селимовиќ, Меша: *Круг* (Krug), преведувач Загорка Присаганец-Тодоровска

Скопје: Наша книга, 1988

dodatak: *Предговор*: Радован Поповиќ

4. TEKSTOVI SKENDERA KULENOVIĆA NA SLOVENSKOM JEZIKU

Skender Kulenović: *A kaj zdaj? (enodejanka)* (A što sad...?), preveo France Onič

Ljubljana: Mladinska knjiga, 1947, edicija Mladi oder, 10

dodatak: *Nepoznane besede*

Skender Kulenović: *Pesmi*

(zajedno s autorima Mak Dizdar, Andelko Vuletić, Dara Sekulić)

pjesme S. Kulenovića preveo Severin Šali

odabrao, uredio i pogovor napisao Midhat Begić (*Štirje bosensko-hercegovski pesnici*, preveo Janez Gradišnik)¹

Ljubljana: Mladinska knjiga, 1980, edicija Beseda sodobnih jugoslovenskih pisateljev

Skender Kulenović: *Tarih (II.) za stari most v Mostarju* (Tarih II.), preveo Severin Šali

Rast. 3, št. 3 (1992), str. 134.

5. TEKSTOVI SKENDERA KULENOVIĆA NA MAKEDONSKOM JEZIKU

Куленовиќ, Скендер: *Ами сега?* (A što sad?), преведувач: непознат

Скопје: Главниот одбор на Единствените синдикати на Македонија

Zbirka: Синдикална библиотека бр. 6

dodatak: *Некои помалку познати зборови*

Куленовиќ, Скендер: *Стојанка мајка Кнезополка и други стихови* (Stojanka majka Knežopoljka), преведувач: Тодор Чаловски

Скопје: Македонска книга, 1982

dodatak: *Поговор*: Тодор Чаловски

1 Pogovor nije napisan posebno za slovenski prijevod antologije četiriju pjesnika – objavljen je godinu dana ranije u časopisu *Izraz*; antologija je 1981. izšla i u Sarajevu.

6. TEKSTOVI DERVIŠA SUŠIĆA NA SLOVENSKOM JEZIKU

Derviš Sušić: *Danilo* (Ja, Danilo), preveo Dušan Mevlja
Maribor: Obzorja, 1965, edicija Svet v knjigi, 16

Derviš Sušić: *Plačanec* (Plaćenik), preveo Bogdan Gjud
adaptacija: Ehlimana Hadžihasanović
Ljubljana: Radiotelevizija, Uredništvo radijskih iger, [1974?]

Derviš Sušić: *Zalezovalci* (psihološko vohunski roman) (Uhode), preveo
Valentin Duša

Ljubljana: Prešernova družba, 1979, edicija Ljudska knjiga, 164

7. TEKSTOVI DERVIŠA SUŠIĆA NA MAKEDONSKOM JEZIKU

Сушиќ, Дервиш: *Душкала* (Uhode), преведувач: непознат
Скопје: НИК Наша книга, 1975
додатак: *Објасненија на помалку познатите зборови и изрази*

8. “НЕКАЈ ТУЈИХ BESED”, “НЕКОИ ПОМАЛКУ ПОЗНАТИ ЗБОРОВИ”

Budući da su Selimovićevi romani *Derviš i smrt te Tvrđava* “romani iz muslimanske sredine”, kako veli slovenski prevoditelj Tone Potokar, prijevodi ma na slovenski i makedonski dodani su mali rječnici “stranih riječi” (*Derviš in smrt*), “arapskih, persijskih, turskih itd. izraza i drugih objašnjenja” (*Trdnjava*). Iako je makedonski čitatelj u usporedbi sa slovenskim u povoljnijem položaju jer i makedonski jezik, poput jezika originala, obiluje turcizmima, prijevodi romana Meše Selimovića *Derviš i smrt te Tvrđava* ipak su opremljeni rječnicima turskih, odnosno manje poznatih rječi.

Slovenski prevoditelj romana *Derviš i smrt* Janko Moder na primjer riječ *kadija* prevodi i kao *kadi* i kao *sodnik*, a u dodanom malom rječniku (*Nekaj tujih besed*) riječ *kadi* objašnjava kao “*sodnik, muslimanski verski razsodnik*”; riječ *mrvac* prevodi sa slovenskom stilski markiranom rječju *rajni* (što znači pokojni), a kulturnospecifičan izraz *mejt* prevodi sa slovenskom neutralnom riječju *mrtvec*; riječi *kasaba* i *čaršija* prevodi istom slovenskom rječju *mesto* (što znači grad; otuda i prijevod riječi *kasabija* kao *meščan*, što znači žitelj grada), a ponekad zadržava riječ *čaršija* i u rječniku je objašnjava kao “trgovska mestna četrt, trg”; riječ *muftija* prevodi kao *mufti* (“najstarejši med muslimanskimi duhovniki v svojem krogu”), a riječ *efendija* zadržava (prema

analogiji s *kadi* i *mufti* bismo očekivali *efendi*) i objašnjava je kao “gospod, gospodar; muslimanski duhovniški naslov”.

Mali rječnik slovenskog prevoditelja *Tvrđave* Toneta Potokara zapravo nije tako mali (devet stranica) i rječničke natuknice više liče na enciklopedijske, zahvaćaju različita područja i za razliku od rječnika nepoznatih (stranih) riječi Janka Modera čitatelju nude širu sliku, odnosno kontekstualizaciju (rijeci su uz to i akcentirane, naveden je i jezik iz kojeg su preuzete). Kad se riječ u tekstu javi prvi put, označena je asteriksom koji čitatelja upućuje da pojašnjenje treba potražiti u dodanom rječniku: “V tem romanu iz muslimanskega okolja je v izvirniku precjé turcizmov. Nekatere sem nujno zadržal tudi v slovenskem prevodu, zaradi lokalne barvitosti. Razen tega pa teksta zahteva, vsaj za slovenskega bravca, še nekatera pojasnila. Zato sem turcizme kot tudi pojasnila razvrstil v abecedni slovarček na koncu knjige. Nekateri se ponavlja jo pogosteje, pa bodo na ta način razporejeni in razloženi bravcem najlaže pri roki. Zvezdica opozarja na razlago v slovarčku.” (str. 8) Kao Moder i Potokar objašnjava riječ *aga*, ali s tom razlikom da kod Modera nalazimo objašnjenja gazda, građanin; zapovjednik turske vojske; plemić, a kod Potokara još pojašnjenje da u prijevodu različitim zapisom razlikuje prave age (npr. Smail-aga) od onih koje tako nazivaju samo iz poštovanja (npr. Ahmetaga). Kao primjer “enciklopedičnosti” Potokarovog malog rječnika navodimo tri primjera: kod natuknice *Bégova džamija* uz osnovne informacije saznajemo i to da se radi o prvoj džamiji na svijetu u koju su uveli struju, i to već 1898. godine, kod natuknice *brata Mórića* uz detaljne podatke o Morićima doznajemo i to da je o braći pisao Ivo Andrić u noveli *Put Alije Đerzeleza* te o značenju Morića hana za Sarajevo, a u natuknici *Mula-Mústafa Bašéskija* nalazimo detaljne informacije o bosanskim prijevodima Bašeskijinih zapisa u 20. stoljeću.

U makedonskom prijevodu postoji rječnik nepoznatih riječi s nekoliko neobičnih rešenja. Na primjer, riječ *bazerđan* je u rječniku “prevedena” kao *базрған*, a *merhaba* kao *марҳаба* (budući da se radi samo o razlici u jednom slovu, možda se radi i o štamparskoj grešci). Neobično rješenje je i riječ *cekuja*, koju je prevoditelj izgleda makedonizirao, tako da je č zamjenio s k, mada je mogao jednostavno upotrijebiti frekventan makedonski turcizam *миндерлак*.

9.

U Moderovom prijevodu naziv, odnosno sastavni dio imena *Mula* preveden je kao *mula* (npr. mula Jusuf) i pojašnen u rječniku (“učen človek, bogoslovec; naslov, ki ga je sultan podeljeval za posebne zasluge; sodnik v večjih mestih”), dok u Potokarovom prijevodu nalazimo npr. Mula Ibrahim. Moder

riječ *sejmeni* prevodi ili kao *birići* ili kao *straža*, dok Potokar riječ zadržava (najvjerojatnije zbog “lokalne obojenosti”, kako veli u fusnoti na stranici 8) i u malom rječniku objašnjava da je to “vrsta janičarskih pešev”. Kako bi slovenski prijevod zadržao što više lokalnog kolorita, zadržane su na primjer i riječi *zerdelija, šerbe, defterdar, karandžoloz, oka*.

Moder riječ *kadija* prevodi kao *kadi*, *muftija* kao *mufti*, a *efendiju* zadržava, dok Potokar zadržava i *kadiju* i *muftiju* i *efendiju*. Oba prevoditelja pojašnjavaju i riječ *derviš*, Moder kao “pripadnik derviškega reda, menih, pobožen človek”, a Potokar kao “pripadniki derviške sekte ali reda, ki so jih začeli ustanavljati od 12. stoletja. Gre za razne načine opravljanja pobožnosti s pomočjo posebnih obredov...” i dalje nabrala različite derviške redove, no u njegovu pojašnjenu nema nigdje izraza *menih* (što znači monah, kaluđer), koji nalazimo kod Modera. U smislu Moderove analogije između *derviša* i *meniha* možemo razumijeti i njegovu prevoditeljsku odluku da riječ *tekija* prevodi kao *samostan*, a riječ *šejh* kao *predstojnik samostana*.

U makedonskom prijevodu romana *Derviš i smrt* postoji rječnik koji je preuzet iz originala, samo su neke riječi dodane, neke ispuštene, a neki bosanski turcizmi su zamijenjeni makedonskim. Neka objašnjenja su, po svemu sudеći, “prilagođena” makedonskom čitatelju, pa tako kod riječi *derviš* možemo naći malo neobično objašnjenje *мухамедански калуѓер*.

Zanimljivo je da su i Bautiroski i K'orvezirovski glagol *ticati se* najčešće prevodili kao *интересира*, pa tako dolazi do vrlo zanimljivih odstupanja od originala:

Njegovo mišljenje i njegov savjet danas me se ne tiču prevedeno je: *Неговото мислење и неговиот совет денеска не ме интересираам.* Zato *što te se ništa ne tiče* prevedeno je: *Зато што ништо не ме интересира.* *Što te se tiče?* prevedeno je: *Што си се загрижил?* *Najteže se govori o onome što te se najviše tiče* prevedeno je: *Хајтешко се заборува за тоа што најмногу ме интересира.* *Ali ja sam se zabilenuo u ono što me se ne tiče* prevedeno je: *Хојак сум се залидал во тоа што не ме интересира.* Razmišljala sam² što bi moglo biti uzrokom tako neobičnog odstupanja u prijevodima dvojice renomiranih prevoditelja čiji su prijevodi relativno korektni. Budući da sam i sama prevoditeljica, pomislila sam da bi razlog mogao biti u pogrešnom tumačenju u rječniku. Zato sam konzultirala *Srpskohrvatsko-makedonski rečnik*, jedini postojeći rječnik za tu jezičnu kombinaciju. Na stranici 355 glagol *ticati se* objašnjen je kao “се однесува [ništa me se ne tiče ништо не ме интересира –

2 Prijevode na makedonski jezik predstavlja Sonja Dolžan, a prijevode na slovenski jezik Đurđa Strsoglavec.

šta se to tebe tiče? што те засера тоа тебе? – što se toga tiče što се однесува до тоа]”. Time je riješena i misterija takvog prevodenja dvaju makedonskih prevoditelja, ali je ipak neobično da su značenje tako neproblematične riječi morali potražiti u rječniku. Zanimljivo je kako su u makedonskim prijevodima romana *Derviš i smrt te Tvrđava* prevedeni toponimi. K'orveziroski sasvim nemotivirano mijenja toponim u *Mudželitima* и во *Муџелти*, dok je kod prijevoda toponima iz *Župče* kao од *Жупче* barem jasno da se radi o pogrešnom padežu, naime prevoditelj je previdio da je toponim u genitivu, a budući da u makedonskom postoje samo dva padeža, nominativ i vokativ, prevoditelj je ostavio genitivnu formu za nominativ, pa makedonski čitatelj tako misli da se radi o toponimu Župče. Isto tako nije jasno kako je u prijevodu romana *Tvrđava* došlo do promjene toponima *Hoćin* и *Xokim*.

Spomenula sam da su oba prijevoda relativno korektna, ali je mjestimice moguće primjetiti određen nemar prevoditelja.

Tako je za K'orveziroskog karakteristično mijenjanje nijanse smisla, na primjer: *ostao sam na koljenima pred mukom, sam, srećom, sam na žalost* preveo je kao *останав сам на колена пред макама, сам, со својата среќа, сам со жалоста*, ili: *Ali priznaćeš, то је застарело како Ho ќе признаеш, мој е застарен*, ili: *Nisam очекивао да сртнем ни одметника Ishaka, sazrio sam od onog časa како Не очекував да го сртнам ни одметником Исхак, се свестив од оној момент*, ili: *Čovjek je pokazao на мене, срећом, и муфтијама се сврте*. Po svemu sudeći prevoditelju nije sasvim jasno značenje priloga *srećom* и *na žalost* jer ih prevodi jednom kao imenice *sreća*, odnosno *жалост*, a drugi put kao pridjev *srećen*. Isto tako očito ne mari za razliku između *sazrijevanja* и *osyešćivanja*.

Bavtiroski mijenja smisao ispuštanjem nekih dijelova rečenica (*oni за sve imaju izvršioce, вјећне слуге, bez savjesti i bez razuma* prevodi kao *мие за се имаат извршители, без совести без разум; Jezika међу нами zajедничког нема, misli zajedничке нема, ћивота zajедничког нема*) prevodi kao *Меји нас нема заеднички јазик, заеднички живот нема*), promjenom broja (*Šta možemo* prevodi kao *Што можам; da vidimo i то чудо* prevodi kao *да го видам и тоа чудо*), promjenom nijanske smisla (*i da се нећи бањ оженити (хришћанком, и још сиромашном!)* prevodi kao *и дека нема да се оженам токму со христијанка (со христијанка, и уште сиромашна!); I ja sam se durio* prevodi kao *Ijac ce дуев; Je ли међу њима неки Ahmetaga Misira, који је postao aga, и платиće то туđom i svojom glavom?* prevodi kao *Дали е меѓу нив неко Ахметага Мисира, кој станал ага, и ќе го плати ли тоа со тага и*

co svojata glava?), interpretativnim prijevodom (*Mehmed Seida će otpustiti* prevodi kao *Mehmed Seid će oslobođi mesto*), a ponekad mu se dogodi i jezična interferencija (*Kada?* npr. prevodi kao *Kađe?*).

10.

Prije smo vidjeli kako npr. slovenski prevoditelj Moder prevodi riječi *kasaba* i *čaršija* slovenskom riječju *mesto* (što znači grad), a ponekad zadržava riječ *čaršija*. Veću nekonsistentnost kod prevođenja riječi tipa *kasaba*, *varoš*, *čaršija* i *šeher* nalazimo u slovenskom prijevodu Sušićevog romana *Uhode*. Prevoditelj Valentin Duša naime ne pravi nikakvu razliku između tih riječi, nego ih redom prevodi kao *mestece* (što znači gradić) ili *trg* (što između ostalog znači trgovišće, trgovište, odnosno naselje veće od sela i manje od grada), a *čaršiju* prevodi ili kao *trg* ili kao *mesto* ili je zadržava. Jedino za izraz *šeher* ujednačeno upotrebljava slovensku riječ *mesto* (a riječ *dunjaluk* npr. jednostvano izostavlja). Slično je i s prijevodom riječi *Osmanlija* i *Turčin*, koje bez razlike prevodi kao *Turek*.

Suprotnu praksi zapažamo kod prijevoda riječi *uhoda* i *špjun* (Sušić upotrebljava samo te dvije riječi i pravi razliku između uhoda u prvom, povijesnom dijelu romana, te špajuna u drugom, suvremenom dijelu romana). Duša naime riječ *uhoda* prevodi na različite načine, kao *zalezovalec*, *ogleduh*, *špjon* i *vohun*, a riječ *špjun* kao *vohun* i *ovaduh*, zbog čega se gubi Sušićeva spisateljska intencija (pogotovo zbog upotrebe slovenske riječi *vohun* i za “povijesnog” uhodu i za “suvremenog” špajuna). Slično je nemotivirano različito prevodena riječ *Bošnjak*, koju Duša prevodi i kao *Bosnjak* i kao *Bosanec*.

Kako u slovenskom prijevodu *Uhoda* nema dodanog rječnika nepoznatih (stranih) riječi, čitatelj ima velikih problema s razumijevanjem. Kod sljedećih bismo primjera zadržavanje originalnih riječi teško mogli protumačiti kao prevoditeljsku strategiju kojom se prenosi “lokalni kolorit”:

hvala kadiji kladanjskom...

hvala naibu olovskom...

hvala dizdaru tuzlanskom...

hvala muderisu knežinskom...

hvala –

mutesarifu, kadiji, trgovcu, buljukbaši, opet trgovcu, pa defterdaru, pa najzad – valiji bosanskom...

neimar vikao, a planina raznosila vijest

hvala kladanjskemu kadiji ...

hvala olovskemu naibu ...
hvala tuzlanskemu dizdarju ...
hvala knežinskemu muderisu ...
hvala –
mutesarifu, kadiji, trgovcu, buljukbaši, spet trgovcu, potem defterdarju,
ter na koncu – bosenskemu valiji ...
je klical defterdar, gora je prenašala novico

Pošto je nastupio ramazanišerif, kao sposobnom hafizu daju mi više posla. Učim mukabelu i klanjam teraviju.

Nastopil je ramazanišerif, in tako imam kot sposoben hafiz nekoliko več dela. Učim mukabelo in molim teravijo.

Zadržane su na primjer i riječi poput *handžija, ejvallah, jallah, muhtar, dunum, binbaša, serasker, avdovina*, koje su slovenskom čitatelju bez objašnjenja ili konteksta (koji se može postići prevoditeljskom intervencijom, dodatkom u samom tekstu) nepoznate, pa je njegova recepcija predmetnog i duhovnog svijeta Sušićevog romana “igra puna nebrojenih izmjena”, kako bi rekao Meša Selimović. Već na prvoj stranici, na mjestu gdje iza rečenice o tome tko živi u Bosni – “mješavina Slavena, Ilira, Kelta i Romana” stoji rečenica *Mahom su patareni*, prevoditelj se pokazao i jezično i kulturno nekompetentnim prevevši je kao *Tako so potrti* (što znači odmah su utučeni, tužni). Tako slovenski čitatelj doznaće da su spominjani Slaveni, Iliri, Kelti i Romani, žitelji Bosne, odmah tužni, umjesto da dobije bitnu informaciju o njihovom “religijskom usmjerenju”.

Pored izostavljanja pridjeva izvedenih iz toponima, prijevoda sintagmi tipa *sljedbenik hamzevija, radijallahu anhu* i cijelih pasusa, nemotiviranih promjena toponima (npr. *Gočin – Gošin*) za Dušin je prijevod karakteristično i nemotivirano mijenjanje značenja izvornog iskaza. Na primjer dio *Turčin je zasjeo. Ovo kraljevstvo ima samo prošlost. Budućnost mu je pojedena* preveden je kao *Turek se je ugnezdil. To kraljestvo ima le še preteklost. Prihodnost je izginila v želodcu*, gdje posljednja rečenica nemetaforično sugerira da je budućnost kraljevstva skončala u (čijem?) želucu. A s druge su strane šifrirane poruke Sušićevih uhoda prevedene odlično. Na primjer *Mezari slaze niz lazna mezarja. Bijeli dan se sjajno bijelo bjelodani. Terzija trza tankim terzijanom. A crnom zemljom puže crni muk kao Gomile gomazijo po ožganih grobiščih. Beli dan se belo bleščeće blešči. En kovač konja kuje. Po črni zemlji črn molk polzi*. Nagađamo da je tako neujednačen prijevod posljedica činjenice da Va-

lentin Duša na slovenski inače prevodi s engleskog jezika (prijevod *Uhoda* je njegov jedini prijevod s kojeg slavenskog jezika).

Za razliku od prijevoda na slovenski makedonski je prijevod Sušićevih *Uhoda* dosljedan, pa je tako riječ *uhoda* uvijek prevedena kao *душкало*, a *špјун* kao *шпиона*.

I makedonski prevoditelj riječ *kasaba* dosljedno prevodi kao *гратче* (gradić).

Zanimljivo je da je prevoditelj očito mislio da treba čitatelju pomoći, pa se služio opisnim prijevodima, kao što je slučaj s *orgijama*, koje su prevedene kao *безделничење и пијанчење*, iako i na makedonskom postoji riječ *оргија*. Isto tako sasvim nemotivirano dodaje riječi, kako bi čitateljima objasnio o čemu se radi: *višak* npr. dodatno pojašnjava s *вишиоком од материјалом*. A sa druge strane pokazuje dozu nemarnosti jer riječ *fanatično* prevodi kao *фантастично*, a *Kotromanićka* u makedonskom prijevodu postaje *Котроманичка*, iako se na makedonskom taj oblik ne upotrebljava. Isto tako rečenicu *U dvor u koji idu...* prevodi kao *Bo дворецом каде што влегуваам...*, iako je jasno da se radi o kraljevskom dvoru, a ne o dvorcu kao palači.

Nejasan je i nemotiviran prijevod latinske riječi *visu*, a još je manje jasno zašto je prevedena samo jedna riječ, kad se radi o sintagmi *horribile visu*. Uz to se glagol *демнам* (koji ne odgovara značenju latinske riječi, naime *демнам* znači vrebati), kojim je preveden glagol *visu*, javlja u množini, iako nigdje nema signala da mora biti u množini, a značenje je latinske sintagme *strašno je za vidjeti*. Nejasno je zašto prevoditelj ponekad svojevoljno mijenja riječi, kao na primjer kada *nalizao svoje krvi* prevodi kao *ce изналока своја крв, закопао неobično široko* kao *дека ќе биде многу широка ili на коју се устремио* kao *умо ја избра*.

11.

Kulenovićevo je jednočinka *A šta sad...?* na slovenski prevedena 1947. godine. Na kraju drame prevoditelj France Onič navodi šest nepoznatih riječi (*adet, bezbeli, bujrum, čaršija, mašallah* i *saraj*, no riječi *adet, bezbeli* i *bujrum* zadržane su i u prijevodu (uz riječ na slovenskom), npr. *običaj, adet; izvolute, bujrum; bezbeli, prav zares, kajpak; dvorec, saraj*). U prijevodu nalazimo puno interferencija iz izvornog jezika, prije svega na morfološkoj, sintaktičkoj i leksikalnoj razini (npr. pogrešna upotreba veznika – pogotovo naslovnog *a*, zadržavanje etičkog dativa i vokativa te neslovenskih oblika augmentativa, doslovno prevodenje fraza) i posljedično promjena značenja (ključnih) replika dramskih likova. Razgovor Zejrage i Kostića o velesilama u slovenskom je

prijevodu na primjer razgovor o veselju (jer je imenica *velesile* prevedena kao prilog *veselo*):

K: А онда ће велесиле да рекну своју ријеч!
K: Potem bodo bolj veselo povedali svojo besedo!

Z: Па велиш велесиле?
K: Велесиле, дабоме.
Z: А, ефендум, које велесиле?

Z: A praviš, bolj veselo?
K: Bolj veselo, kajpak.
Z: A, гospodje, katere velesile?

Što se tiče makedonskog prijevoda jednočinke *A šta sad...?*, ne zna se ni tko ju je preveo ni kada, ali je očito da je bila prevedena za potrebe nekog sindikalnog kazališta jer je izdavač *Главниот одбор на Единствените синдикати на Македонија*, a prijevod je izašao u zbirci *Синдикална библиотека бр. 6.*

Tiskara očito nije imala makedonska slova ꙗ i Ꙗ, pa su upotrijebljena kj i gj, a ponekad i k', jezik nije standardni makedonski, nego su upotrijebljeni (kumanovski) dijalektalni oblici: *изигруе, преживуе, одигруе, сменуам, се семуам, тргуе, поможуе, упаднуе, седнуе, скришуе*, u originalu nema osobe Zdenka, u prijevodu je ima, pretpostavljam da je prijevod rađen na osnovu nekog drugog izdanja, naslov je preveden *Ами сега?*, a kad se to pitanje pojavi u tekstu na kraju jednočinke, prevedeno je *A што сега?*

Nekoliko zanimljivih odstupanja:

касаба	градче
шићарџиски	пљачкашки
да сагледају	да ги видат
у своје старе дипле	старата песна
у мом се кварту ено дипле све	во мојон кварт ене се кренале сите
мушкиње	мажите
зельооки	со зелени очи

оберлопов	ајдук над ајдушите
док је овде била српска глава крајцар	дури овдека една српска глава беше пет пари
преливода	превртливец
раскешкетио	размачка
Ја швапског шидета, ја швапског хршума, ја швапског реда!	Гледај швапска управа, гледај швапска викотница, гледаја швапски ред!
Нагазила на сугреб!	Нагазила на лошо!
... кад и ти сијеваш по конференцијама...	...кога и ти трчаш по конференции...
Слушај: Још једном нек ми она шћеница доведе кога у кућу, не треба јој бољи Азраил од мене!	Слушај: Уште еднаш онаа кучка нека ми доведе некога в кукја, не и треба подобар Израил од мене!
Чуј ти ње, стухе ³ политичке!	Чуј ја ти неа, ајмана ⁴ политичка!
Шта можеш, кад им и бог хоће!	Што можеш, кога и господ ги сака!
Jax, jax – пааа?	Ja, ja – пааа?
да му се одужимо...	да му се отплатиме...
хајрола	аирлија
Али прије су куће биле за то да носе поштене кирије...	Но понапред кукјите беа за да носат почетни кирии...
јалија ⁵	лажго
акшам, магаза, инсан ⁶	акшам, магаза, инсан
болан Зејрага	богати Зејрага
Ово је брука!	Ово је срамота!
А шта се, ког бога, зна?	Ашто се знае, кој гјавол?
погоропадио се	се расипал

3 Šumski zli duh.

4 Hajvan, propalica, skitnica.

5 Besposličar, skitnik.

6 Turcizmi su zadržani, ali su objašnjeni u rječniku.

од неког пркоса и пусте хује да ошинемо по коју	од некаков пркос и пуста мака да тргнеме по некоја
Деде професорино!	Ајде! професориште!
Деде Језука, није лозука!	Ајде Јозо!
А заждијемо небеса ракетама...	А ке го ишараме небото со ракети...
Деде, браћо у здравље /.../ веле... браћо... велесила!	Ајде бракја на здравје на /.../ на... големите... брак'а... на големите сили!
Комунике о ставу ткзв. опозиције према изборима.	Комунике за таканаречената опозиција пред изборите.
папучник	претсобјето
буљећи један у другога	гледајки глупаво еден во друг

Uz poemu *Stojanka majka Knežopoljka* na slovenski je jezik prevedeno još 25 Kulenovićevih pjesama: *Pred zurne i tapan*; *Rusa pjesma*; *Proljetna ševa nad kolonom pjeva domovinu*; *Ponornica*; *Noturno*; *Pisma*; *Nad mrtvom majkom svojom*; *Šetnja*; *Čuda*; *Tarih*; *Mrtvo korito*; *Poskočica smrti*; *Evo čelom svega*; *Vaze*; *O alge*; *Krik*; *Svejedno*; *Prh*; *Pod kedrovima*; *Govorjenje tvrđave*; *Stećak*; *Oraćeve duge*; *U maternici inercije*; *Iza bezzidog zida i Tarih II*. Naslov *Rusa pjesma* u slovenskom je prijevodu Severina Šalića *Rusa pesem* (a u pogовору Midhata Begića, koji je preveo Janez Gradišnik, *Ruska pesem*). Pjesma *Tarih* u slovenskom je prijevodu naslovljena *Tarih za Karadžozbegovo džamijo v Mostaru*, a pjesma *Tarih II. Tarih za stari most v Mostaru*. Prevoditelj Kulenovićeve poezije Severin Šali dodao je tri fusnote, objašnjenja riječi *kec* ("voditelj ali voditeljica kola"), *tarih* ("kronogram; zapis") i *steček, stečak* ("bogomilski nagrobnik, kamniti").

U Šalijevom je prijevodu očita želja zadržati rimu, što često rezultira mijenjanjem smisla. Kao na primjer u stihovima:

Ko li će ove godine kositi?
 Ko li će djevojke prošiti?
 Ko li će rakije peći?
 Ko li će slanine sjeći?

Kdo le bo letos travnik pokosil?
 Kdo le bo dekle zaprosil?

Kdo le bo kuhal žganje?
Kdo le rezal slanino zanje?

gdje je u drugom retoričnom pitanju imenica djevojka u jednini, a u posljednjem je retoričnom pitanju promijenjeno značenje – tko će slaninu sjeći za njih, što je dvostruka intervencija.

Na slične intervencije nailazimo i kod nemotiviranog različitog prevođenja riječi koje Kulenović ponavlja, npr. riječ *uka*, koja je prevedena kao *velik hrum, hrup i hrumenje*.

Prevoditelj je imao najviše problema s prenošenjem značenja kulturnospecifičnog leksika, što je uz poemu *Stojanka majka Knežopoljka* (npr. *joj, Srđane-Durđevdane, joj, Mrđane-Mitrovdane, joj, Mladene-IIlindane – joj, Srđan-Jurjevdan, joj, Mrđan-Mitrov dan, joj, Mladen-IIlindan*) najočitije u pjesmi *Pred zurne i tapan*. U slovenskom prijevodu nije zadržana imenica *oro* (iako su slovenskom čitatelju riječ i njezino kulturno značenje poznati – pogotovo u vrijeme kada je pjesma prevedena, 1980.), nego je zamijenjena imenicom *kolo*, čime je promijenjena kulturna sredina koju tematizira pjesma. Imenicu *kec* prevoditelj je zadržao i objasnio je u fusnoti, no pogrešno, keca je naime proglašio za vođu kola.

U sličan bismo tip neadekvatno prevedenih sintagmi mogli svrstati i sljedeće primjere:

pogača rumena – crvena – pogača rumena – rdeča
mrtve psine – mrtvi psi
obrve teške sastavljaš – težke obrvi povešaš
otjerali vamiliju i kum-Ilije – pregnali so tudi družino kuma Ilije
da se oznoje orne muške mišice – da se spotijo čvrste mišice moške

I na makedonski je jezik uz poemu *Stojanka majka Knežopoljka* prevedeno i nekoliko drugih pjesama, i to *Пред зурли и тапан* (*Pred zurne i tapan*), *Прецветани јајлики*, *Руса песна* (*Rusa pjesma*), *Понорница* (*Ponornica*), *Писма* (*Pisma*), *Над својата мртва мајка* (*Nad mrtvom majkom svojom*), *Тарих за Караѓозбеговата џамија во Мостар* (*Tarih*), *Вазни* (*Vaze*), *Крик* (*Krik*), *Сеедно* (*Svejedno*), *Стекак* (*Stećak*), *Кај Дон Кихот*, *Патник*, *Дневен сонет*, *Тарих (II) За Стариот мост во Мостар* (*Tarih II.*), *Придружба*, *Златен клуч*, *Ничија туку моја Тарих*, *Затекнати* i *Песна од два раба*.

Zanimljivo je kako je na makedonski prevedena pjesma *Pred zurne i tapan*, koja tematizira i samim ritmom podražava makedonsko oro. Prijevod na

žalost nije zadržao tipičan ritam makedonskog ora i obiluje neodgovarajućim rješenjima koja predstavljam u obliku tablice.

Ne gledaj, moje oko, u oru djevojku, crnoga keca; na zurne i tapan tek čeka bokom!	Не глеј ја така, ти мое око момата в оро, танчарка црна; зурли и тапан чека да грннат за да извие става и колко!
Gledaj ga: sunu k oru	Глеј го: летнува в желното оро
u propnju, između neba i tla	во галоп, меѓу мебо и земја, истро
igrače nemirne obreda, dvaput ih obreda	крај играорците немирни мине, два пати ги изредува смерно
i zasta te u nju, u crnoga keca, užagri, pa joj tepa i kleca, klip vitla, – još neće po tapanu!	внесен во неа, в танчарка црна, пламнат, и шепне како на срна, извива грувак – не'рзнат в тапан!
kec propet–sav nà palcu cepti!	на прсти крената – танчарка трепне!
To hoće l zatreptati leptir? Il hitra se vijati vidra u bstrom zelencu Ohrida?	Ќе сака ли ко пеперуга да летне? Ил истро ко видра ќе шмугне од вид в бистрите зелени води на Охрид?
... l šušanj ће gaziti srna kad šarska već ogoli gušta?...	Ил по сувото лисје ко срна Ќе гази оголен планински прнапр?...
uštape-vide: i tu prozri kitu, i sljepočicu skritu	месецу-виду: и тука просри и китка, милата слепоочница како под цветна скрама
u guste šare zbilja	во густи шари таа стамно да збила
sve što je nekad bila, sve što je ikad snila sav život bogovetni, –	се што некогаш била, се што сонејќи скрила сиот изминат живот, просеан низ ситен дрмен
i sva nek se raspe u prsak vodoskoka!...	и да се источи сета во млаз на водоскок- зора!...
Otpoče ples.	Го почна танецот весел.

Očito je da je pjesma prevedena previše svojevoljno, da Čalovski nemo-tivirano mijenja riječi, čak smisao rečenica. Ponekad ispušta riječi, a drugi put

ih dodaje, a najviše smeta kad stilski obilježene riječi zamjenjuje stilski neobilježenim riječima (npr. *pa joj tera i kleca* prevodi sa *и шепне како на срна* ili *crnoga keca* prevodi sa *манчарка црна*).

Sasvim je drugačije u prijevodu poeme *Stojanka majka Knežopoljka* (*Стојанка мајка Кнешполка*). Poema je prevedena korektno, a sva su odstupanja motivirana, uglavnom time što neke riječi i frazemi na makedonskom imaju sasvim drugo značenje, odnosno nemaju značenje (npr. vukodlak – вампир), pa su zato zamijenjene odgovarajućim riječima i frazemima. Original i prijevod opet uspoređujem u tablici:

Сватри сте ми на сиси ђанћала	Сите тројца на дојка сте ми голткале
па седам равних реди	па седум цели дни и ноћи
– што Кнешполе изроваше погани нерости свеједи –	– кога Кнешполе ни го изрија сеизедните крмнаци –
ко у курјака!...	како кај волкот блеснати!...
од слачина	од слачна мрежнина
се разглавиле ко стеоне краве	се развимеле божем стелни се крави
да се озноје орне мушке мишице...	да се испотат расположените машки раменици...
а стрица вам Радоја одвели су у жицу	а стрико би Радоја го однесоа в логор пред пушка
Само у празну собу убаса самотно теле	Само во празна пондила се втурка теле самотно
па главом о затворена врата туче и беуче	па со главата во вратата затворена лупа и мука страотно
И зар ће скотске лалоке погане нашим мрсом алапљиво мастити?!	И зарем скотски челусти погани алчно со наша храна ќе гоштеваат?!
И зар ће нашем ракијом првеном саловита своја ждријела палуцати?!	И зарем со наша ракија првотна свои салови грла ќе подгреваат?!
Aj, ко ће ове вукодлаке затрти?	Aj, кој овие вампири ќе ги уништи?
И не видим од росе очиње, већ само чујем: ука почиње!	И вид ми од роса очна секнува, а само слушаам; шумот екнува!

нек скотском крви обое три наше
воде ледене

со крвта на нелуѓето да ги обојат трите
ни води студени

Očito je da je prevoditelj minimalno intervenirao, i to samo kada je to doista bilo potrebno, odnosno kada doslovni prijevod ne bi mogao stvoriti odgovarajuću atmosferu, kao što je npr. slučaj s prijevodima *Сватри сте ми на сиси џанџала – Сите тројца на дојка сте ми голткале; што Кнешипоље изроваши погани нерасти свеједи* – koga Knešipole ni go izrija seizedenite krmnaci; ili kada treba frazu prevesti odgovarajućom frazom u makedonskom jeziku, kao npr. *на седам равних реди – на седум цели дни и ноћи*; ili kada, kao što sam već spomenula, neka riječ, kad bismo je doslovno preveli u određenoj sintagmi, ne bi značila isto što znači u istoj sintagmi u originalu, npr. *да се озноје орне мушки мишице – да се испотат расположениите машки раменици; И зар ќе скотске лалоке погане нашим мрсом алапљиво мастити?!* – *И зарем скотски челусти погани алчно со наша храна ќе ги гоштеваат?!*; *Aj, ко ќе ове вукодлаке затрти?* – *Aj, кој овие вампире ќе ги унишити?*; нек скотском крви обое три наше воде ледене – со крвта на нелуѓето да ги обојат трите ни води студени.

12.

Na osnovu predstavljenih slovenskih i makedonskih prijevoda tekstova M. Selimovića, S. Kulenovića i D. Sušića možemo zaključiti sljedeće: Slovenski čitatelj posredstvom nekompetentnog prijevoda kao supstituta izvornog teksta često stječe neadekvatnu predodžbu o kulturnom i duhovnom prostoru koji je tematiziran, pogotovo zbog manje razine poznavanja kulturne specifice, dok je zbog sličnih povijesnih okolnosti makedonskom čitatelju tematizirani kulturni prostor bliži i samim tim lakše razumljiv. To naravno utječe na recepciju (pojedinog teksta, pojedinog autora i korpusa književnog sistema kojemu tekst pripada). Svi su prijevodi nastali za vrijeme zajedničke višejezične države, to jest za vrijeme tzv. općeg poznavanja srpskohrvatskoga, odnosno hrvatskosrpskog jezika. No, razine poznavanja tog jezika u Sloveniji i Makedoniji bile su različite (veća je bila u Makedoniji), što se odražava(lo) i na prijevodima (ne samo spomenutih autora).

Kako bi recepcija kod novih (današnjih) slovenskih i makedonskih čitatelja bez iskustva života u zajedničkoj višejezičnoj državi bila adekvatna, nužni su novi (današnji) prijevodi, opremljeni pogоворима u kojima će biti pojašnjene kulturne specifike takvih narativnih svjetova i njihovog vremena kao i vremena i prostora u kojima su nastali.

IZVORI

- Kulenović, Skender: *A kaj zdaj? (enodejanka)*, prev. France Onič, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1947, edicija Mladi oder, 10.
- Kulenović, Skender: *Pesmi* (zajedno s autorima Mak Dizdar, Anđelko Vuletić, Dara Sekulić), pjesme S. Kulenovića prev. Severin Šali, odabralo, uredio i pogovor napisao Midhat Begić, prev. Janez Gradišnik, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1980, Beseda sodobnih jugoslovenskih pisateljev.
- Куленовиќ, Скендер: *Стојанка мајка Кнегиполка и други стихови*, прев. Тодор Чаловски, Скопје: Македонска книга, 1982.
- Kulenović, Skender: *Tarih (II.) za stari most v Mostarju*, prev. Severin Šali, *Rast.* 3, št. 3 (1992), str. 134.
- Куленовиќ, Скендер: *Ами сега?*, прев. непознат, Скопје: Главниот одбор на Единствените синдикати на Македонија, Синдикална библиотека 6.
- Selimović, Meša: *Megla in mesečina*, sadrži i *Tuja dežela*, prev. Božidar Borko, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967, Žepna knjiga Zenit, 31.
- Selimović, Meša: *Tišine*, prev. Jože Javoršek, Maribor: Obzorja, 1967, Svet v knjigi, 47.
- Selimović, Meša: *Derviš in smrt*, prev. Janko Moder, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969, Levstikov hram, 42.
- Selimović, Meša: *Trdnjava*, prev. Tone Potokar, Maribor: Obzorja, 1972, Svet v knjigi, 107.
- Селимовиќ, Меша: *Тврдина*, прев. Трајан Бавтироски, Скопје: Мисла, ЗИД Нова Македонија, Култура, Македонска книга, Наша книга, 1976.
- Selimović, Meša: *Derviš in smrt*, prev. Janko Moder, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978, Beseda sodobnih jugoslovenskih pisateljev.
- Selimović, Meša: *Otok*, prev. Herman Vogel, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979, Vezi.
- Селимовиќ, Меша: *Дервишот и смртта*, прев. Ќорвезироски, Миле, Скопје: Мисла, 1981.
- Селимовиќ, Меша: *Круг*, прев. Загорка Присаганец-Тодоровска, Скопје: Наша книга, 1988.
- Selimović, Meša: *Derviš in smrt*, prev. Janko Moder, posebno izdanje za novine *Delo*, Ljubljana: *Delo*, 2004, Delova knjižnica Vrhunci stoletja, 43.
- Sušić, Derviš: *Danilo*, prev. Dušan Mevlja, Maribor: Obzorja, 1965, Svet v knjigi, 16.
- Sušić, Derviš: *Plačanec*, prev. Bogdan Gjud, adaptacija Ehlimana Hadžihasanović, Ljubljana: Radiotelevizija, Uredništvo radijskih iger, [1974?].
- Сушиќ, Дервиш: *Душкала*, прев. непознат, Скопје: НИК Наша книга, 1975.
- Sušić, Derviš: *Zalezovalci (psihološko vohunski roman)*, prev. Valentin Duša, Ljubljana: Prešernova družba, 1979, Ljudska knjiga, 164.

RECEPTION OF WORKS BY M. SELIMOVIĆ, S. KULENOVIĆ AND D. SUŠIĆ IN SLOVENIA AND MACEDONIA

Summary

The paper deals with translations of works by Meša Selimović, Skender Kulenović and Derviš Sušić to Slovene language and to Macedonian language. The accent is given to solutions in translating of specific cultural terms or realities, respectively (e.g. use of Turkish words) – with regards to the time when these translations originated; namely the point is in “Yugoslav” particularity, so called general knowledge of Serbo-Croat or Croato-Serbian language, respectively, and how it influenced on translating and consecutively on reception of mentioned works in Slovenia and Macedonia.

Key words: *reception, translation, cultural specifics, realities, turkish words*

Edina ŠPAGO-ĆUMURIJA

JEZIK MEŠE SELIMOVIĆA U ENGLESKIM PRIJEVODIMA

KLJUČNE RIJEČI: *teorija prevodenja, transpozicija, stil*

Romani Meše Selimovića *Derviš i smrt* i *Tvrđava* prevedeni su na engleski jezik. Za teoriju prevodenja i lingvistiku zanimljivo je razmotriti kako je stil ovog velikog bošnjačkog pisca transponiran u engleski jezički kod. Pri tome se misli na njegovu lirsku rečenicu, nominalizaciju, upotrebu ne-riječi, te na semantičkom nivou tematske grupe riječi/kolokacija/sintagmi koje referiraju na prirodu, tijelo, svjetlost i tamu itd. U radu će biti istražene i predstavljene tehnikе transpozicije ovih idiosinkratičnosti jezika Meše Selimovića.

1. SPOJ BOSANSKOG I AUTOROVOG – DJELA MEŠE SELIMOVIĆA

Prijevodi romana *Derviš i smrt* i *Tvrđava* Meše Selimovića na engleski jezik predstavljaju pothvate transpozicije bosanske kulture. Kao i svaki prijevod književnog djela, i ovdje je moralo biti spojeno mnoštvo različitosti u jedan novi *hybrid*, kako Levi (1986) zove prijevod, da bi se sačuvalo što je moguće više pojedinačnih elemenata originala. S obzirom na to da je prevodenje uvijek i prevodenje kulture, a ta činjenica je osobito važna pri prevodenju kapitalnih djela, kakvo je roman *Derviš i smrt* u bosanskohercegovačkoj književnosti, onda je vrlo važno razmotriti upravo prijevodne tehnikе koje prenose nove kulturnoške vrijednosti čitaocu engleske varijante. Međutim, konačna slika i utisak koji prima čitalac na jeziku cilju umnogome zavisi od stila autora. Tako se i jedinstvenost stila navedenih romana gradi pomoću kombinacije najmanje dva elementa. Osim *bosanskog* u ovom velikim romanu prevodioci su morali biti u stanju da čitaju i izražajni sistem djela koji je pečat samog autora, tj. Meše Selimovića.

O stilu Meše Selimovića mnogo se pisalo, a za prevodilaštvo mogu biti važni sljedeći elementi, odabrani nakon analize korpusa¹: specifična Selimovićeva rečenica, nominalnost kao odlika upotrebe mnogo većeg broja imenica

1 Analiziran je prijevod romana *Derviš i smrt – Death and the Dervish* u izdanju Northwestern University Press, Illinois, prevodioci Bogdan Rakić i Stephen M. Dickey, 1996, te prijevod romana *Tvrđava – Fortress*, preveli Edward Goy i Jasna Levinger.

u odnosu na broj glagola, ne-riječi, koje su često neologizmi autora, te specifična leksika koja oslikava bosanski svijet i misao autora, a koja se može posmatrati u dihotomiji svjetla i tame te u tematskim grupama kao što su tijelo, ljudi, osjećaj i misao kao odraz unutrašnjeg svijeta čovjeka, i na drugoj strani priroda i predmeti iz svijeta koji čovjeka okružuje. Dalje u tekstu bit će razmatrani ovi primjeri te prijevodne tehnike korištene pri njihovoj transpoziciji.

2. REČENICA

Kako je to objasnio Noam Čomski (1968), svaki jezik ima specifičnu gramatiku, tj. njene idiosinkratične elemente. Ono što je svojstveno engleskom jeziku jeste ekonomičnost te fiksni red riječi ako govorimo o rečenici, i pri prevođenju djela autora koji piše liričnim, tečnim rečenicama na jeziku koji ima slobodan red riječi kao u bosanski može se prepostaviti poteškoća za prevodioca.

a. Podudarnost rečenične strukture

Podudarnost na nivou rečenične strukture javlja se samo u prostim i proširenim rečenicama, npr.:

- (1a) Abdulah –efendija je mističar. On pripada bajramijskom redu. (B43²)
(1b) Abdulah-efendi is a mystic. He belongs to the Bayramiya order. (E36)

ili:

(2a) Sutradan poslije moga govora u džamiji, uveče, odgovorili su na moj udarac. (B169)

(2b) The day after my speech in the mosque, in the evening, they responded to my blow. (E205)

U složenijim rečeničnim strukturama nužno je dolazilo do usitnjavanja u engleskom prijevodu. Različit je samo broj rečenica u prijevodu. On se kreće od dvije, tri pa do osam rečenica, koliko je zabilježeno u analiziranom korpusu:

(3a) Ali, svejedno, sad je lijepo, kad je sve prošlo, malo se stidim, mnogo je volim, oprostili smo jedno drugom teške riječi, jer su smiješne, ugodno osjećamo toplinu tijela koja postaju sve bliža, zbog njene tajne i moga lakog

2 Primjeri su označavani tako da je ispred primjera njegov redni broj s oznakom B (bosanski) ili E (engleski) za primjere iz romana *Derviš i smrt*, tj. T (Trdava) i F (Fortress) za primjere iz romana *Tvrđava*.

kajanja, vrelina pekarske peći je samo naša, pored prozora praminja snijeg, da nam bude ljepše, nismo više tužni ni nesrečni kao maloprije, iako je na njenom licu ostala tanana sjenka zabrinutosti. (T217)

(3b) But no matter, it was all over and done with it. I felt a bit ashamed. I loved her dearly. We'd forgiven one another our harsh words, which were ridiculous in any case. We felt the pleasure and warmth of bodies brought close, the joy of her secret and of my ready repentance. The heat of the baker's oven belonged only to us. The snow hovered in heavy flakes outside the window to make us feel our warmth. We were no longer sad or unhappy, even though there remained on her face a faint shadow of anxiety. (F269)

b. Figure ponavljanja

U Selimovićevoj rečenici česte su figure ponavljanja, koje doprinose lirizmu izraza. Ta ponavljanja uglavnom nije moguće vjerno prenijeti u strukturu engleske rečenice:

(4a) *Zapamnio sam tu noć, zapamnio bih je po vrelini kojom me gušila i po praznini kojom me istrugala tuda strast, da ništa drugo nije bilo.* (B41)

(4b) *I remembered that night. Even if nothing else had happened, I would have remembered it for the heat with which it choked me and for emptiness that the passion of these people carved inside me.* (E33)

ili:

(5a) Neprimjetno se uvukao u mene strah, sve je počelo dobijati čudne razmjere, nisu to više bila *poznata* kretanja, ni *poznati* ljudi, ni *poznata* kasaba. (B40)

(5b) Fear crept into me unnoticed, and everything around me began to acquire strange proportions – the people and their movement, the kasaba itself no longer seemed familiar. (E31)

(6a) Kako onda može biti tužna nizašt, *zbog* sjećanja, možda, *zbog* prošlosti, *zbog* nesigurnog trena, *zbog* neke misli bez krila? (T216)

(6b) How then could she be sad for nothing? Perhaps due to memories, the past, a moment of insecurity, the onset of sad thoughts? (F267)

3. NOMINALNOST IZRAZA

a. Gramatička transpozicija

Selimović koristi mnogo više imenica nego glagola. Odsustvo glagola ukazuje na odsustvo radnje, na nešto što nadilazi akciju i djelovanje i ostaje u području univerzalne misli o čovjeku. Prevodioci su morali pribjegavati različitim rješenjima jer često nije bilo moguće zadržati imenicu ili imensku sintagmu u prijevodu. Tako je imenica postajala glagol, glagolski prilog, prijevska -ing forma, proširena imenska sintagma, pridjev, glagol ili neka druga kategorija:

- (7a) oslobođen za *misao* o onome (B51)
- (7b) so he could be free *to think* (E47)
- (8a) *grgorenje* (B157)
- (8b) river which *gurgled* barely audibly (E189)
- (9a) *vezanost* (228)
- (9b) *being settled* in one place (285)
- (10a) *pozlijedjenost* (239)
- (10b) my *wounded self* (297)
- (11a) mireći *plahovitost* nagona (242)
- (11b) reconciling *rash* impulses (301)
- (12a) Moje srce je našlo *oslonac*. (242)
- (12b) My heart found *something to hold on.* (302)
- (13a) sa *izazovom* i *likovanjem* (246)
- (13b) *defiantly* and *triumphantly* (306)
- (14a) strah od *kobi* riječi (T307)
- (14b) fear of *tempting fate* by doing so (F389)

b. Dodavanje, proširivanje

Zgusnuti imenski izraz često je nalagao potrebu za proširivanjem i dodavanjem u jeziku cilju:

- (15a) raspredanje (325)
- (15b) slow, deliberate thought (412)
- (16a) Je li zbog nje osjećao *kob vezanosti* i neprestano činio *napor oslobađanja?* (270)
- (16b) Was it because of this that he felt *doomed to be bound to one place and strove continuously to liberate himself?* (339)

- (17a) Vidje li ti moga *baksuzluka* (T307)
(17b) You see *what bloody luck I have!* (F308)

4. NE-SVIJET AHMEDA NURUDINA

Lahko je uočljivo da Meša Selimović u *Dervišu* koristi mnogo leksema koje počinju prefiksom *ne-*. To nije slučajno. Prva je asocijacija negacija života i ljudskih osjećaja u osobi glavnog junaka, derviša. On živi ne-život, jer ne postoji veza sa realnim svijetom. Njegov sistem vrijednosti karakterizira odsustvo emocija, pobune, individualne misli, to je, zapravo, ne-svijet. Tek nakon smrti brata taj je svijet preispitivan, i derviš otkriva da život postoji u drugačijem obliku i izvan dobro zaštićenog derviškog ne-svijeta.

Osim uobičajenih leksema koje počinju prefiksom *ne-* (nesretni, nećeemo, nestvarno itd.) i mnogo odričnih oblika rečenica (*što nije samo sjećanje, ne smeta, oni više nisu progonitelji, ne stidim se, ne zamjerite* itd.), Selimović kreira i nove *ne-lekseme* i tamo gdje se lahko može iskoristiti pozitivni antonim koji je uobičajeniji (npr. *koračali su neužurbano* moglo je biti *koračali su lagano/sporo* i sl.). U prijevodu je nauobičajeniji prefiks *un-*, potom prefix *in-*, ili sufiks *-less*, koji inače nose značenje odsustva nekog kvaliteta, ali su prevodioci morali pribjegavati i drugim tehnikama, poput parafraze, upotrebe semantički, a ne formalno negativne riječi, pri čemu je ponekad dolazilo do pomjeranja značenja originala.

a. Prefiks *un-*

Prefiks *un-* najčešći je prijevodni ekvivalent ne-rijecima:

- (18a) *neprerušen, neužurban* (B238)
(18b) *undisgised, unhurried* (E259)
(19a) Zemlja je *nenastanjiva* (B93)
(19b) The earth is *uninhabitable* (E120)
(20a) *nezabrinut* (B193)
(20b) *unconcerned* (E238)
(21a) *nenahranjene mačke* (T265)
(21b) *unfed cats* (F333)

Prefiks in-

Ne-rijeci prevođene su i, još uvijek formalno negativnim, prefiksom *in-*:

- (22a) *neojačali* dan (63)
- (22b) *incipient day* (62)
- (23a) *nesavladivo je teško* (75)
- (23b) *insurmountably difficult* (78)
- (24a) *neosjetljiv* (65)
- (24b) *insensitively as..* (65)
- (25a) *neuništiva vojska* (T265)
- (25b) *indestructible army of mice* (F333)

b. Sufiks -less

Sufiks *-less* nosi značenje odsustva nekog kvaliteta, ali po zvučnoj strukturi nije više tipično negacijski:

- (26a) *nadanje* (B159)
- (26b) *hopelessness* (E191)
- (27a) *nevidjelo* (B179)
- (27b) *sightlessness* (E219)
- (28a) *nekorisno* (B77)
- (28b) *useless* (E81)

c. Promjena gramatičke kategorije

Vrlo je često ne-leksema pri prijevodu pretrpjela gramatičku transpoziciju, pa je pridjev postao prilog, pridjevska sintagma svedena je na pridjev, participi u funkciji pridjeva prošireni su u odnosnu rečenicu itd.:

- (29a) *neosjetljiv* (65)
- (29b) *insensitively as...* (65)
- (30a) *neuzbuđeno vedar* (119)
- (30b) *unruffled* (137)
- (31a) *nesahransenim* po zakonima božjim, *neviđenim* i *necjelivanim* od svojih najbližih (167)
- (31b) *not burried according to the laws of God, who was not seen or kissed by his family* (202)
- (32a) Ne mogu da ga otisnem u *neznano i neviđeno* (54)
- (32b) I could not brush it away into *what I had not known or seen.* (50)

d. Pozitivna forma lekseme sa negativnim značenjem

Jedno od rješenja pri prijevodu ne-riječi na engleski jezik jeste zamjenjivanje riječima koje imaju pozitivnu formu, ali značenjski imaju vrijednost negacije ili odsustva neke osobine:

- (33a) *nemoćnik* (B73)
- (33b) *a weakling* (E74)
- (34a) *divno nejak* (B72)
- (34b) *wonderfully feeble* (E73)
- (35a) *njegovo nevjerovanje* (B67)
- (35b) *his distrust* (E67)
- (36a) *čudno nesabran* (B276)
- (36b) *strangely absent-minded* (E346)
- (37a) *mislio sam nesabрано* (B75)
- (37b) *I thought, distraught* (E78)
- (38a) *neplodna dobrota* (B77)
- (38b) *sterile kindness* (E81)
- (39a) *u nevrijeme* (B78)
- (39b) *at the wrong time* (E81)
- (40a) *nezačuđen* (mladić)(B165)
- (40b) *not at all surprised* (E199)
- (41a) *nerazmišljen* (B124)
- (41b) *absentminded* (E110)
- (42a) *Uvijek si nepokoran* (B193)
- (42b) *You always rebel* (E238)
- (43a) *nesaglasna* (B66)
- (43b) *contradictory to* (E65)
- (44a) *nejako svijetlo u ...očima* (B 149)
- (44b) *the weak light in ...eyes* (E177)

e. Parafraza

Jedna od primjenjivanih prijevodnih tehnika jeste i parafraziranje, te proširivanje ne-riječi iz originala:

- (45a) *vidio sam da je nesabran* (80)
- (45b) *I saw that his face was blank* (84)
- (46a) *Potisnuli ... grijeh u nevidjelo* (131)
- (46b) *pushed sin out of our sight* (153)
- (47a) *O bože milostivi, hvala ti što dokusuri onog nečovjeka!* (T290)
- (47b) *Oh merciful God, I thank thee for croaking that monster!* (F367)

f. Drugačiji efekat

Ovakvim odmicanjem od negacijske forme prevodioci su ponekad odbirali rješenja koja imaju pomjereno i neprecizno značenje u odnosu na original:

- (48a) *nezamoren* jutro (63)
- (48b) *fresh morning* (62)
- (49a) *neprijeteća* sigurnost (107)
- (49b) *gentle confidence* (120)
- (50a) *iz neizlaza* (T180)
- (50b) from the sense of utter *helplessness* (F218)

5. NURUDIN – SVJETLO VJERE – BOJE, SVJETLOST I TAMA

Čest motiv u djelu Meše Selimovića jeste svjetlost, te njen odnos spram tame, u čovjeku i u svijetu koji ga okružuje. Tako ni ime Nurudin za derviša nije izabrano slučajno, ono znači *svjetlost vjere*, što Selimović i precizno navodi:

- (85a) Derviš Ahmed Nurudin, svjetlo vjere (B181)
- (85b) The dervish Ahmed Nurudin, light of faith (E221)

Moguće je razmatrati prijevodne tehnike za ovakve leskeme, s jedne strane one koje označavaju pojmove i pojave svojstvene čovjekovom unutrašnjem svijetu, te one koje se odnose na ono što materijalno čovjeka okružuje.

5.1. Čovjek i njegov unutrašnji svijet

5.1.1. *Tijelo*

Analizirani primjeri pokazuju da se nepoklapanja pri prijevodu javljaju kod plave boje, te sa nekim drugim leksemama koje nose kvalitet svjetlosti/tame. Modra boja nije posebno imenovama u engleskom jeziku, pa se obično prevodi kao plava, ponekad uz pridjev kao dopunu značenju:

- (86a) sa strahom u *potamnjelim* očima (B228)
- (86b) with fear in his *sunken* eyes (E283)
- (87a) Kara-Zaimovo oko nije baš *bistro*.(B151)
- (87b) Kara-Zaim eye was not exactly *sharp*. (E180)
- (88a) lice na kome blistaju *modre* oči (B110)
- (88b) and his *bright, blue* eyes (E124)
- (89a) široko otvorene *modre* oči(B112)
- (89b) his *blue* eyes were wide open (E128)
- (90a) a jadni čovjek je bio *žut* i *modar*, kao na smrti (B266)
- (90b) and the poor man was *yellow* and *blue*, as if he were dying (E333)

5.1.2. Ljudi

Osim plave, i zelena u engleskom jeziku biva zamijenjena nekom drugom leksemom koja ne označava boju, pogotovo kad je riječ o pridjevu u direktnoj vezi s imenicom koja označava ljude ili osjećaje. Mnogo je više i metaforičkih spojeva s leksemama boja u bosanskom jeziku, pa rješenja u engleskom prijevodu često neutraliziraju metaforu:

- (91a) čist kao *bjelutak* (B110)
- (91b) with *his skin clean and smooth as pebbles in a stream bed* (E110-125)
- (92a) "Potavnio si" – Imam briga. (B77)
- (92b) "You don't look well. I am troubled" (E80)
- (93a) Kadija ode... *zelen* (T211)
- (93b) *pale* in the face (F260)
- (94a) napunio *zelenu* glavu. (T185)
- (94b) filled his *immature* head. (F226)
- (95a) *čistu* pred mužem (B252)
- (95b) *unsuspicious* before her husband (E314)
- (96a) sve *bljeđe*... je prigovarao (B143)
- (96b) then *more feebly*... made objections. (E169)
- (97a) *svijetli* vezir (B332)
- (97b) the *honorable* vizier (E423)
- (98a) zašto toliko, *crni* sine? (261)
- (98b) Why so long, my *unfortunate* son? (324)
- (99a) *Crni* Mahmute (113)
- (99b) you *fool!* (129)

5.1.3. Misao

I u leksemama koje upućuju na misao neujednačena su rješenja u engleskom jeziku:

- (106a) *mutno* raspoloženje (314)
- (106b) *gloomy* mood (397)
- (107a) *mutna* sjenka (T242)
- (107b) *vague* shadow (F301)
- (110a) Sve mi je *tamno*. (T201)
- (110b) I knew nothing. (F246)
- (112a) *svjetlucava* od... usamljenih groznica (91)
- (112b) it *glittered* with... fevers. (99)

5.1.4. Vanjski svijet

Uzimajući u obzir analizirane primjere može se reći da je mnogo češće podudaranje forme i značenja kad je riječ o leksemama boje i svjetlosti/tame koje se odnose na vanjski, materijalni svijet.

5.1.5. Priroda

- (113a) tekija *ozelenjela* bršljanom (67)
- (113b) *green* with ivy (67)
- (114a) *bijelo* i *ružičasto* obilje (116)
- (114b) *white* and *pink* abundance (132)

Ponovo je pronađen primjer sa zelenom bojom koja ne može biti prenesena u engleski jezički kod u smislu u kojem se koristi u bosanskom jeziku:

- (115a) U oku se smjenjuje *blještavo i zeleno* (B139)
- (115b) the eye caught *sharp flashes* of the sun on the windowpanes (164)

Ipak, ima i primjera gdje je moguće kolociranje poput onog u originalu:

- (118a) *zelenkasta* tišina (351)
- (118b) a *greenish* silence (448)
- (119a) *zelenkasta* tama (27)
- (119b) a *greenish* gloom (13)

5.1.6. Predmeti

Slično temi prirode, gotovo je identična upotreba leksema boja kad je riječ o predmetima:

- (122a) *žuta* tama sobe (52)
- (122b) *yellow* darkness of my room (48)
- (123a) *crni* hljeb (255)
- (123b) *black* bread (318)
- (124a) *požutjeli* čaršafi (256)
- (124b) *yellowed* bedsheets (320)
- (125a) da ostane na ovoj *bijeloj* stazi (152)
- (125b) to remain on this *white* path (182)
- (126a) Sokaci su *plavičasti* (165)
- (126b) the streets were *bluish* (199)

6. ZAKLJUČCI

Analiza prijevoda dva najpoznatija romana Meše Selimovića potvrđuje da je traženje ekvivalencije književnog djela i njegovo "preizražavanje" na drugom jeziku, u ovom slučaju engleskom, izuzetno kompleksan proces, pogotovo ako se uzme u obzir jedinstvenost i snaga stila velikog književnika kakav je Selimović.

Analizirajući ključne elemente njegovog izražajnog koda, liričnu rečenicu, naglašenu nominalnost, inventivne ne-lekseme te specifičan odabir leksike kojom Selimović boji svijet svojih junaka, može se reći da su prevodioci pri transpoziciji svih ovih elemenata bili prisiljeni na kompromise koji donekle mijenjaju originalni Selimovićevo izraz. Fragmentacija, demetaforizacija, gramatička transpozicija, parafraza te niz drugih tehniku i postupaka koji su se pojavili u analizi pružaju materijal za daljnje proučavanje najboljih mogućnosti iznalaženja ekvivalencije na nivou kultura koje su najčešće najvidljivije u djelima njihovih velikih majstora književnosti. Tako će zasigurno i djelo Meše Selimovića i dalje biti najbolji ambasador bosanske kulture u drugim kulturama i predmet prevodilačkih napora na različitim jezičkim kodovima.

IZVORI

Selimović, Meša, *Derviš i smrt*, (2000), Svjetlost, Sarajevo

Selimović, Meša, *Death and the Dervish* (1996), Northwestern University Press, Illinois

Selimović, Meša, *Tvrđava*, (2000), Svjetlost, Sarajevo

Selimović, Meša, *The Fortress*, (1999), Northwestern University Press, Illinois

LITERATURA

Chomsky, Noam (1968), *Language and Mind*, publ. Harcourt Braće Jovanovich, Inc., www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/us/chomsky.htm

Klaić, Bratoljub (1974), *Veliki rječnik stranih riječi*, Zora, Zagreb.

Levi, Jiri (1982), *Umjetnost prevođenja*, Svjetlost, Sarajevo

Špago-Ćumurija, Edina (2007), *Semantičko-pragmatička transpozicija djela Meše Selimovića u prevodima na engleski jezik*, magistarski rad, Mostar, Fakultet humanističkih nauka

LANGUAGE OF MEŠA SELIMOVIĆ IN ENGLISH TRANSLATIONS

Summary

Novels by Meša Selimović, *Death and the Dervish* and *The Fortress*, have been translated into English. For Translation Theory and Linguistics, it is interesting to observe how the style of this great Bosniak writer has been transposed into the English language code. This applies specifically to his lyrical sentence, nominalization, un-words, and semantically interesting thematic groups of lexemes/phrases referring to the nature, body, light, darkness etc. The paper will analyze and present techniques for transposition of these idiosyncratic elements in the language of Meša Selimović.

Key words: *translation theory, transposition, style*

UDK: 811.163.4*3'255.4 : 811.163.6'255.4 (082) Selimović
811.163.41'255.4 : 811.163.6'255.4 (082) Selimović

Marko JESENŠEK

STILNO ZAZNAMOVANO BESEDJE V SLOVENSKEM PREVODU SELIMOVIĆEVEGA ROMANA *DERVIŠ I SMRT*

KLJUČNE BESEDE: *Meša Selimović, Derviš i smrt, slovenski prevod, Janko Moder, jezikovna analiza, stilno zaznamovano besedje, turcizmi*

V članku so predstavljene nekatere jezikovne značilnosti slovenskega prevoda Selimovićevega romana *Derviš i smrt*. Izpostavljeni so jezik in stil prevoda, barvno in glasovno slikanje ter nekatera slogovna spogledovanja slovenskega prevajalca z jezikovnimi rešitvami pri npr. Prešernu in Linhartu.

Velika pomanjkljivost Modrovega prevoda pa se, žal, pokaže pri slovenjenju turcizmov in starih izrazov. Od 255 besed, ki jih obsega Selimovićev Rječnik turskih i manje poznatih riječi na koncu romana, je Janko Moder ohranil le še 53, med njimi je le še 23 enakih kot pri Selimoviču (*atlas, bajram, derviš, feredža, harem, hodža, hurija, jasin, jekin, kadi(ja), kujundžiluk, Latinluk, mevlevijski red, muderis, mujezin, mula, muselim, muselimat, padišah, softa, spahija, subaša, vakuf, zurna*), 30 pa je novih, takih, ki jih na Selimovićevem seznamu ni.

V slovenskem prevodu prihaja do velikih pomenskih napak pri prevajanju turcizmov: "derviš" je npr. imenovan za "meniha", "derviški red" za "meniški red", "tekija" je prevedena kot "samostan", "muselim" je "policijski predstojnik", "muselimat" pa "policijsko načelstvo". Zdi se, da taki pomenski premiki močno otežujejo pravo razumevanje muslimanskega sveta, kulture in načina življenja ter siromašijo roman. Modrova odločitev za nasilno slovenjenje turcizmov ni bila dobra in je v besedju močno prizadela ter osiromašila Selimovićevo izrazno podobo. Slovenskim bralcem ni znal približati izraza za muslimansko predmetnost, saj se je napačno odločil za puristično prečiščeno slovensko besedje, s katerim je neuspešno poskušal nadomestiti turcizme. Slovenskemu bralcu ostaja muslimanska predmetnost neprepoznavna, saj je ne more doživeti v pravi pomenski podobi – kot da se je prevajalec bal prevelikega vdora turcizmov v slovensko besedišče.

1. Meša Selimović je v sarajevskem časopisu *Život v nadaljevanjih* objavljal “roman svoga životnog iskustva” z naslovom *Četiri zlatne ptice*, ki sprva ni naletel na poseben odmev. Literarni kritiki so ga enostavno prezrli, nanj pa so postali pozorni šele leta 1966, ko je roman izšel v knjižni obliki pod naslovom *Derviš i smrt* – z njim se je Selimović uveljavil v domačem in svetovnem prostoru, prejel pa je tudi številne jugoslovanske literarne nagrade, najprej NIN-ovo nagrado za roman leta, ki mu je potrdila, da je bila njegova odločitev za pisateljevanje pravilna: “Šta za mene znači ovaj roman? Možda satisfakciju, možda konačnu potvrdu da nisam pogrešno i nepotrebno pošao teškom književnom stazom.” (Selimović 1970: 276) V slovenščino je to pomembno delo svetovne literature leta 1969 prevedel Janko Moder¹ (ponatisa brez jezikovnih popravkov sta izšla še leta 1978 in 2004), soustanovitelj in predsednik Društva slovenskih književnih prevajalcev ter prvi predsednik Zveze društev prevajalcev Jugoslavije (1972–1974).

1.1. Moder je v slovenskem prevodu dobro zadel Selimovičev jezik in stil, ki sta destilirana skozi izredno občutenje lepote in okusa (Bogić 1973: 15). *Derviš i smrt* je v besediloslovнем, jezikovnem in stilističnem pogledu vrhunska literarna umetnina, ki ji Modrov prevod na skladenjski in slogovni ravni dobro sledi – ohranja dober smisel za pripovedništvo, pri tem pa jezik ni kičasto izumetničen, ampak tako kot pri Selimoviču usmerja misel k bistvu dogajanja in eksistence ter nazorno kaže, kako je njegov svet ujet v metaforo bega in preganjanja (Bogićević, 1973: 44). Modrovo izvrstno preslikavanje metafor s pravim občutkom, kako v slovenščini jezikovno in stilistično napraviti kaj bolje, lepše, bolj dognano, je lepo razvidno npr. pri slovenjenju naslednje povedi:

Zemaljski život je varljiv, vječnost je bolja. (Selimović 1967: 15)

Življenje na zemlji je goljufivo, večnost je boljša. (Selimović 2004: 13)

Suhoparni avtomatizem bi lahko obe Selimovičevi povedkovi določili (*je varljiv, je bolja*) prevedel s slovenskima enakozvočnicama (*je varljivo, je boljša*) – v slovenščini poznamo več stalnih besednih zvez, npr. *varljiv nasmej, varljive obljube, varljivo življenje*, kjer levi prilastek označuje zavajanje, vendar pa je Moder v prvem delu povedi zamenjal izraz *varljivo z goljufivo*,

¹ Moder je eden izmed najbolj uveljavljenih slovenskih prevajalcev – prevajal je dramatiko, prozo in tudi poezijo iz več kot dvajsetih evropskih jezikov (njegova bibliografija prevajanja obsega več kot štiristo naslovov), med drugim pa je uredil tudi Slovenski leksikon novejšega prevajanja (Moder 1980).

ki je izpeljan iz glagola *goljufati* v (starinskem) pomenu *varati*. Gre za pomemben stilistični odtenek, ki je v zavesti Slovencev prisoten po analogiji na Prešernov sonet *O, Vrba* (Prešeren 1974: 111), v katerem je besedna zveza *goljfiva kača* vzrok za vso pesnikovo nesrečo v življenju in spoznanje, da je življenje varljivo (goljfivo), saj *preobrača vstrup* (v svoje nasprotje) vse, kar je lepo. Izbera povedkovega določila, ki povezuje varljivost Selimovičevega sveta s prav tako slovensko izkušnjo pri Prešernu, potrjuje Modrov odlično in tankočutno prevajanje:

*O Vrba! srečna, draga vas domača,
kjer hiša mojega stoji očeta;
de b' uka žeja me iz tvojga svéta
speljala ne bila, goljfiva kača!*

*Ne vedel bi, kako se vstrup prebrača
vse, kar srce si sladkega obeta;
mi ne bila bi vera v sebe vzeta,
ne bil viharjov nótranjih b' igrača!*

1.2. Podobnih povezav med Selimovičevim *Dervišem* in slovensko literaturo je še več; ena izmed njih, kar na začetku romana, kaže, kako jezik romana (in slovenskega prevoda) funkcionalno dopolnjuje njegovo idejno zgradbo – roman se začenja s spoznanjem, da “vse je sporno” (“sve je došlo u pitanje”) in se tako tudi zaključuje, “zakaj smrt je nesmisel kakor življenje” (“jer, smrt je besmisao, kao i život”), zato se tudi jezik igra z ljudmi, z njihovo usodo, tako da s prikrito ironijo razgalja različne trditve, ki temeljijo ali na avtoriteti ali celo neumnosti:

“*Sve pada s mene, kao haljina, kao oklop, i ostaje ono što je bilo prije svega, gola koža i go čovjek.*” (Selimović 1967: 10)

“*Vse pada z mene kakor obleka, kakor oklep, ostaja pa tisto, kar je bilo najprej, gola koža in gol človek.*” (Selimović 2004: 8)

Sodniki in priče so prav tako sojeni kot obsojenci; derviši so običajni ljudje, a jih zavračajo, ker ne živijo tako, kot se od njih pričakuje – “to pisanje je neizogibno”, pred sodiščem (bogom) so vsi enaki, tako razmišlja tudi Linhartov Matiček (Selimovičev original in Modrov prevod povsem sledita tej misli):

“*Ubogi možje! Vsi rogove nosite, vsi. Razloček je samo ta, de eni vedo, drugi pak ne. Skoraj bi jih bila meni tudi stavila: in s kom? Z baronom!*

Al je kaj boljši, kakor jaz? Vzemi mu denarja, žlahto, ime, potegni mu dol to prazno idejo in postavi ga tja, kakor je človek sam na sebi, tak ne bo vreden, da bo on meni služil!” (Linhart 2003: 115)

1.3. Barvno in glasovno slikanje v Selimovičevi pripovedi je prav tako odlično preneseno v slovenski prevod:

“Ružičasto polusvjetlo, još teško sjenkama noći, vedrina neojačalog dana, čas kad su sve boje življe i svi rijetki šumovi jači. Ali danas ne primjećujem radost nezamorenog jutra, svezao sam jučerašnji dan sa današnjim, brige mu ne olakšavši snom.” (Selimović 1967: 58)

“Rožnata polsvetloba, še težka zaradi nočnih senc, vedrina neokrepljenega dneva, ura, ko so vse barve bolj žive in vsi redki šumi močnejši. Vendar ta dan nisem opažal neutrudljivega jutra, prejšnji dan sem zvezal z današnjim, ne da bi mu olajšal skrbi s spanjem.” (Selimović 2004: 51)

Moder je deležje na -ši (*olakšavši*) skladenjsko razvezal v odvisnik (*ne da bi mu olajšal*); sicer pa v slovenskem prevodu sploh ni deležij na -ši, čeprav bi lahko bila zanimivo sredstvo arhaizacije (kot npr. v Preglovem romanu Tolminci ali povesti Matkova Tina, ki črpa snov iz zgodovine Slovencev). Moder te možnosti ni izkoristil in je vse deležijske polstavke (deležja na -č in -ši) razvezoval v priredne ali podredne stavčne zvezе:

“Pobjegao je ispred stražara, kroz prozor svoje kuće kad su ga tražili, iz zatvora provalivši zid, skočio je sa stijene, ušao u nepoznatu kapiju ne poštujoci tuđi ogradeni prostor, nestalo ga je a nije se oglasio korakom, između straža što su ga čekale u obruču, kao da je duh.” (Selimović 1967: 59)

“Pobegnil je pred stražniki skozi okno svoje hiše, ko so ga iskali; iz zapora se je prebil skozi zid, skočil s pećine, stopil skozi neznana vrata, ne da bi kaj spoštoval tuj ograjen prostor; izginil je, vendar se ni oglasil s stopinjami med stražarji, ki so ga čakali v kolobarju, kakor da je duh.” (Selimović 2004: 52)

2. Velika pomanjkljivost Modrovega prevoda pa se, žal, pokaže pri slovenjenju turcizmov. Selimović je na koncu romana dodal slovarček 255 besed (Rječnik turskih i manje poznatih riječi), Janko Moder pa jih je za slovenske bralce ohranil le še 53 (Nekaj tujih besed). Kaj se je v slovenskem prevodu

zgodilo z več kot dvesto besedami iz Selimovičevega slovarja? Samo triindvajset je enakih kot pri Selimoviču, trideset je novih, takih, ki jih na Selimovičevem seznamu ni. Nekoga, ki se ukvarja z jezikom, seveda zanima, zakaj taka razlika, kaj se je zgodilo v slovenskem prevodu, da je slovarček tako okleščen, da manjka več kot dvesto Selimovičevih turških in manj znanih besed.

Če pogledamo najprej tistih triindvajset besed, ki so skupne Selimovičevemu originalnemu slovarčku in Modrovi okrnjeni zbirki besed, najdemo naslednje presečišče: *atlas, bajram, derviš, feredža, harem, hodža, hurija, jasin, jekin, kadi(ja), kujundžiluk, Latinluk, mevlevijski red, muderis, mujezin, mula, muselim, muselimat, padišah, softa, spahija, subaša, vakuf, zurna*. Vse te besede so v slovenščini nekoliko drugače razložene, kar je dokaz, da je bil slovenski bralec drugače (površno, nenatančno, slabo?) informiran ali celo zaveden pri prevajanju v slovenščino oz. ob soočenju z muslimansko kulturo.

2.1. Zmota, netočnost se začne že pri razlagi besede iz naslova. Selimovič pojasnjuje, da je derviš “pripadnik derviškega reda”, Moder sicer na prvem mestu pove enako (“pripadnik derviškega reda”), nato pa povsem nepotrebno in napačno dodaja, da je to “menih, pobožen človek”. Od kod taka napaka? Pri prevajanju Selimovičevega romana bi se moral poučiti, da derviši niso “mohamedanski menihi”, kot je to napačno zapisano v Pleteršnikovem slovarju (1895), ali “v muslimanskem okolju menih”, kakor je kasneje prav tako napačno prevzeto v Slovar slovenskega knjižnega jezika. Beseda “derviš” je perzijskega izvora, prvotno je pomenila “berač”, danes pa označuje pripadnika derviškega reda ali tarike, ki si na različne načine s posebnimi obredi prizadeva doseči mistično združenje z Bogom. Slovenski bralec, ki slabo ali sploh ne pozna muslimanske tradicije, je tako zaveden že na samem začetku romana. Selimovič ne govori o menihu, ampak o pripadniku derviškega reda, Moder pa slovenskemu bralcu zamolči vso kulturno in versko ozadje muslimanstva in dervišev, ki niso menihi, ampak pripadniki islamske bratovščine. Prevajalec bi moral opozoriti vsaj na dva podatka iz zgodovine dervišev: leta 1925 jih je prepovedal Atatürk, prepovedani pa so bili tudi v SFRJ (Potočnik 2006). In verjetno bi slovenski bralec ob tem potreboval tudi razlago sufizma v islamski zgodovini. To bi bil nujen podatek, vedenje, ki ga Nemusliman potrebuje, da sploh lahko razume derviše in njihov način razmišljanja, življenja. Verjetno bi Moder moral predstaviti sufizem na območju nekdanje SFRJ, in povedati, da se je v Bosni pojavil v 15. stoletju, še pred prihodom Turkov, saj je bila sufiska tradicija za to okolje sprejemljiva zaradi podobnosti z bogomili, ki jih z derviši povezuje mistika (Potočnik 2007). Selimovič je na izjemen način predstavil

filozofijo sufiskega mysticizma na območju Balkana in jasno zapisal, da “/efendija Abdulah je mystik. Pripada bajramskemu redu”, v slovarčku na koncu romana pa je še dodatno pojasnil, da so bajramije derviški red. Moder navaja v okleščeni zbirki besed na koncu slovenskega prevoda romana *Derviš i smrt* le izraz “bajram”, nič pa ne pove o različnih tarikatskih redovih in smereh, med katerimi so tudi bajrami in mevlani. Prevajalec v slovenščino bi ta kulturno-zgodovinski element moral razložiti in upoštevati ter ga predstaviti slovenskemu bralcu, predvsem pa ohraniti bogato besedje, ki izvira iz muslimanskega in turškega okolja. Ker tega ni storil, so se napake, kakršna je nastala pri razlagi besede derviš, kar vrstile. Ker je derviša izenačil z menihom (menihi pa so člani samostanskega, verskega reda in večinoma živijo ločeno od drugih ljudi – Slovenec ima prvo asociacijo na samostana v Pleterjah in Stični), ga je po vzoru slovenskih menihov umestil v samostan ter tako zagrešil še eno veliko napako: “tekijo”, tj. stavbo, v kateri živijo derviši, je prevedel kot “samostan” – npr.: “*Hasan prihaja v naš samostan*”; ali: “*Dolžnost pa me veže tudi nasproti dobrotniku samostana*”. Enako napačno in površno, za slovenskega bralca zavajajoče, za muslimansko okolje pa povsem nesprejemljivo, večkrat uporablja namesto “derviški red” neustrezno slovensko besedno zvezo “meniški red”: Npr.: “*Šta traži u ovoj tišini svetoga mjesta, u tvrdim okovima derviškog reda, on je od ovog svijeta ...*” – “*Kaj išče v tej tihoti svetega kraja, v trdih sponah meniškega reda, ko je od tega sveta...*” Popoln absurd se tako pojavi v naslednjem povedi: “*Ja sam šejh mevlevijske tekije,*” rekao sam taho.” – “*Jaz sem predstojnik mevlevskega samostana,*” sem potihe rekел in potlačil togoto”, kjer je turcizem “šejh” (starešina dervišev) izmaličen s slovenskim neologizmom “predstojnik”, “tekija” pa je napačno prevedena v “samostan”.

2.3. Tako neposrečeno prestavljanje v slovenščino se kaže tudi pri pre-vajanju turcizma “mihrab” s slovensko neustreznico “oltar”, čeprav je v Selimovićevem slovarčku natančno razloženo, da gre za “udubljenje u pročelju đamije, kdje stoji imam, muslimanski sveštenik”.

2.4. Enake nedoslednosti so pri vseh drugih neposrečenih novotvorbah, ki jih je Moder uvrstil v slovenski prevod namesto Selimovićevih izvirnih starinskih besed ali turcizmov. Povsem papirnato, nesprejemljivo je npr. zamenjal turcizem “muselim” (Selimović ga v slovarčku razloži kot “sreski načelnik”) s slovenskim neologizmom “policijski predstojnik” (predstojniki so bili v SFRJ “šefi”, tisti, ki so imeli vodilni položaj v ustanovi ali javni upravi); to v dogajальнem protoru in času romana *Derviš i smrt* deluje kot anahronizem,

tujek, skoraj smešno: “*Danas ču ići k muselimu.*” – “*Danes pojdem k policijskemu predstojniku.*”

Na drugem mestu izpeljanko za prostor, v katerem so muselimi (v originalu je to “muselimat”) najprej prav tako neposrečeno posloveni kot “policjsko načelstvo”, nato pa vse skupaj pomeša in prevede z novotvorbo in ohranjenim izvirnim izrazom: “*Je li muselim u muselimatu?*” “*Je policijski predstojnik v muselimatu?*” Razumi, kdor more, še zlasti, ker sta v slovarčku navedena tako “muselim” kot “muselimat”: Selimović navaja, da je muselimat “*zgrada, u kojoj je muselim*”, Moder pa, da je to “*poslopje okrajnega načelnštva*”; v njegovem slovarčku je “muselim” slovenskemu bralcu najprej predstavljen kot “*zastopnik turškega oblastnika v okrožju*” in šele nato sledi razlaga, da je to tudi “*okrajni načelnik*”; v romanu ga Moder imenuje “policjski predstojnik”. Da je zmeda še večja, pa v dveh sosednjih povedih enkrat zapiše slovenski neustrezni izraz, drugič pa pusti Selimovićev turcizem:

“*Pred musemilatom je stajao stražar, sa sabljom o pasu i malom puškom u bensilahu. Nikad ovdje nisam bio, i nisam mislio o naoružanim stražarima koji stoje kao prepreka. – Je li muselim u muselimatu? – Zašto? – Potajno sam se nadao, da neću naći muselima.*” (Selimović 1967: 74)

“*Pred policijskim načelstvom je stal stražar s sabljo za pasom in s kratko puško na jermenu. Še nikoli nisem bil tukaj in nisem niti v sanjah pomislil na oboroženo stražo, ki стоji kakor ovira.*” – “*Je policijski predstojnik v muselimatu?*”- “*Zakaj?*”- “*Naskrivaj sem se zanašal, da ne bom dobil muselima.*” (Selimović 2004: 67)

2.5. Enak nesmisel nastaja ob nepotrebnem slovenjenju turcizmov “muderis” in “medresa” v naslednji povedi:

“*Završio je školu u Carigradu, hodao po Istoku, bio muderis na medresi, službenik na Porti, oficir...*” (Selimović 2004: 88)

“*Šolanje je končal v Carigradu, hodil po vzhodu, bil profesor na muslimanski verski šoli, uradnik na porti, oficir...*” (Selimović 2004: 79)

Zmeda je popolna, saj v Modrovem slovarčku beremo, da “muderis” ni profesor, ampak “učitelj v muslimanski verski šoli”, medtem ko turcizma “medresa” v slovarčku sploh ni! Tako slovenski prevod izgublja številne besedotvorne možnosti, ki jih ponuja ta besedna družina (npr. medreselija = učenik, medresli džamija = džamija z medreso).

2.6. Enako nerazumljivo in brez posluha je zamenjan turcizem “mahal” v besedni zvezi “iz ciganske mahale” s slovenskim izrazom “mestna četrt”:

“S brda, iz ciganske mahale, što se povukla u vis i na kraj, zaglušno je udarao buben ...” (Selimović 2004: 76)

“S hriba, iz ciganske mestne četrti, ki se je razpotegnila navkreber, je preglušljivo udarjal boben.” (Selimović 2004: 63)

“Ciganska mestna četrt” v slovenskem prevodu deluje naravnost komično – mestna četrt je urejen del mesta, ciganska mahala pa je v hribu... Prav tako nedopustno je, da se je Moder odločil za slovenjenje značilnega poimenovanja dela, središča Sarajeva (npr.: “*Skrenuo sam iz čaršij, putem pod riječice.*” – “*Zavil sem iz središča mesta po poti ob rečici*”), pri tem pa v slovarčku vendar razлага čaršijo kot “trgovsko mestno četrt”, na drugi strani pa v prevodu ohranja poimenovanje “Latinluk” in ga nato v slovarčku razлага kot “del Sarajeva na desni strani Miljacke, kjer so stanovali katoličani”.

2.7. Zelo površen in neroden je slovenski prevajalec tudi pri iskanju slovenske ustreznice za turcizem “han”, kjer se pokaže Selimovičeve slogovno mojstrstvo, ki mu prevajalec z izrazom “gostilna” ne more slediti, zlasti ne s podvojitvijo (npr.: “*A i nezgodno je u hanu, han je svačije svratište.*” – “*Pa tudi neugodno je v gostilni, ker se tu zbirajo vse mogoči ljudje.*”). Predvsem pa “han” ni “gostilna”, ampak “prenočišče”, tj. hiša za zatočišče in prenočišče potnikov. “Hanovi” so v mestih in na vaseh. Večji “hani” so imeli na sredini veliko nepokrito dvorišče za raztovarjanje tovora – v Sarajevu so znani “hani” Tašlihan, Kolobara, Moriča-han.

2.8. Enako nespretno je preveden turcizem “kaur” v besedni zvezi “kaurski svetac”. Turški samostalnik “đaur” pri Selimoviču pomeni “nemusliman”, torej brezvernik oz. sinonim za kristjana. Moder je prevedel besedno zvezo “kaurski svetac” kot “neverniški praznik” (nedosledno sinonimno kot “jurjevo” ali glasoslovna različica “đurđevo”):

“Idite kući, kažem mladićima što nailaze, obijesni,. Sutra je Đurđev, kaurski svetac, nije naš. Ne činite grijeha. /.../. To je staro pravo na grijeh u jurjevskoj noći. Čuvaju ga mimo vjere, i protiv nje, pogani u ova dvadesetčetiri sata razbludnog mirisa miloduha i ljubavi, miloduha što grijeo miriše na ženu i ljubavi što miriše na miloduh ženskih bedara.” (Selimović 2004: 33)

“Pojdite domov, sem rekel fantičem, ki so objestno prihajali naproti. Jutri je Jurjevo, neverniški praznik, ne naš. Ne delajte greha. /.../. To je stara pravica do greha v jurjevski noči. Hranijo ga mimo vere in proti njej, nečisti v teh štirindvajsetih urah razuzdanega dehtenja luštreka in ljubezni, luštreka, ki pregrešno diši po ženski, in ljubezni, ki diši po luštreku ženskih stegen.” (Selimović 2004: 28)

2.9. Do nenavadnih rešitev in pomenskih premikov v slovenskem prevodu prihaja tudi pri slovenjenju turcizma “dželepcija”, ki ga je Moder prevajal kot “meštar” ali kot “črednik,” kar pa ni strezno in gre še za eno izmed tovrstnih napak v slovenskem prevodu. “Črednik” je v slovenščini namreč izginjajoč izraz za pastirja vaške govedi, črede, Selimović pa ima v mislih živinskega trgovca. Moder je imel težave zato, ker je Selimovićevo besedno zvezo “dželep goveda” prevedel v “čredo govedi”, od tod pa je po analogiji “dželep” je “čreda” napačno izpeljal še slovenskega vršilca dejanja “črednik”:

“Ljudi žive mirno, a umiru naglo, rekao je onaj čudni dželepcija, Hasan, što nikad neće prenaglići ni stradati zbog nepromišljenosti.” (Selimović 1967: 78)

“Ljudje žive mirno, umirajo pa hitro, je rekel tisti čudni črednik Hasan, ki se ne bo nikoli prenaglil ali trpel zaradi nepremišljenosti.” (Selimović 2004: 71)

V drugem primeru pa je Moder prevedel samostalnik “dželepcija” s slovenskim “meštar”, ki prav tako ni ustrezен in dovolj natančen – “meštar” je namreč vsak posredovalec pri sklepanju kupčij; to pa je preširok in preohlapen pomen, saj je “dželepcija” trgovec z živalmi. S tako površnim prevajanjem slovenščina izgublja fine pomenske odtenke, ki jih ima Selimović, saj Moder z besedo “meštar” prevaja tudi samostalnik “kiridžija”, tako da postaneta “dželepcija” in “kiridžija” napačno sinonima (oboje je prevedeno z “meštar”, čeprav v originalu med njima obstaja pomenska razlika – “kiridžija” s konji prevaža blago); “kiridžija” ima pri Selimoviću pejorativni prizvod:

“Taj dželepcija i bivši muderis podsticao je hafiz-Mohameda da izlaže ono što zna, da bi mogao da mu se suprostavi, šaleči se, ne pridajući značaja ni onome što je čuo ni onome što je odgovarao. (Selimović 1967: 86–87)

“Ta meštar in nekdanji učitelj je podžigal hafiza Muhameda, da je razlagal tisto, kar je vedel, da bi se mu lahko postavljal po robu, in se šalil,

ker ni prisojal nobenega pomena ne tistem, kar je slišal, ne tistem, s čimer je odgovarjal.” (Selimović 2004: 78)

“A onda je postao kiridžija (glasu joj gađenje, gotovo užas) dogoni stoku iz Vlaške, iz Srbije, i odgoni u Dalmaciju i Austriju, za druge trgovce, kao pretrga, tudi sluga.” (Selimović 1967: 25)

“In potlej je postal mešetar (v glasu je bilo čutiti stud, skoraj grozo), goni živino iz Vlaške, iz Srbije, in jo goni v Dalmacijo in Avstrijo, za druge trgovce, prekupčuje kakor hlapec drugih.” (Selimović 2004: 22)

2.10. K nerazumevanju različnih kultur pripomore tudi naslednji površen prevod: “*Skinula je jašmak davno, još kad su sviječe donesene*” – “*Že zdavnaj je odložila pokrivalo, že takrat, ko so prinesli sveče.*” Gre za popolno nerazumevanje muslimanske kulture in običajev – jašmaka ni mogoče preprosto prevesti kot pokrivalo, saj je povezan z drugim “pokrivalom”, tj. feredžo, zato bi prevajalec moral ohraniti turcizem ali pa vsaj pojasniti, kaj je jašmak (bela tančica pri feredži) “*Bela koprena od muslima, kojim su se podbrađivale muslimanke koje su nosile feređu; Na selu po mnogim krajevima tako se naziva veliki rubac, povezača za glavu.*” (Škaljić 1965: 364)

Enake zadrege v slovenskem prevodu *Derviša i smrti* povzročajo tudi številni drugi nepotrebno ali napačno slovenjeni turcizmi: npr. “kadija” – “sodnik”, “sejmen” – “birič” (bolje bi bilo “pandur, stražnik”), “tvrdi gurabija” – “medenjak” (pri Selimoviću ne gre za medenjak, ampak za “okrugli kolač od brašna, šečera i masla”; če se namesto sladkorja doda med, potem je to “medenjak” ali “medena gurabija”), “sahat-kula” – “stolp z uro”; “čengija – ciganska plesalka” (kafanska igračica, plesačica; (Škaljić 1965: 171), “iblis” – “satan”, “šejh” – “predstojnik”.

Selimovićev roman v slovenskem prevodu Janka Modra zaradi nepotrebnega in napačnega slovenjenja turcizmov in starih izrazov izgublja posebno vzdušje, ki ga originalu dajejo derviši, age, sejmeni, askeri, kadije, muderisti, muselimi, sarkadžije, mutevelije, pasvandžije, hodže, dželepčije, kirsadžije... (Markus 1973: 61). Slovenskemu bralcu tako ostaja muslimanski svet tuj in neprepoznaven, saj ga ne more doživeti v pravi pomenski podobi – kot da se je prevajalec bal vdora turcizmov v slovensko besedišče, kot da je tako želel pokazati, da je Selimovićev svet tuj in nesprejemljiv.

3. Več sreče je imel Moder v redkih primerih, ko je v slovenskem prevodu ohranil turcizem in ga je v slovarčku razložil, npr.: “*Nadišavljen z jagom.*”

Razlaga v Slovarčku: „*Jag: dišeče olje, ki ga hadžiji prinesejo iz arabskih dežel, ko se vračajo iz Meke; z njim se muslimani nadišavijo ob verskih praznikih.* Zdi se, da je to razlago dobesedno prevzel iz Škaljićevega slovarja turcizmov v srbohrvaškem jeziku (1968). *Udarjal je boben in piskala je zurna* – gre za stalno besedno zvezo “boben in zurna” (zurna je “piščal z močnim piskajočim glasom”). Tako bi moral pustiti v svojem prevodu večino turcizmov in starih izrazov, ki jih je ohranil Selimović sam.

Redka posrečena zamenjava turcizma s slovenskim izrazom je Modru uspela tudi v povedi: “*Pijančio s barabama, šalio se s kalfama, ravan svakome u svemu...*” – “*Pijančeval je z barabami, se šalil s komiji, saj je bil enakopraven vsakemu v vsem...*” Tu je turcizem “kalfa” (Selimović razlaga besedo kot “pomočnik majstora”, Škaljić še natančneje kot “pomočnik majtora u esnafu, koji je nakon šergetskog staža položio ispit za kalfu.”) prevedel s slovenskim starinskim izrazom “komi”, tj. trgovski pomočnik. Če se je Moder odločil za slovenjenje turcizmov in starih izrazov, potem bi v nekaterih primerih lahko previdno sledil poti, ki jo kaže prevod “komi” za “kalfa”, saj oba izraza ohranjata starinskost in arhaičnost in tako ustrezata navideznemu dogajальнemu času, tj. 17. stoletju.

V to skupino bi verjetno lahko prišteli še smiselno ustrezno zamenjavo turcizma “tespih” s slovensko besedo “procesija”:

“*Pokrenuo sam čitav tespih ljudi, zahtijevao da me muselim primi.*”
(Selimović 1967: 75)

“*Sprožil sem celo procesijo ljudi in zahteval, naj me muselim sprejme.*”
(Selimović 2004: 68)

Tu je Moder našel ustrezen izraz za turcizem “tespih”, saj dobesedni prevod “računalo, brojnika” v slovenski povedi ne bi bil smiseln. “Procesija” je primeren starinski izraz, ki nazorno in pomensko ustrezno nadomešča “tespih”.

4. Modrova odločitev za slovenjenje turcizmov ni bila dobra in je v besedu močno prizadela ter osiromašila Selimovičeve izrazno podobo romana. Slovenskim bralcem ni znal približati izrazja za muslimansko predmetnost, saj se je napačno odločil za puristično prečiščeno slovensko besedje, s katerim je neuspešno poskušal nadomestiti turcizme. Na tej točki je njegov prevod ostal tendenciozen, saj se zdi, da je po nepotrebni poskušal izmaličiti oz. zamolčati izrazno moč turcizmov in starih besed. Slovenski bralec se sicer srečuje z drugačnim svetom, kot ga pozna v krščanskem okolju, a pogosto ne

ve, kaj in zakaj se tako dogaja v muslimanstvu. Muslimanski svet mu ostaja odmaknjen, nerazumljiv in popačen in le stežka ga začuti v fabuli, saj ga jezik v prevodu sili v slovenski način razumevanja in dojemanja zaradi strahu, da se ob soočenju dveh kultur ne bi zgodil odmik od ustaljenega reda in mišljenja. Škoda, da še vedno ponatiskujemo Modrov prevod in da še nismo dobili izboljšanega, novega prevoda Selimovićevega romana *Derviš i smrt*.

LITERATURA

- Begić, Midhat (1973): "Istraživanje ljudskih sloboda". U: Lagumđija, Larisa: *Kritičari o Meši Selimoviću*. Svjetlost, izdavačko preduzeće, Sarajevo, 9–17.
- Bogićević, Miodrag (1973): "Derviš i smrt Meše Selimovića". U: Lagumđija, Larisa: *Kritičari o Meši Selimoviću*. Svjetlost, izdavačko preduzeće, Sarajevo, 46–55.
- Linhart, Anton Tomaž (2003): *Ta veseli dan ali Matiček se ženi*. Beseda. Elektronska knjiga. Omnibus <http://www.omnibus.se/beseda/pdf/172-X.pdf>
- Markus, Zlatko (1973): "Derviš i smrt". U: Lagumđija, Larisa: *Kritičari o Meši Selimoviću*. Svjetlost, izdavačko preduzeće, Sarajevo, 56–66.
- Moder, Janko (1985): *Slovenski leksikon novejšega prevajanja / zbral in uredil Janko Moder*. Lipa, Koper.
- Pleteršnik, Maks (1894): *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana.
- Popović, Radovan (1988): *Život Meše Selimovića*. BIGZ, Beograd.
- Potočnik, Dragan (2006): "Sufizem, mistična smer v islamu". *Večer*, 3. 6. 2006, str. 39.
- Potočnik, Dragan (2007): "Sufizem: s plesom do stanja univerzalne ljubezni". *Gea*, november 2007, str. 56–59.
- Prešeren, France (1974): *Poezije doktorja Franceta Prešerna*. Prešernova družba, Ljubljana.
- Selimović, Meša (1969): *Derviš i smrt*. Svjetlost, Sarajevo.
- Selimović, Meša (1969a): *Derviš in smrt*. Prevedel Janko Moder. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Selimović, Meša (1970): *Pisci, mišlenja, razgovori*. Svjetlost, izdavačko preduzeće, Sarajevo.
- Selimović, Meša (1978): *Derviš in smrt*. Prevedel Janko Moder. Beseda sodobnih jugoslovanskih pisateljev. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Selimović, Meša (2004): *Derviš in smrt*. Prevedel Janko Moder. Posebna izdaja za Delo d.d. Tiskano v Španiji. Delo, Ljubljana.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- Škaljić, Abdulah (1965): *Turcizmi u srbskohrvatskom jeziku*. Svjetlost, izdavačko preduzeće, Sarajevo.

STYLISTICALLY MARKED VOCABULARY IN THE SLOVENIAN TRANSLATION OF SELIMOVIĆ'S NOVEL *DERVIŠ I SMRT*

Summary

The article features certain linguistic characteristics of the Slovenian translation of Meša Selimović's novel *Derviš i smrt*. It focuses on the translation's language and style, the colour of the language and onomatopoeia, and certain cases where the Slovenian translator's style flirts with linguistic solutions by e.g. Prešeren and Linhar.

A huge shortcoming of Moder's translation is sadly revealed in the Slovenisation of Turkish words and archaic expressions. Of the 255 words included in Selimović's "Rječnik turskih i manje poznatih riječi" at the end of the novel, Janko Moder kept merely 53, and among those only 23 are from Selimović's list (*atlas, bajram, derviš, feredža, harem, hodža, hurija, jasin, jekin, kadi(ja), kujundžiluk, Latinluk, mevlevijski red, muderis, mujezin, mula, muselim, muselimat, padišah, softa, spahija, subaša, vakuf, zurna*), while adding 30 new entries, which are not found in the original list.

There are severe mistakes in meanings of translations of Turkish words: "derviš" is for instance translated as "menih", "derviški red" as "meniški red", "tekija" as "samostan", "muselim" as "policijski predstojnik" and "muselimat" as "policijsko načelstvo". It appears that such shifts in meaning significantly complicate genuine understanding of the Muslim world, its culture and its way of life, and lower the novel's quality. Moder's decision to forcefully Slovenise Turkish words was a mistake, strongly hurting the novel and spoiling Selimović's expressive image. Moder could not find a way to bring the Muslim terminology closer to Slovenian readers and made the wrong choice of choosing a puritan revised Slovenian terminology, which failed to replace the Turkish expressions. To a Slovenian reader, the Muslim dimension remains a mystery since he cannot experience it in its true semantic form – as if the translator had been afraid of an incursion of Turkish words into the Slovenian vocabulary.

Key words: *Meša Selimović, Derviš i smrt, Slovenian translation, Janko Moder, linguistic analysis, stylistically marked vocabulary, turkish words*

II. Kategorije riječi

Ivo PRANJKOVIĆ

HIBRIDNI OBLICI I VRSTE RIJEČI

KLJUČNE RIJEČI: *hibridizacija (kategorijalna i funkcionalna), oblici riječi, vrste riječi, supstantivizacija, adjektivizacija, adverbijalizacija, prepozicionalizacija, konjunkcijalizacija, partikulacija*

U prilogu je riječ o tome kako različite vrste riječi dolaze u međusobne suodnose i/ili sučeljavanja pa se kao rezultat togajavljaju raznovrsni tipovi hibridizacije i pojedinih riječi i vrsta kojima pripadaju. Razlikuju se dva temeljna tipa hibridizacije: kategorijalna i funkcionalna. Prva se očituje na razini oblika ili vrste riječi, a druga je uvjetovana sintaktički. Za prvu su posebno karakteristični hibridi između glagola i ostalih vrsta riječi (glagolski pridjevi, glagolski prilozi i glagolske imenice) te činjenica da se neke vrste riječi, a to prije svega vrijedi za zamjenice i brojeve, mogu razvrstati u imeničke, pridjevske i priložne. Za funkcionalnu hibridizaciju karakteristično je da se riječi u većim sintaktičkim cjelinama pojavljuju u funkcijama koje za njih nisu tipične, pa se kao rezultat togajavljaju primjerice supstantivizacija pridjeva, adjektivizacija i adverbijalizacija imenica, prepozicionalizacija priloga, adverbijalizacija prijedloga, konjunkcijalizacija zamjenica i čestica, partikulacija (tj. "počestanje") veznika itd.

U hrvatskome jeziku, kao i u većini drugih jezika, različiti oblici riječi i različite vrste riječi dolaze u međusobne suodnose i/ili sučeljavanja pa se kao rezultat togajavljaju brojni tipovi hibridizacije i pojedinih oblika riječi i pojedinih vrsta kojima te riječi pripadaju.

Čini se da je potrebno i korisno razlikovati dva temeljna tipa hibridizacije: kategorijalnu i funkcionalnu. Prva se očituje na razini oblika riječi ili na razini vrsta riječi, dakle na morfološkoj (i tvorbenoj) razini, a druga je uvjetovana sintaktički. Dakako, i u jednom i u drugom tipu hibridizacije dolaze do izražaja i brojni semantički odnosno pragmatični čimbenici, o kojima je prijeko potrebno voditi računa prilikom analize i objašnjavanja tih procesa i/ili pojavnosti.

Za prvi su tip hibridizacije posebno karakteristični hibridi između glagola i ostalih vrsta riječi, osobito priloga, pridjeva i imenica. Rezultat su toga tipa hibridizacije hibridni oblici, tj. glagolski prilozi, glagolski pridjevi, glagolske imenice i infinitivi.

Osim toga za kategorijalnu je hibridizaciju više nego relevantna činjenica da se neke vrste riječi, a to prije svega vrijedi za zamjenice i brojeve, mogu razvrstati u imeničke, pridjevske i priložne, tj. da su same te vrste zapravo svojevrsni hibridi.

Za funkcionalnu hibridizaciju karakteristično je ponajprije to da se riječi u većim sintaktičkim cjelinama pojavljuju u funkcijama koje za njih nisu tipične, pa se kao rezultat toga javljaju primjerice supstantivizacija pridjeva, adjektivizacija i adverbijalizacija imenica, prepozicionalizacija priloga, adverbijalizacija prijedloga, konjunkcijalizacija zamjenica i čestica, partikulacija (tj. "počestičenje") veznika itd.

Kategorijalnu hibridizaciju koja je svojstvena glagolima omogućuje prije svega činjenica da se kod glagola mogu razlikovati unutrašnje i vanjske gramatičke kategorije. Vanjske su kategorije obilježja pojedinih glagolskih oblika (npr. kategorije lica, broja, vremena, načina), a unutrašnje su obilježja glagola kao vrste (npr. kategorija vida ili /in/tranzitivnosti).¹ Unutrašnje kategorije svojstvene su glagolu bez obzira na oblik u kojem se pojavljuje. Štoviše svojstvene su mu i onda kad "mijenja vrstu", tj. kad prelazi iz kategorije glagola u drugu vrstu riječi (u pridjev, prilog ili imenicu). Drugim riječima te kategorije omogućuju glagolu da se hibridizira s drugom vrstom riječi, i to – paradoksalno – tako da rezultat hibridizacije ne bude zapravo hibridna vrsta riječi, nego hibridni glagolski oblik (opširnije o tom paradoksu te o unutrašnjim i vanjskim glagolskim kategorijama usp. Pranjković 2003: 11).

Sljedeći paradoks vezan za glagolsku hibridizaciju sastoji se u tome što su neki od hibridnih glagolskih oblika – nepromjenjivi. To ponajprije vrijedi za glagolske priloge (npr. *lutajući* ili *zalutavši*), koji su postali od participa, a participima je između ostalog (bilo) svojstveno da su (bili) hibridni u još većem stupnju negoli su to današnji glagolski prilozi. Oni su naime bili hibridi između triju vrsta riječi: između glagola, priloga i pridjeva, usp. *I priđoše učitelju hodajućemu površinom jezera*.² Nekadašnja se participnost takvih oblika

1 Ostalim vrstama riječi svojstvene su samo one unutrašnje kategorije koje konstituiraju samu vrstu, npr. imenicama supstantivnost, pridjevima adjektivnost, prilozima adverbnost, prijedlozima prepozicionalnost itd.

2 Particip *hodajućemu* glagol je po tome što je nesvršen i neprijelazan, prilog po tome što je u relaciji s glagolom u službi predikata: *priđoše* (funkcionira u odnosu na predikat kao okol-

očituje i danas u mogućnosti da oni dolaze ili u službi priloga, npr. *Lutajući ulicama sreća je mnoge poznanike* ili *Pomogla mu je u traženju svjetleći svijetkom*, i u službi pridjeva, npr. *lutajući reporter* ili *svjetleći metak*.

U vezi s glagolskim pridjevima (npr. *čitao*, *čitan*) zanimljivo je ponajprije uočiti da je radni glagolski pridjev po svojoj naravi i značenju bliži glagolu, a da je trpni bliži (pravome) pridjevu. Naime radni je glagolski pridjev u relaciji s proizvodačem radnje (agensom), npr. *Ivana je čitala*, a trpni u pravilu s pacijensom odnosno objektom radnje (usp. *čitana knjiga* odnosno *Ta je knjiga svojevremeno bila dosta čitana*). Kako je proizvedena radnja označena radnim glagolskim pridjevom vremenski ograničena, ona se rijetko transformira u stalnu osobinu. To je razlog što radni glagolski pridjevi rijetko postaju pravi pridjevi (atributi), ili to ne postaju uopće, usp. **Čitala Ivana*, a i kad postaju, obično je riječ o spojevima riječi koji prepostavljaju dubinska ustrojstva što im ili uopće nije svojstvena agentivnost ili im je svojstvena svojevrsna “reducirana”, neutralizirana agentivnost, usp. npr. spojeve riječi tipa *trula jabuka* (jabuka ne proizvodi radnju truljenja), *usnula princeza* (princeza ne proizvodi san, nego nju san obuzima), *usahli obrazi*, *protekle godine* itd. U takvim spojevima riječi (bivši) radni glagolski pridjev (više) ne označuje proces, a gdje nema procesa, nema ni privremene osobine (svojstvene glagolima). Drugim riječima u takvim se spojevima riječi privremena osobina transformira u stalnu odnosno radni glagolski pridjev postaje pravi pridjev.

S druge strane trpni glagolski pridjev označuje proizvedenu radnju, što znači da je svojom naravi okrenut pacijensu (onome što je u aktivnoj rečenici objekt radnje), pa je već samim time neusporedivo pogodniji (od radnoga glagolskog pridjeva) da se njime označi stalna osobina, tj. da dobije funkciju i značenje pravoga pridjeva odnosno atributa, pogotovo kod trpnih glagolskih pridjeva načinjenih od svršenih glagola jer je njima, uza sve rečeno, u pravilu svojstvena i rezultativnost, a ona je po naravi stvari bliska stalnoj osobini (ona je zapravo u neku ruku svojstvo koje ima izvorište u radnji), npr. *uređen vrt* (vrt se određeno vrijeme uređuje pa onda dobije “svojstvo uređenosti”). Posve je slično i u primjerima tipa *dotjerana dama*, *prodana kuća*, *osiromašeno pučanstvo* itd.

Glagolske su imenice, npr. *lutanje*, *čitanje* i sl., glagolske po tome što također sadrže spomenute unutrašnje gramatičke kategorije (vid i /in/tranzitivnost) i po tome što se njima imenuje glagolska radnja, bez obzira na to što se ta radnja konceptualizira kao predmet, a imenice su po tome što imaju vanjska

nost glagolske radnje), a pridjev po tome što je u relaciji s imenicom *učitelju* (funkcionira u odnosu na tu imenicu kao atribut) te, dakako, i po tome što je sklonjiv.

gramatička svojstva imenica (rod, broj i padež) te po spomenutom označavanju predmetnosti, tj. opredmećene radnje.

Glagolske se imenice u pravilu tvore samo od nesvršenih glagola. Imenice toga tipa od svršenih glagola neusporedivo su rijede, i to u prvom redu zato što svršenim glagolima nije svojstvena procesualnost pa se onda imenicama izvedenima od njih ne može imenovati (prava) radnja, radnja kojoj je svojstvena procesualnost, vezanost za vrijeme. Zato takve imenice, i kad se javljaju, u pravilu ne označuju radnju, nego rezultat radnje ili kakav predmet (dakako u širem smislu riječi), npr. *pomilovanje, naoružanje, izdanje, poslanje, zaposlenje, dostignuće, otkriće, pokriće* itd.

Svojevrsni je hibrid i infinitiv (kao specifična “glagolsko-neglagolski oblik”), koji je glagolski oblik također po tome što su mu svojstvene unutrašnje glagolske kategorije, a nije glagolski ni po kakvim vanjskim kategorijama (ni po licu, ni po broju, ni po vremenu, ni po načinu).³ Zato bi se moglo reći da je on bliži (glagolskoj) imenici negoli pravom glagolskome obliku, jer se njime samo imenuje radnja, a ne dovodi ni u kakvu vezu ni s licem, ni s brojem, ni s vremenom, ni s načinom.

Osobit slučaj kategorijalne hibridizacije, kao što je rečeno, vezan je za zamjenice i brojeve. Te vrste riječi naime nemaju nikakvih vlastitih običnih specifičnosti, nego imaju samo one specifičnosti koje se tiču pripadnosti vrsti. Takve riječi ne pripadaju zamjenicama ili brojevima po kategorijama koje se odnose na oblike tih riječi, tj. po kategorijama tipa rod, broj, padež i sl., nego samo po onim kategorijama koje smo imenovali unutrašnjima, tj. po onima koje su tim riječima svojstvene kao vrstama.⁴ Zamjenice su naime posebna vrsta riječi po svojstvima zamjenjivosti (supstitutivnosti) i/ili po upućivačkim svojstvima (po deiktičnosti), a ne po kategorijama koje bi se ticale njihove paradigmе, tj. njihovih oblika.

Posve je slično i kod brojeva. Ni oni naime nisu posebna vrsta riječi po gramatičkim svojstvima koji bi se ticali njihovih oblika, nego po tome što svojim leksičkim značenjem predstavljaju poseban vid kvantifikacije u jeziku, pa su time (kao vrsta riječi) u relaciji prema drugim vidovima kvantifikacije, uključujući i gramatičku kvantifikaciju u najužem smislu riječi, a to je kvan-

3 U slučaju infinitiva riječ je dakle o procesu hibridizacije u kojem glagol prelazi u kategoriju ne-glagola, i to tako da mu se i tom procesu oduzimaju glagolska svojstva.

4 Na prvi se pogled može učiniti da je izuzetak od toga kategorija lica kao bitna zamjenička kategorija. Međutim ni ta kategorija nije kod zamjenica (kao što jest kod glagola) svojstvo pojedinoga oblika, nego postoje različite zamjenice (a ne različiti oblici zamjenica) za označavanje te kategorije, usp. *ja* – zamjenica prvoga lica, *tvoj* – zamjenica drugoga lica, *onaj* – zamjenica trećega lica itd.

tifikacija koje se realizira gramatičkom kategorijom broja, odnosno oprekom između jednine i množine (usp. Pranjković 2004: 28-29). Po svojim običnim svojstvima ni zamjenice ni brojevi nisu zapravo posebne vrste riječi, nego pripadaju ili imenskim (npr. *ja* ili *sto*), ili pridjevskim (npr. *moj* ili *prvi*) ili priložnim riječima (npr. *ovdje* ili *jedanput*).

Podvrstom hibrida vezanom za brojeve i, puno rijeđe, za zamjenice moglo bi se smatrati one riječi koje su u tvorbenoj vezi s tim vrstama riječi, tj. one kod kojih uglavnom sa "mo leksičko značenje vezano za te vrste, npr. imenice tipa *dvojica*, *trojka*, *četvrtina*, *stotinka*, *svojina*; pridjevi tipa *jedni*, *dvoji*, *svojski*; glagoli tipa *dvostručiti*, *japajakati*, *tikati* ('govoriti komu ti'), *svojataci* itd.

Hibridne su naravi i tvorenice koje nastaju preobrazbom ili transformacijom, koja se smatra posebnom vrstom tvorbe riječi (usp. Babić 1991: 522-523).⁵ Među takvim hibridima najčešći su prilozni nastali popriloženjem (adverbijalizacijom) drugih oblika, vrsta ili spojeva riječi, npr. popriloženi oblici kosih padeža, osobito instrumentalna, npr. *dijelom*, *većinom*, *srećom*, *listom* (usp. *Oni su se listom izjasnili za kandidata oporbe*); popriloženi prijedložno-padežni izrazi, npr. *napamet*, *odoka*, *skraja*, *navrat-nanos*, *zbrda-zdola*; popriloženi pridjevi tipa *krάljevski*, *jùnáčki*, *lùdáčki* i sl.

Osim popriloženja hibridi toga tipa mogu nastati i popredloženjem (prepozicionalizacijom) pojedinih padežnih oblika, opet posebno instrumentalnih, npr. *povodom*, *pomoću*, *tijekom*,⁶ ili prijedložno-padežnih izraza, npr. *nadohvati*, *povrh*, *potkraj* i sl., a mogu nastati i modifikacijom⁷ pojedinih padežnih oblika, npr. *istina* (usp. Ni *njima*, *istina*, *nije lako*) ili prijedložno-padežnih izraza, npr. *nažlost*, *nasreću*, *uistinu* i sl.

Treba svakako barem spomenuti i tvorbeni tip hibridizacije koja se događa u sastavu složenica. Tako se npr. imenice kao što su *spomen*, *vikend*, *šok* u sastavu posluženica tipa *spomen-dom*, *vikend-kuća*, *šok-soba* i sl. tran-

5 Vrstom hibrida ili mješovitih tvorenica smatraju se i one riječi koje su tvorene od sastavnica što po podrijetlu pripadaju različitim jezicima. Obično se pritom imaju u vidu one kojima je jedna sastavnica domaća, a druga strana (tj. stranoga podrijetla, posuđena), npr. *antiratni*, *hiperosjetljiv*, *supersila*, *ultradesnica*, *reizbor*, *kontranapad*, *polufinalne*, *siledžija*, *knjigobus*, *igroteka*, *štrajkolomac* itd. O takvim tvorenicama usp. Babić 1978: 129-138.

6 Prijedlozi koji su podrijetlom okamenjeni oblici kosih padeža, kao što su upravo navedeni, i oni koji su podrijetlom prijedložno-padežni izrazi, npr. *umjesto*, *nadomak*, *u oblasti*, *u odnosu na*, *u povodu*, *u slučaju* i sl. nazivaju se i proizvedenima (usp. opširnije o tome Silić 2004: 47).

7 Modifikacijom ovdje nazivam proces nastajanja modifikatora, tj. onih jedinica (što se tradicionalno obično svrstavaju u priloge ili eventualno u tzv. rečenične priloge, usp. Ivić 1978) kojima se modificira značenje cijele rečenice, usp. *Nažlost*, *ni oni nisu mogli doći*.

sformiraju u svojevrsne pridjevske riječi odnosno funkcioniraju kao pridjevi, atributi (usp. opširnije o tome Silić 2004: 45).

Za funkcionalnu ili sintaktičku hibridizaciju karakteristično je, kao što je već rečeno, da se pojedini oblici ili vrste riječi u većim sintaktičkim cjelinama javljaju u funkcijama koje za njih nisu tipične. Na toj je razini osobito često poimeničenje pridjeva, npr. *Plavi* *nisu* *dobro* *igrali*, *Pojavili* *su se* **mali zeleni**, *Sit gladnu* *ne vjeruje* i sl., a znatno je rijedje popridjevljenje (adjektivizacija) imenica, npr. *ptica selica*, *pšenica bjelica*, *rumenika vino* i sl.⁸

U nekim vrstama bezličnih konstrukcija često je i popriloženje (adverbijalizacija) imenica, npr. *Muka mu je*, *Strah ga je*, *Stid nas je* i sl.⁹

Relativno je često i popredloženje (prepozicionalizacija) priloga, odnosno pojava da formalno iste riječi mogu dolaziti i u službi priloga, npr. *To vam nije tako blizu*, i u službi prijedloga, npr. *Ona stanuje blizu centra*.

Rjeđe se događaju i obrnuti procesi, tj. da se riječi koje se primarno javljaju u službi prijedloga popriložuju, npr. *Jeste li glasovali za ili protiv*, *Dojadit će to njima prije ili poslije* i sl.

Svojevrsna je hibridizacija i pojava da se zamjeničke riječi javljaju u službi veznih sredstava (subjunktora). To posebno vrijedi za upitne zamjenice koje dolaze u službi veznika zavisnoupitnih rečenica, npr. *Ne znamo* **tko** *je zvao*, *Pitaj* **na koga** *se to odnosi*, *Recite* **što** *se dogodilo* i sl., a u još većoj mjeri za odnosne zamjenice. Mislim čak da nije pretjerano ustvrditi kako sam pojam odnosnosti kod zamjenica podrazumijeva vezničnost (subjunktivnost). Štoviše možda bismo se smjeli upitati nije li vezničnost kod takvih riječi primarna u odnosu na zamjeničnost (tj. supstitutivnost i/ili deiktičnost).¹⁰ U svakom slučaju odnosnost nužno podrazumijeva vezničnost, usp. *Tko ne zna*, *neka pita*, *Žena koja je ušla nije mi poznata* i sl., a ne mora biti obrnuto, tj. sva odnosna vezna sredstva ne moraju nužno pripadati kategoriji zamjenica, jer ima i odnosnih veznika (koji nisu zamjenice), npr. odnosni veznik (relativizator) *što*, usp. *Žena što je upravo ušla nije mi poznata*, *Prijatelj što smo ga sreli upravo se preselio na more*.

Osim konjunkcijalizacije zamjeničkih riječi može se govoriti i o konjunkcijalizaciji (povezničenju) čestica. Tako se npr. čestice *li* ili *neka* mogu pojaviti

8 Takvim je spojevima riječi u pravilu svojstvena terminologiziranost ili izrazita stilска markiranost.

9 Da imenice u takvim pozicijama doista gube svoja gramatička svojstva, a poprimaju (funkcionalno) svojstva priloga (usp. *Muka mu je* prema *Mučno mu je*), vidi se i po tome što su one u takvim pozicijama indeklinabilne.

10 To, naravno, ne vrijedi za upitne zamjenice jer je kod njih neveznička služba (npr. *Tko je zvao?*, *Na koga se to odnosi?* i sl.) bez sumnje primarna.

u službi veznika namjernih rečenica, npr. *Jako žuri ne bi li ga zatekao kod kuće ili Pošalji ga u trgovinu neka ti kupi voća i povrća*, a čestica *li* može biti i u službi veznika uvjetnih (kondicionalnih) rečenica, npr. *Želite li uspjeti, morate se dobro potruditi*.

I napokon, može se govoriti i partikulaciji (tj. “počestičenju”) veznika, tj. o pojavi da se primarno vezničke riječi javljaju i u službi čestica, npr. *Ni njima se to ne sviđa, I čovjek je životinja, A što oni tebi kažu?, Da niste ni pisnuli!* i sl.

U vezi sa suznačnim (i nepromjenjivim) riječima, kojima smo se upravo bavili, mogli bismo, štoviše, govoriti i o nekoj vrsti polifunkcionalne hibridizacije. Naime formalno ista suznačna riječ može u konkretnim rečenicama odnosno tekstovima pripadati i većem broju različitih vrsta riječi i imati različite (sintaktičke ili suprasintaktičke) službe. Tako npr. *da* može biti u službi jesne čestice, npr. *Da, baš sam na to mislio*, upitne čestice, npr. *Da se i njima javimo?*, poticajne čestice, npr. *Da si mu to odmah vratio*, optativne čestice, npr. *Da mi je znati što se događa*, može nadalje dolaziti u funkciji veznika (subjunktora) raznovrsnih kompletivnih rečenica, npr. *Kažu da se ne sjećaju, Mole da ih primite* i sl., namjernih rečenica, npr. *Žure da ne zakasne na autobus*, uzročnih rečenica, npr. *Krivo mu je da ga nisu obavijestili*, posljedičnih rečenica, npr. *Bio je tako iscrpljen da je odmah zaspao*, te uvjetnih rečenica, npr. *Ne mogu da i hoću* (opširnije o raznolikim značenjima i funkcijama riječi *da* usp. Pranjković 2008: 505-515).

Slično tome i riječ *što* može biti u različitim službama i pripadati različitim vrstama riječi. Može tako dolaziti u službi upitne, npr. *Što mi to velite?*, ili relativne zamjenice, npr. *To što sam rekao ne odnosi se na vas*, u službi (upitnoga) priloga, npr. *Što se ne bismo pomirili?*, u službi isticajne čestice, intenzifikatora, npr. *Dođi što možeš prije ili Uh, što je vruće*, te u službi relativnoga, npr. *Treba upozoriti na zakone što su ih imali Dubrovčani*, i uzročnoga veznika, npr. *Nismo mi krivi što vi ne govorite istinu* (usp. Pranjković 2010: 401-408).

Sve u svemu, mislim da ova preliminarna razmišljanja o različitim tipovima hibridizacije, i na morfološkoj,¹¹ i na tvorbenoj, i na sintaktičkoj, i na semantičkoj odnosno pragmatičkoj razini, koja bez sumnje zasluzuju i potanje razrade, jasno pokazuju da je “ukrštanje” oblika, vrsta riječi i njihovih funkcija itekako svojstveno i hrvatskome jeziku i jezicima uopće, bar jezicima onoga tipa kojemu hrvatski jezik pripada, tj. slavenskim odnosno uopće indoeuropskim jezicima.

11 Morfološka razina uključuje, kao što su pokazala pojedina raščlanjivanja, dvije podrazine: (pod)razinu oblika i (pod)razinu vrsta riječi.

LITERATURA

- Babić, Stjepan (1978) "Mješovite tvorenice", *Jezik*, 25/5, Zagreb, 1978, str. 129-138.
- Babić, Stjepan (2099) *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*, HAZU i Globus, Zagreb.
- Ivić, Milka (1978) "O srpskohrvatskim rečeničnim prilozima", *Južnoslovenski filolog*, 32, Beograd, str. 1-17.
- Klajn, Ivan (1985) *O funkciji i prirodi zamenica*, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, knj. 7, Beograd.
- Kunzmann-Müller, Barbara (1983) "Die grammatisch-semantiche Struktur der Zählwörter in slawischen Sprachen und im Deutschen", *Zeitschrift für Slawistik*, 28/3, Berlin, str. 27-34.
- Palić, Ismail (2003) "O klasifikaciji nepromjenjivih riječi u bosanskom jeziku", *Pismo. Časopis za jezik i književnost*, I/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 93-102.
- Piper, Predrag (1983) *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*, Novi Sad.
- Pranjković, Ivo (2003) "Glagolske kategorije prema imenskima", *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002*, FF press, Zagreb, str. 9-15.
- Pranjković, Ivo (2004) "Kategorijalna svojstva imenskih riječi", *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2003*, FF press, Zagreb, str. 25-32.
- Pranjković, Ivo (2005) "Suznačne riječi i njihove vrste", *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2004*, FF press, Zagreb, str. 19-27.
- Pranjković, Ivo (2008) "Vezničko i nevezničko *da* u hrvatskome jeziku", *Riječki filološki dani*, 7 (zbornik), Rijeka, str. 505-515.
- Pranjković, Ivo (2010) "Zamjenica, prilog, čestica i veznik *što*", *Riječki filološki dani*, 8 (zbornik), Rijeka, str. 401-408.
- Silić, Josip (2004) "Pretvorba imenskih vrsta riječi u neimenske", *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2003*, FF press, Zagreb, str. 43-48.
- Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Vinogradov, Viktor Vladimirovič (42001) *Russkij jazyk (Grammaticheskoe učenie o slove)*, Izdatel'stvo "Russkij jazyk", Moskva.
- Vukojević, Luka (1998) "Obradba veznika u općem hrvatskom rječniku", *Filologija*, 30-31, Zagreb, str. 379-394.

HYBRID FORMS AND HYBRID WORD CLASSES

Summary

The paper focuses on how different word classes come into contact and/or are confronted, which results in various kinds of hybridisation of both individual words and of word classes they belong to. Two basic types of hybridisation can be distinguished: categorical and functional. The former occurs on the level of form or word and the latter on the syntactic level. Categorical hybridisation is characterised by hybrids composed of verbs and other word classes (verbal adjectives, verbal adverbs and verbal nouns) and the fact that some word classes, foremostly pronouns and numbers can be classified into nominal, adjectival and adverbial classes. Functional hybridisation is characterised by the fact that words occur in larger syntactic units that are not typical for them and this results in nominalisation of adjectives, adjectivalisation and adverbialisation of nouns, prepositionalisation of adverbs, adverbialisation of prepositions, subjunctivisation of pronouns and particles, particulation of conjuncts, etc.

Key words: *hybridisation (categorical and functional), word forms, word classes, nominalisation, adjectivalisation, adverbialisation, prepositionalisation, conjunctiation, particulation*

Branimir BELAJ

KOGNITIVNA GRAMATIKA I VRSTE RIJEČI

KLJUČNE RIJEČI: *kognitivna gramatika, vrste riječi, sumarno skeniranje, sekvencijsko skeniranje, nominalne predikacije, atemporalne relacijske predikacije, procesi*

U skladu sa svojim konceptualnosemantičkim pristupom jezičnim kategorijama, u kognitivnoj se gramatici (Langacker 1987, 1991) vrste riječi dijele na *nominalne profile* kojima u prvom redu pripadaju imenice, shematično definirane kao [STVARI] odnosno omeđene regije u nekoj domeni, *atemporalne relacijske predikacije* koje primarno obuhvaćaju pridjeve, prijedloge, priloge i veznike, te *procese* (glagoli), koji nasuprot nominalnim predikacijama koje podlježu sumarnom skeniranju, kao relacijske predikacije nužno uključuju vremensku domenu i objašnjavaju se pomoću kognitivne operacije sekvencijskoga skeniranja. U prvom dijelu rada ukratko se objašnjavaju spomenute temeljne kategorije, dok je drugi dio rada posvećen nekim graničnim odnosno hibridnim vrstama riječi koje dijele određena obilježja s drugim kategorijama. Tu se u prvom redu misli na relacijske imenice tipa *prijatelj* ili *kći*, dvostruko relacijske odglagolske imenice tipa *oproštaj*, na neke upotrebe infinitiva, statične egzistencijalne glagole i glagole posjedovanja, glagolski pridjevi trpni itd.

1. UVOD

Vrste riječi nezaobilazno su područje gramatičkoga opisa svakoga jezika, a onda, razumije se, i svakoga pristupa gramatici, bez obzira na to je li riječ o tradicijsko-normativnom pristupu, deskriptivnom, teorijsko-objasnidbenom ili pak poredbeno-povijesnom. Predmet ovoga rada bit će pristup vrstama riječi u kognitivnoj gramatici (Langacker 1987, 1990, 1991, 2008) kao jednom od suvremenih i zapaženijih pristupa gramatici u okviru funkcionalne grane konstrukcijskoga tipa¹. Pored općepoznatih i neospornih gramatičkih osobina

1 Uz tipološki funkcionalizam, suvremeni funkcionalni pristupi gramatici načelno se dijele na tzv. tradicijski funkcionalizam ili funkcionalne sintakse razvijene sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća (npr. Dik 1978, 1989; Givón 1984, 1990; Halliday 1985;

vrsta riječi koje ne osporava nijedna teorija, kognitivna gramatika fokusira se na univerzalne značenjske aspekte pojedinih vrsta riječi. Točnije rečeno, kognitivna gramatika problematici vrsta riječi pristupa s konceptualnosemantičkoga gledišta i dijeli ih u dvije temeljne skupine: **nominalne predikacije** odnosno **nominalne profile i relacijske predikacije** koje se dalje dijele na **atemporalne relacije i procese**². S obzirom na tu podjelu, u prvom će se dijelu rada najprije ukratko prikazati najvažnije postavke o temeljnim vrstama riječi (imenicama, pridjevima, prilozima i glagolima) kao prototipovima u pojedinim skupinama, dok će drugi dio biti posvećen problematiziranju ostalih vrsta riječi koje se uglavnom mogu smatrati graničnim kategorijama, svojevrsnim, manje ili više, hibridnim tipovima vrsta riječi, i mogućnostima njihova uklapanja u zadane teorijsko-metodološke okvire.

2. RASPRAVA

2.1. Nominalne predikacije

U kategoriji nominalnih predikacija prototip su imenice, a taj se tip predikacija definira kao **omeđeno područje u nekoj domeni** odnosno simbolička struktura³ sa shematičnom odredbom semantičkoga pola kao [STVARI]. I ‘omeđeno područje’ i ‘domenu’ i [STVAR] u ovako postavljenoj definiciji nominalnih predikacija treba shvatiti vrlo široko kako bi mogla obuhvatiti sve slučajeve, od prototipnih konkretnih do apstraktnih imenica: “...the phrase **bounded region** must be interpreted abstractly enough to overcome the limitati-

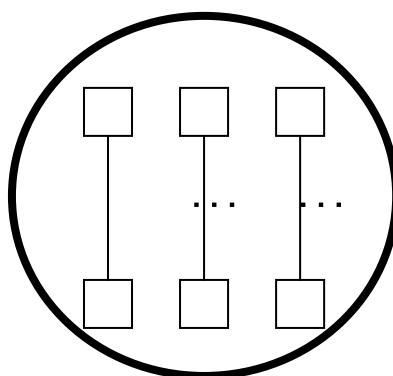
Foley i Van Valin 1984, Van Valin 1993, Van Valin i LaPolla 1997) te na konstrukcijske gramatike, pri čemu se razlikuju konstrukcijske gramatike u užem smislu (npr. Fillmore i Kay 1993, Goldberg 1995, Croft 2001) i konstrukcijske gramatike u širem smislu kojima onda pripada i kognitivna gramatika. O razlikama između tradicijskoga funkcionalizma i konstrukcijskih pristupa vidi više u Nuyts (2008), o razlici između konstrukcijskih gramatika u užem smislu i kognitivne gramatike u Langacker (2005), a o pregledu funkcionalnih pristupa s obzirom na pitanje autonomije gramatike u Croft (1995).

- 2 Treba imati na umu da termin ‘predikacija’ u suvremenim gramatičkim teorijama nema nikakve veze s tradicijskim pojmom predikata, već se odnosi na značenje.
- 3 Kognitivna gramatika razlikuje tri tipa jezičnih struktura: semantičku, fonološku i simboličku kao spoj semantičke i fonološke odnosno semantičkoga i fonološkoga pola. Semantički i fonološki pol načelno odgovaraju Saussureovim pojmovima označitelja i označenog odnosno Hjelmslevim izraza i sadržaja, s tim što su s jedne strane primjenjivi na sve razine jezičnoga opisa, a ne samo na leksičku kao u strukturalizmu, te što, s druge strane, i fonološki i semantički pol imaju puno razvedenije vlastite organizacijske principe. Fonološki i semantički pol bilježe se u uglatim zagradama-fonološki malim slovima, a semantički velikim (npr. [[STOL]/[stol]]). U skladu s tim i gramatika se definira kao strukturirani inventar konvencionaliziranih simboličkih jedinica. Detaljnije o toj problematici, a posebno o razlikama u odnosu na strukturalističko viđenje jezičnoga znaka vidi u Taylor (2002: 38-123)

ons of its spatial origin.” (Langacker 1987: 190). Omeđeno područje definira se kao skup međusobno povezanih **entiteta** maksimalne zbijenosti i minimalne kognitivne udaljenosti čime se omogućuje jasno uspostavljanje granica između istaknutoga nominalnoga profila i pozadinske domene kao baze njegove konceptualizacije. Kao i omeđeno područje, i entiteti koji ga tvore moraju biti vrlo široko shvaćeni, pa ni oni ne predstavljaju samo fizičke objekte nego mogu doslovno predstavljati bilo što, ovisno o naravi imenice: “I use it as a convenient cover term for anything we might conceive of or refer to for analytical purposes: things, relations, locations, points on a scale, sensations, interconnections, values etc.” (Langacker 1987: 198). Uzmimo kao primjer prototipnu konkretnu imenicu *kamp* koja čini omeđeno područje u prostornoj domeni, a tu omeđenost omogućuje zbijenost i povezanost entiteta koji ju čine – u ovom slučaju šatora, kamp kućica ili nekih drugih priručnih stambenih prostora – koji svojom defokusiranom međusobnom povezanošću (uspostavom relacijskoga odnosa između dvaju ili više entiteta) profiliraju kamp kao sumarno omeđeno područje u odnosu na neku prostornu domenu kao bazu. Situacija je nešto složenija kod, primjerice, nebrojivih imenica koje označavaju homogenu neograničenu masu tipa *brašna*, *pjeska*, *mramora*, *vode* i sl. kod kojih omeđeno područje nije tako lako definirati kao kod brojivih, a samim time i jasno ograničenih imenica. Omeđeno se područje kod tih imenica objašnjava u domeni kvalitativnoga prostora organiziranoga po kvalitativnim parametrima kao što su boja, okus, tvrdoća itd., pa se svaka takva imenica ‘omeđuje’ odabirom određenih parametara iz spektra kvalitativnoga prostora i to tako da se osigura razlikovnost prema drugim imenicama koje opet posjeduju druge parametre. Taj je princip vrlo sličan strukturalističkom negativnom određenju jezičnoga znaka prema kojemu je nešto to što jest jer nije nešto drugo. Pojasnimo to, recimo, na primjeru imenica *voda* i *led*, gdje je *led* omeđeno područje u domeni kvalitativnoga prostora sve dotle dok za njega ključan kvalitativni parametar čvrstoće, koji ga jedini razlikuje od vode, ne prijede kritičnu negativnu točku tj. dok se led ne počne otapati⁴ u tekuće stanje vode. Na sličan način pristupa se i apstraktnim imenicama koje se također konceptualiziraju kao omeđena područja u nekoj domeni prema određenim parametrima, npr. parametrima u kategoriji emocija u slučaju imenica tipa *ljubav*,

4 Isto je i u fonologiji gdje se fonemi definiraju po principu alijeteta. Suprotstavimo li na taj način recimo foneme /b/ i /p/ koji se razlikuju jedino po inherentnom distinkтивnom obilježju zvučnost-bezvručnost, /b/ čemo, bez obzira na količinu šuma u komunikacijskom kanalu, prepoznavati kao /b/ sve dotle dok se ne prijede kritična točka razlikovnosti odnosno dok zvučnost ne postane bezvručnost.

tuga, veselje, radost itd. Nadalje, a u skladu s temeljnim ljudskim kognitivnim načelom poimanja apstraktnijih fenomena preko konkretnijih, apstraktne su imenice vrlo često podložne različitim oblicima metaforizacije pod zajedničkim nazivnikom ‘opredmećivanja’. Drugim riječima, apstraktne se imenice najčešće poimaju kao konkretni predmeti odnosno stvari različitim, uglavnom ontološkim, metaforičkim postupcima. Tako se npr. govori o količini *ljubavi*, *mržnje* ili *zdravlja*, čvrstoći *veze* ili *uvjerenja*, krutim *stavovima* ili *mišljenju*, dubini *pogleda* ili o boji *glasa*. Nominalne predikacije shematski su prikazane na sl. 1, pri čemu deblje otisnuti krug signalizira omedeno područje u nekoj domeni koje se konceptualizira sumarno kao ukupnost međusobno povezanih entiteta koji ga čine, a čija je relacijska narav defokusirana odnosno potisнутa u drugi plan zajedno s procesualnosti vezanoj uz vremensku domenu. Dakle nominalne predikacije, zajedno s nekim atemporalnim relacijama o kojima će biti riječi u sljedećem poglavlju, poimaju se preko kognitivne operacije **sumarnoga skeniranja** pomoću koje su sva obilježja složenoga nominalnoga profila simultano kognitivno dostupna te svojom skupnom aktivacijom čine koherentnu cjelinu, svojevrsni *geštalt*, gdje nije istaknuta protežnost razvojnih faza scenarija u vremenu. Kada je hrvatski jezik u pitanju, nominalnim predikacijama još pripadaju lične zamjenice, povratna zamjenica, pokazne zamjenice, neke upitne zamjenice (*tko, što i koji* u nekim značenjima, npr. *Koji su došli?*, *Tko je sve došao?*), neke neodređene zamjenice (npr. *netko, nešto, nitko, ništa*), glavni brojevi u nominalnoj funkciji (npr. *Jedan je došao.*), brojevne imenice i zbirni brojevi. Dobar dio navedenih kategorija, posebno zamjenice, dijele određena obilježja i s relacijskim predikacijama, no o tome će biti više riječi u poglavlju 2.3.

sl. 1 Nominalne predikacije

2.2. Relacijske predikacije

2.2.1. Atemporalne relacijske predikacije

Za razliku od nominalnih predikacija, relacijske predikacije odlikuju se, kao im i sam naziv kaže, profiliranjem veze između dviju supstruktura scenarija – lika prvoga plana ili trajektoria (engl. *trajector*) i lika drugoga plana ili orijentira (engl. *landmark*) kao referencijske točke prema kojoj se trajektor vrednuje⁵. Atemporalnim relacijama pripadaju prijedlozi, pridjevi i prilozi te, rubno, i veznici budući da je njihova funkcija u prvom redu sintaktičke naravi (sl. 2).

sl. 2 Atemporalne relacijske predikacije

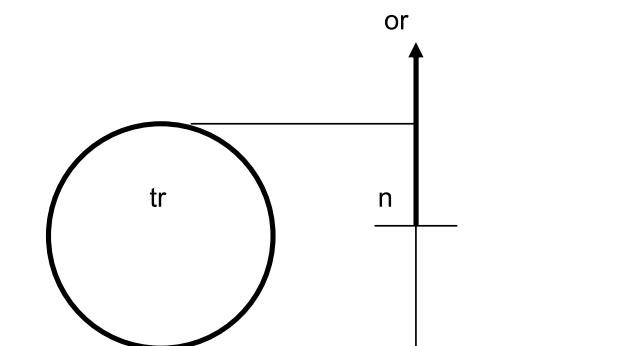
Kao i nominalne predikacije, i atemporalne relacije isključuju kategoriju vremena u smislu sekvensijske aktivacije događajnih etapa kroz neki vremenski period. To se dobro vidi usporedbom primjera (1a) i (1b) s prijedlogom *nakon*:

- (1a) Kava nakon sastanka.
- (1b) Ići ćemo na kavu nakon sastanka.

Iako u odnosu prema vremenskoj domeni, odnosno iako vrijeme ima ulogu konceptualne baze, u 1(a) nije profilirana sekvensijska protežnost događaja u vremenu, kroz određeni vremenski period, dok u 1(b), zbog proceduralnosti inherentne glagolu, jest. Drugim riječima, primjer (1a) označava isključivo statičnu relaciju između kave kao trajektora i sastanka kao orijentira u određenom vremenskom trenutku, a primjer (1b) sekvensijsku protežnost

5 Ovdje treba primijetiti da u scenarijima s relacijskim predikacijama uz samu vezu između entiteta, moraju istovremeno biti profilirani, konceptualno istaknuti, i entiteti jer konceptualizacija veze nije moguća bez paralelne konceptualizacije onoga što se povezuje.

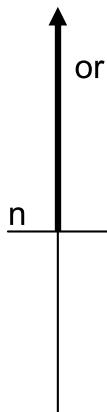
jednoga događaja smještenoga u budućnost. Kod prijedložnih atemporalnih relacija, a za razliku od pridjevnih i priložnih, i trajektor i orijentir uvijek su leksički ostvareni. Odnos trajektora i orijentira kod pridjevnih atemporalnih relacija objasnit ćemo na primjeru imenske skupine *visok čovjek*. Na sl. 3 prikazana je relacija između trajektora (čovjek) i orijentira kao okomite veličine iznad normativa (n) na visinskoj ljestvici. Orijentir je, dakle, kod pridjevnih relacija sadržan u značenju pridjeva, no ne predstavlja ga sam pridjev kao leksička jedinica. On je, kao i trajektor, zapravo nominalni profil (u ovom slučaju *visina*) impliciran značenjem pridjeva.

sl. 3 Pridjevna atemporalna relacijska predikacija na primjeru *visok čovjek*

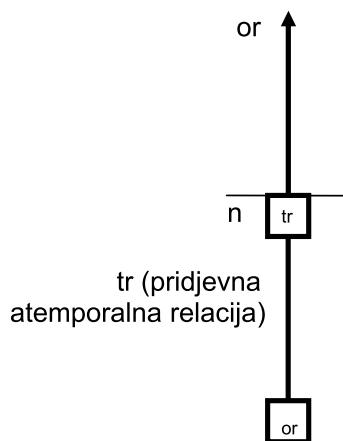
Budući da su prilozi iznimno kompleksna vrsta riječi jer su izrazito polifunkcionalni te dijele osobine većine, ako ne i svih, drugih vrsta riječi (usp. Pranjković 1993: 27-32), u ovom radu nikako nema prostora da se priložna problematika u potpunosti osvijetli. Stoga ćemo se osvrnuti samo na prototipne priloge adverbijalne funkcije te na tzv. "pridjevne priloge" odnosno priloge koji služe kao odredba pridjeva ili drugih priloga. I kod priložnih relacija orijentir je također sadržan u samom značenju priloga, no za razliku od pridjeva trajektor nije nominalan, već je relacijske naravi, a riječ o procesu kao relaciji immanentnoj glagolima.

Ako je, recimo, riječ o prilogu načina (npr. *brzo piše*, *razumljivo govori*, *sporo hoda* itd.), trajektor će biti proces modificiran prilogom, a orijentir, slično kao i kod pridjeva, opet određeno područje iznad ili ispod normativne granice na ljestvici (sl. 4). Ako je, pak, riječ o prilogu mesta ili vremena (npr. *Tamo ćemo se naći*, *Sutra dolazim u Zagreb* itd.), u funkciji orijentira bit će određena točka u prostornoj domeni ili na vremenskoj ljestvici.

Sl. 4 Priložna atemporalna relacijska predikacija kod priloga
u adverbijalnoj funkciji tipa *brzo trčati*

Odnos trajektoria i orijentira sličan je i kod “pridjevnih priloga” tipa *vrlo, jako, veoma, poprilično, jako* itd. Kod takvih priložnih izraza (npr. *vrlo lijep dečko, jako dobra pjesma, poprilično visoko drvo*) u funkciji relacijskoga trajektoria nalazi se cijela pridjevna atemporalna relacijska predikacija koja se također sastoji od specifičnoga odnosa trajektoria i orijentira, a orijentir je kao i kod adverbijalnih priloga neko područje sadržano u značenju modificiranoga pridjeva, iznad ili ispod normativne granice (sl. 5).

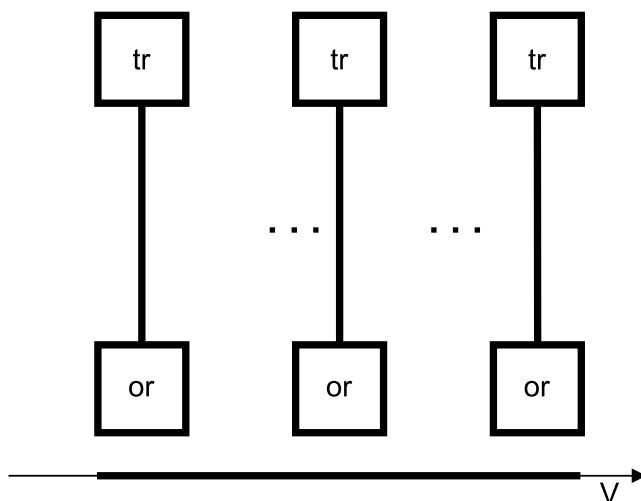

Sl. 5 Priložna atemporalna relacijska predikacija kod “pridjevnih priloga”
tipa *jako lijep dečko*

Osim prijedloga, pridjeva i priloga, u atemporalne relacijske predikacije ubrajaju se još i brojevi u atributnoj funkciji, brojevni pridjevi, posvojne zamjenice, povratno-posvojna zamjenica, odnosne zamjenice, neke neodređene zamjenice (npr. nečiji, nekakav, svačiji), neke upitne zamjenice (čiji, kakav, kolik(i)), zamjenički pridjevi i prilozi, glagolski pridjev trpni te neka značenja infinitiva. Kao i kod nominalnih predikacija, i neke kategorije koje se ubrajaju u atemporalne relacije imaju određene specifičnosti o kojima će također biti riječi u poglavlju 2.3.

2.2.2 Procesi

Semantički pol glagola kao simboličke jedinice u kognitivnoj gramatiki definira se kao [PROCES]. To znači da glagoli imaju pozitivan vremenski profil, a konceptualizacija procesa odvija se pomoću kognitivne operacije **sekvencijskoga skeniranja**. Za razliku od sumarnoga skeniranja svojstvenoga nominalnim predikacijama, a obilježenoga simultanom aktivacijom veza među entitetima u vidu svojevrsnoga *geštalta*, kod sekvencijskoga skeniranja situacije određenoga scenarija riječ je o sukcesivnom konceptualnom kretanju kroz pojedinačne razvojne faze događaja kojima odgovara po jedan period u vremenskoj domeni. To je shematski prikazano na sl. 6 gdje je pozitivan vremenski profil, ključan za glagole, označen debljom strelicom.

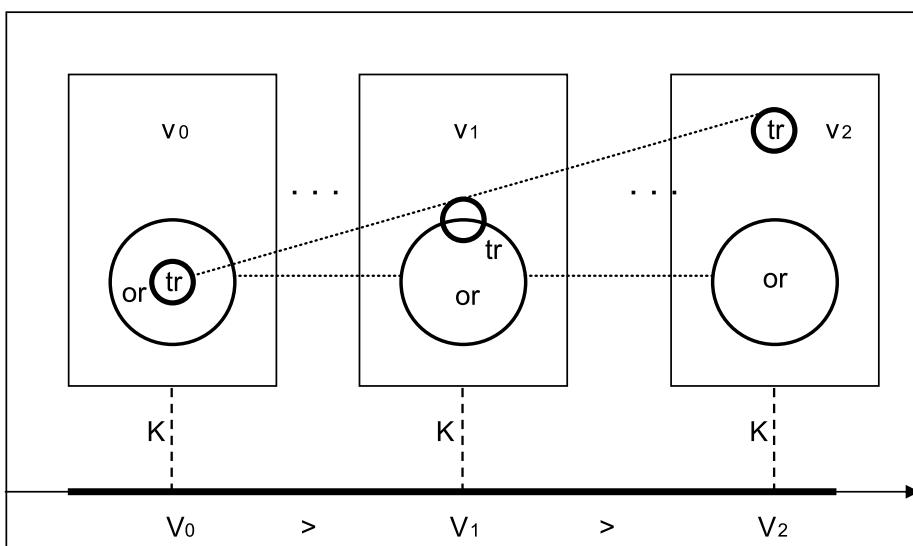

sl. 6 Glagoli kao temporalne relacijske predikacije
s [PROCESOM] kao semantičkim polom

Točnije rečeno, sekvencijsko skeniranje svojstveno glagolima može se objasniti odnosom konceptualizatora, poimanoga vremena događajne strukture i stvarnoga, izvanjezičnoga, vremena u kojem se konceptualizacija odvija, što se prema Langackeru (1987: 250) može prikazati formulom

$$\binom{R_0/v_0}{K} V_0 > \binom{R_1/v_1}{K} V_1 > \binom{R_2/v_2}{K} V_2 > \dots > \binom{R_n/v_n}{K} V_n$$

gdje K stoji za onoga koji konceptualizira neki procesualni scenarij, R za relaciju, v za poimano vrijeme, a V za stvarno ili procesualno vrijeme. Sekvencijsko skeniranje odvija se tako da se konceptualizator postupno, sekvencijski, ‘kreće’ od jedne relacijske etape ostvarene u jednom trenutku poimanoga vremena prema drugim etapama, pri čemu se konceptualizacija svake etape, a riječ je, naravno, o milisekundama, odvija u određenom trenutku stvarnoga vremena. Na sl. 7 ti su odnosi prikazani na primjeru rečenice *Ivan izlazi iz kuće*, pri čemu se svaka etapa relacijske predikacije sastoji od odnosa između trajektoria (Ivan) i orientира (kuća). Isprekidane linije označavaju projekciju svake pojedine etape u vremenskoj domeni, a zajedno čine vremenski profil procesa.

sl. 7 Sekvencijsko skeniranje na primjeru rečenice *Ivan izlazi iz kuće*

Pored glagola, relacijskim predikacijama s procesom kao semantičkim polom pripadaju još glagolski prilozi i glagolski pridjev radni, jasno, onda kada nije u službi pravoga pridjeva.

2.3. Granične (hibridne) kategorije

U prethodnom smo poglavlju prikazali i objasnili temeljnu podjelu vrsta riječi u kognitivnoj gramatici, a sada ćemo se osvrnuti na neke hibridne kategorije unutar svake od navedenih skupina, kategorije koje dijele određena obilježja i s drugim vrstama riječi odnosno, bolje rečeno, čije objašnjenje zahtijeva pozivanje na neke kategorijalne odrednice drugih vrsta riječi.

U kategoriji nominalnih predikacija u tom su smislu zanimljive tzv. **relacijske imenice**, dakle nominalni profili čija konceptualizacija nije moguća bez uključivanja ili nekog drugog nominalnog profila ili procesa s kojim su relacijski povezani. Takve se imenice mogu podijeliti u tri kategorije:

- a) imenice u relaciji s nekom drugom imenicom
- b) imenice kojima proces služi kao konceptualna baza i
- c) dvostruko relacijske imenice.

Prvu kategoriju predstavljaju imenice tipa *sestra, brat, ujak, stric, otac, majka, prijatelj, suradnik* itd. koje obavezno zahtijevaju konceptualnu referenciju ne samo prema nekom drugom entitetu s kojim stoje u fokusiranoj, primarnoj *od* relaciji porijekla (usp. *otac od nekoga / nečiji otac, brat od nekoga / nečiji brat*) nego najčešće i aktivaciju širega pozadinskog znanja koje se aktivira uspostavom tog primarnog odnosa kao svojevrsna sekundarna relacija⁶. U slučaju imenica koje označavaju rodbinske veze, a one su među najčešćima u ovoj kategoriji, pozadinsko znanje, primjerice, uključuje čitav splet rodbinskih odnosa, životnoga ciklusa, obitelji i sl. S druge pak strane, imenica *prijatelj* ili *suradnik* sekundarno aktiviraju pozadinske relacije spleta međuljudskih ili poslovnih odnosa.

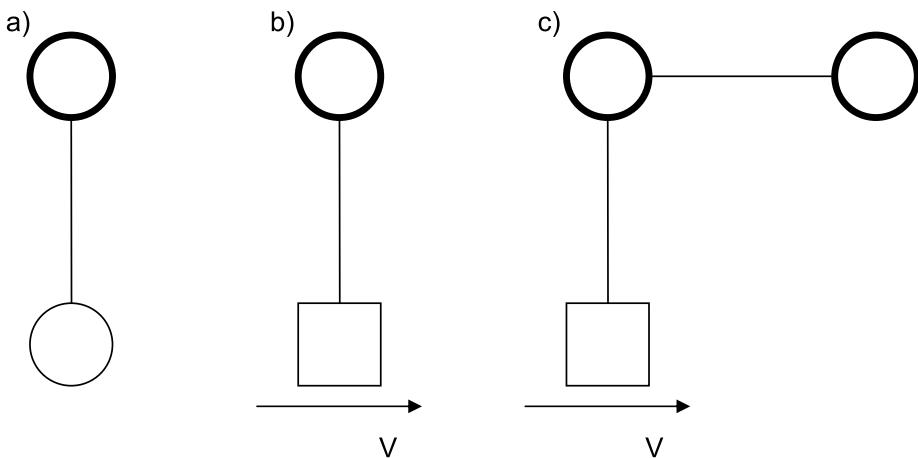
Agentivne odglagolske imenice kao što su *trkač, skakač, skijaš, kovač* itd., ali i neke druge, npr. *skijanje, slikanje, zagrijavanje* itd., tvore drugu spomenutu kategoriju u kojoj proces služi kao konceptualna baza sumarno pojmane nominalne predikacije. Drugim riječima, sve takve imenice označavaju ujedno i nekakav proces kao semantički pol glagolske semantike, no taj proces nije profiliran, nije u konceptualnom fokusu kod glagola, već funkcioniра

⁶ O tome opširnije vidi u Langacker (1987: 185).

kao nezaobilazan ‘oslonac’ poimanju profiliranoga sudionika toga procesa u slučaju agentivnih imenica ili je, s druge strane, sekvensijalnost immanentna procesu kognitivnom operacijom sumarnoga skeniranja jednostavno komprimirana i zaokružena u skup relacijski određenih entiteta u slučaju potonjih imenica tipa *skijanje*.

I konačno, trećoj kategoriji relacijskih imenica pripadaju odglagolske imenice tipa *oproštaj*, *sjećanje*, *povratak* i sl. koje se mogu nazvati dvostruko relacijskim imenicama jer osim relacije koju po samoj definiciji uspostavljaju s procesom, takve imenice, kao i imenice prve spomenute skupine, također zahtijevaju i relacijsku referenciju prema nekoj drugoj nominalnoj predikaciji, pa su one zapravo kombinacija prvih dvaju hibridnih tipova. Tri opisane vrste relacijskih imenica shematski su prikazane na sl. 8.

Već je ranije spomenuto (2.1) da kategoriji nominalnih predikacija osim imenica pripadaju u prvom redu i neke zamjenice, pa ćemo se ovdje ukratko osvrnuti i na njih. Kao ni netom opisani tipovi imenica, ni zamjenice se ne mogu smatrati prototipovima nominalnih predikacija jer one uvijek stoje u nekakvom relacijskom odnosu prema nekom drugom entitetu. Sve zamjenice signaliziraju relaciju prema nekomu ili nečemu, prema nekoj imenici, već po samoj svojoj zamjenjivačkoj funkciji, no neke od njih ne dijele obilježja

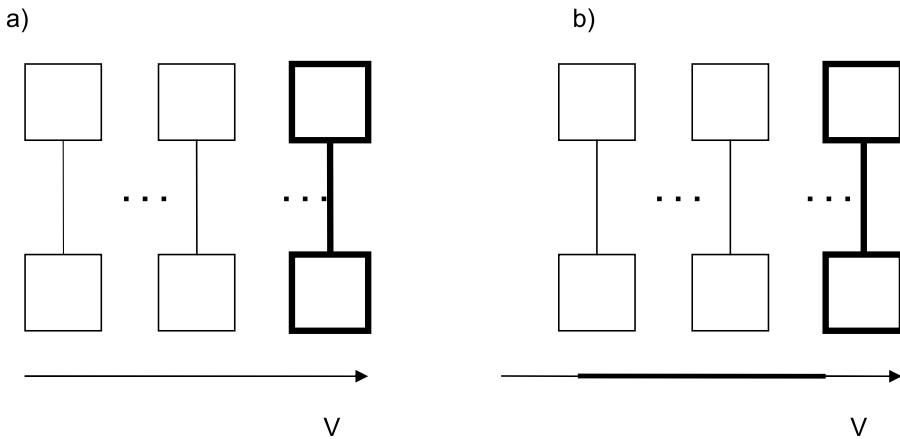

sl. 8 Tri tipa relacijskih imenica

relacijskih predikacija samo po tom temeljnem svojstvu nego i po odnosu u kojem stoje s kategorijom prostora. Stoga se kod ličnih i pokaznih zamjenica može govoriti i o deiktičnoj relaciji odnosno o stupnju udaljenosti zamjeničko-

ga referenta od govornika. Tako *ja/mi* upućuje na govornika (govornike) nulte⁷ prostorne udaljenosti, *ti/vi* na nešto udaljenijega sugovornika (sugovornike), a *on/oni* na osobu (osobe) o kojoj se govorи, dakle još udaljeniju od govornika. S druge strane, kod povratne zamjenice *sebe/se* riječ je o drugom tipu relacije, o anaforičkom odnosu u kojem стоји prema svom antecedentu.

U kategoriji atemporalnih relacijskih predikacija kao granična kategorija zanimljiv je glagolski pridjev trpni koji spominje i Langacker (1987: 221). Kao i kod odglagolskih imenica, proces ima vrlo važnu ulogu i u konceptualizaciji scenarija koji se aktiviraju upotrebom glagolskoga pridjeva trpnog, i to bez obzira radi li se o njegovoj pridjevnoj (npr. *razbijena čaša*) ili predikatnoj (*Čaša je razbijena*) ulozi. I u jednom i u drugom slučaju, baš kao i kod odglagolskih imenica, proces služi kao konceptualna baza. On, dakle, nije profiliran, ali je interpretacija značenja o njemu ovisna jer profilirano završno stanje (deblje otisnuta završna relacija na sl. 9) proizlazi iz događajnih etapa koje su mu prethodile i o kojima postoji svijest. Razumljivo, proces će kao konceptualna značenjska baza biti nešto više istaknut u slučajevima predikatne funkcije trpnoga pridjeva u pasivnim rečenicama (9 b)) nego u pridjevnoj funkciji koja je prikazana na sl. 9 a).

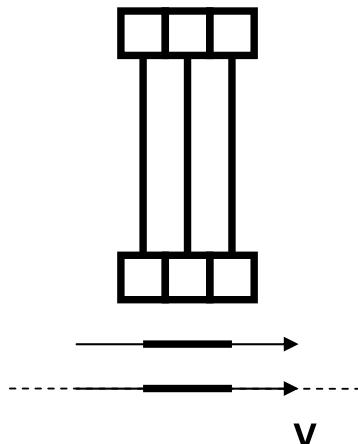

sl. 9 Glagolski pridjev trpni u pridjevnoj i predikatnoj funkciji

7 S obzirom na stupnjeve deiksije, lična zamjenica *ja* ne može se poistovjetiti s proksimalom kod pokaznih zamjenica, zamjeničkih pridjeva ili priloga, jer potonje kategorije označavaju minimalnu udaljenost onoga o čemu se govorи od govornika. Zbog toga je upotrijebljen termin *nulta prostorna udaljenost* jer doslovne prostorne udaljenosti zapravo nema. No bez sumnje može se povući paralela prema proksimalu, tim više što zamjenice *ti* i *on* odgovaraјu medijalu odnosno distalu pokaznih zamjenica.

U kategoriji glagola osvrnut ćemo se na pitanje statusa pomoćnih, egzistencijalnih te glagola posjedovanja i stanja s jedne strane te infinitiva s druge. Dok se infinitiv, vidjet ćemo, može smatrati hibridnom kategorijom u pravom smislu, prvonavedeni tipovi glagola to nisu, ali su rubni primjeri jer su anomalični s obzirom na obilježe sekvencijalnosti imanentno procesima. Drugim riječima, ni kod pomoćnih (*biti, htjeti*) ni kod egzistencijalnih (npr. *živjeti, stanovati*) ni kod glagola posjedovanja i stanja (*imati, posjedovati, sjediti, ležati* itd.) ne može se govoriti prototipnoj sekvencijalnosti u smislu mogućnosti raščlanjivanja njima iskazanoga procesa na pojedinačne vremenske etape. Ti glagoli jednostavno označavaju statičnu protežnost, najčešće nekoga stanja, u vremenu te stoga pripadaju jednostavnim relacijskim predikacijama⁸, a razlikuju se u prvom redu prema trajanju te protežnosti koja može biti dulja ili kraća, ovisno o kontekstu. Tako se, primjerice, egzistencijalnim glagolima najčešće označava neograničeno trajanje (*U mom gradu postoji jedna vrlo neobična zgrada, Ivan živi u Zagrebu, On stanuje u najljepšem dijelu grada* i sl.), nekim glagolima stanja u pravilu trajanje ograničenoga opsega (*Ivan navečer obično sjedi na kauču, On spava svako popodne* itd.), dok su glagoli posjedovanja i s obzirom na trajanje i s obzirom na etapnu razvedenost konceptualne strukture najrubbniji primjeri jer označavaju pripadnost kojoj je svojstveno neograničeno trajanje i statičnost najvećega stupnja. Zanemare li se brojne, ali za ovu raspravu manje bitne, konceptualnosemantičke razlike među tim glagolima, oni se mogu objediniti sl. 10 na kojoj spojene relacijske notacije označavaju etapnu nerazvedenost procesualne strukture, a dvije strelice kraću, ograničenu, (gornja strelica) ili dulju, neograničenu, (donja strelica) vremensku protežnost procesa profiliranoga glagolom kao temporalnom relacijom.

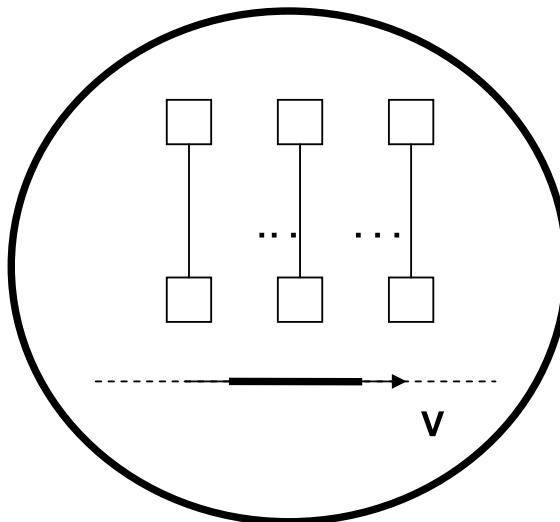
8 U kognitivnoj gramatici jedna je od podjela relacijskih predikacija i na *statične* i *dinamične*. U ovome radu nema prostora detaljnije se osvrnuti i na tu podjelu, pa ćemo samo ukratko reći da se prema tom kriteriju razlikuju četiri tipa predikacija: (i) jednostavne temporalne predikacije (glagoli stanja), (ii) složene temporalne predikacije (ostali glagoli s dinamičnom strukturom odnosno prototipovi sekvencijskoga skeniranja), (iii) jednostavne atemporalne relacije (jednostavni prijedložni odnosi tipa *knjiga na stolu, lopta ispod stola*) i (iv) složene atemporalne relacije (prijedložni odnosi koji profiliraju složenije odnose trajektora i orijentira, bilo u smislu višestrukih trajektora (npr. *drveće oko škole*) bilo u smislu protežnosti trajektora u prostoru (npr. *tunel kroz Učku, ograda oko dvorišta*). O tome vidi više u Taylor (2002: 217-219) te u Langacker (1987: 249).

sl. 10 Pomoćni, egzistencijalni te glagoli posjedovanja i stanja

Kao što je već rečeno, infinitiv je prava hibridna kategorija koja dijeli obilježja i glagola i imenice, što uočavaju i gramatike hrvatskoga jezika: "Njime se imenuje radnja (proces) ili rezultat procesa, pa je po tome blizak glagolskim imenicama..., a od glagola ima unutarnje kategorije, tj. svojstva vida i (ne)prijelaznosti." (Silić-Pranjković 2005: 197)⁹. Infinitiv je, dakle, nesumnjivo glagolski oblik, jer ima unutarnje glagolske kategorije svojstvene glagolima kao vrsti riječi, ali je blizak i imenicama kao nominalnim predikacijama zbog nedostatka vanjskih glagolskih kategorija immanentnih glagolima kao oblicima, od kojih je za ovu raspravu svakako najbitnija kategorija vremena. Infinitiv je najbliži glagolskim imenicama onda kada dolazi u službi subjekta (npr. *Raditi je korisno/Rad je koristan, Planinariti je zdravo/Planinarenje je zdravo* itd.). Tada 'opredmećivanje' procesa najviše dolazi do izražaja u općavanju radnje, njezinim svojevrsnim 'vađenjem' iz vremena što rezultira statičnom generičnošću procesa (sl. 11).

⁹ Usporedi također i Babić i dr. (1991: 668) te Barić i dr. (1995: 235).

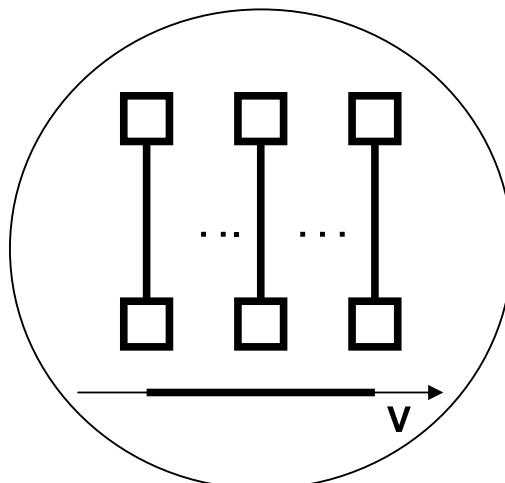
sl. 11 Infinitiv u nominalnoj funkciji subjekta

Infinitiv u predikatnoj ulozi nešto je bliži glagolima kao relacijskim predikcijama, što je i razumljivo jer tada do izražaja dolazi njegova unutarna glagolska kategorija prijelaznosti, no on i tada zadržava svoju tjesnu vezu s komplementarnom odglagolskom imenicom. To se dobro vidi suprotstave li se infinitivne konstrukcije sebi bliskoznačnim namjernim rečenicama s finitnim glagolskim oblikom i konstrukciji s odglagolskom imenicom:

- (2a) Došao sam te posjetiti.
- (2b) Došao sam da te posjetim.
- (2c) Došao sam ti u posjet.

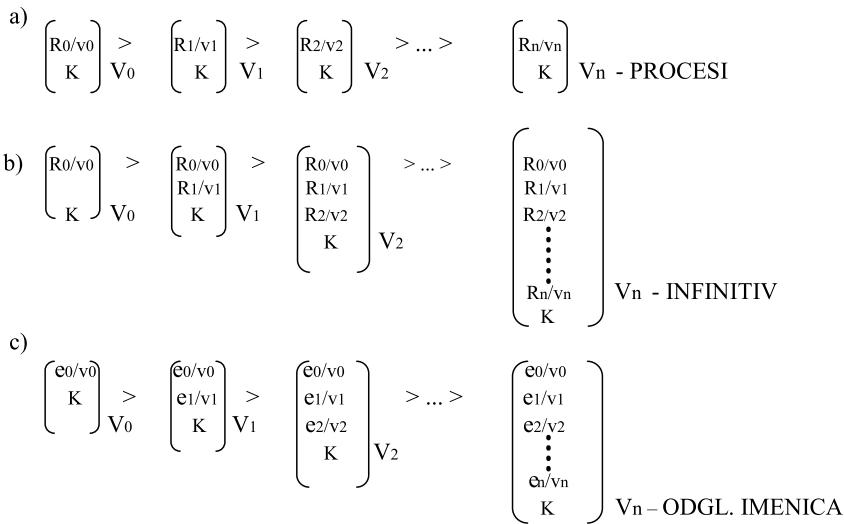
Infinitivna konstrukcija (2a) svakako je značenjski nešto bliža konstrukciji s odglagolskom imenicom (2c) jer su, za razliku od 2(b), i jedna i druga u vezi s kognitivnom operacijom sumarnoga skeniranja. Na taj se način mogu objasniti i često isticani stavovi hrvatskih gramatika da konstrukciju *da+prezent* ne treba zamjenjivati infinitivom kada se želi više istaknuti namjera, volja ili želja, a razlog je upravo u činjenici što značenjska obilježja namjere, volje i želje razumijevaju prototipnu procesualnost sekvensijskoga tipa kojoj odgovara upotreba finitnoga glagolskoga oblika konkretiziranoga u namjernoj zavisnoj klauzi. Infinitiv u predikatnoj ulozi prikazan je na sl. 12 gdje je više istaknuta njegova relacijska narav negoli u slučajevima kada je on u

nominalnoj funkciji subjekta, no i u toj funkciji, a kako se i vidjelo na primjeru njegovih distribucijskih svojstava (2a-2c), on zadržava vezu s imenicom, što je na sl. 12 prikazano krugom kao znakom sumarnoga skeniranja, ali nešto tanjim u odnosu na sl. 11 gdje su nominalna svojstva infinitiva puno izraženija.

sl. 12 Infinitiv u predikatnoj ulozi

S gledišta kognitivne gramatike zanimljiva je i funkcija infinitiva kao imeničkoga modifikatora u konstrukciji *za+infinitiv*, svojstvena posebno razgovornom i administrativnom stilu. Evo nekih primjera takve upotrebe infinitiva: *voće za prodati*, *odluka za nevjerovati*, *zadaća za ispraviti*, *štednjak za popraviti* itd. Za takve se infinitive može reći da su zapravo trostruko hibridni. S jedne strane oni, kao i uvijek, imaju proces kao konceptualnu bazu te tako zadržavaju vezu s glagolima, s druge strane usko su povezani s odgovarajućim im odglagolskim imenicama s kojima stoje u odnosu komplementarne distribucije (usp. npr. *zadaća za ispraviti/zadaća za ispravak*, *štednjak za popraviti/štednjak za popravak*, *voće za prodati/voće za prodaju*) pa se preko sumarnoga skeniranja većega broja relacija približavaju imenicama kao nominalnim profilima i, konačno, takva infinitivna konstrukcija, preko svoje modifikatorske uloge, dijeli obilježja i s atemporalnim relacijskim predikacijama, točnije pridjevima kao prototipnim modifikatorima. Razlike između glagola (procesa), infinitiva i odglagolskih imenica mogu se prema Langackeru (1987: 250) prikazati i sljedećim formulama:

sl. 13 Konceptualne formule razlika između prototipnih procesa, infinitiva i odglagolskih imenica

U poglavlju 2.2.2. već je rečeno da je za glagole karakteristična kognitivna operacija sekvencijskoga skeniranja, pri čemu se konceptualizator (K) postupno ‘kreće’ od jedne relacijske etape ostvarene u jednom trenutku poimanoga vremena prema drugim etapama (R/v), a konceptualizacija svake etape odvija se u određenom trenutku stvarnoga vremena (V). Nasuprot procesima, infinitivu i odglagolskim imenicama immanentno je sumarno skeniranje koje u svakoj sljedećoj fazi konceptualizacije sažima, tj. objedinjuje prethodne faze, a krajnji je rezultat poimanje svih etapa kao jedne cjeline. Temeljna je razlika između infinitiva i odglagolske imenice u tome što je kod infinitiva naglasak na skupnoj konceptualizaciji relacija [R₀/v₀... R_n/v_n] što je uvjetovano njegovom vezom s glagolima kao relacijskim predikacijama odnosno doprinosom glagolske semantike, a kod odglagolskih imenica naglasak je na skupnoj konceptualizaciji entiteta [e₀/v₀ ... e_n/v_n] kao posljedice defokusiranosti relacijskih veza kod nominalnih profila.

3. ZAKLJUČAK

Osnovni je zadatak ove rasprave bio u kratkim crtama predočiti konceptualnosemantički pristup vrstama riječi koji zastupa kognitivna gramatika te provjeriti i pokazati u kojoj je on mjeri primjenjiv na kategorije hrvatskoga jezi-

ka te ujedno ponuditi neka vlastita rješenja u zadanim teorijsko-metodološkim okvirima. S obzirom na tako postavljen zadatak, iscrpnija analiza problematičke vrsta riječi ovdje nije bila moguća te je dosta zanimljivih pitanja ostavljeno po strani. To se u prvom redu odnosi na priloge kao jednu od najkompleksnijih vrsta riječi, ali, recimo, i na veznike, čestice ili detaljniju analizu zamjenica i brojeva, čiji bi podrobniji opis uvelike premašio zadani opseg ovoga rada. Naglasak je stoga stavljen na temeljne, u prvom redu autosemantičke, vrste riječi koje su, uostalom, s gledišta konceptualnosemantičkoga pristupa kognitivne gramatike i najzanimljivije. Podrobnije su opisane tri osnovne klase vrsta riječi, nominalne predikacije, atemporalne relacijske predikacije i temporalne relacijske predikacije odnosno procesi, i to na primjerima svojih prototipnih članova, dok su neke, već spomenute, vrste riječi samo svrstane u neku od tih temeljnih skupina. Nešto je pozornosti posvećeno i nekim, prema autorovom izboru, od najzanimljivijih hibridnih kategorija kao što su relacijske imenice, glagolski pridjev trpni i infinitiv, na koje je analitička metoda kognitivne gramatike posebno dobro primjenjiva. Sve u svemu, mislim da se i ovim kratkim prilogom proučavanju vrsta riječi pokazala primjenjivost jedne od danas vodećih gramatičkih teorija i na hrvatski jezik, barem kada je riječ o ovdje analiziranim kategorijama.

LITERATURA

- Babić, Stjepan i dr. (1991), *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Globus: Zagreb
- Barić, Eugenija i dr. (1995), *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga: Zagreb
- Croft, William (1995), “Autonomy and functionalist linguistics”. *Language* 71, 490-532
- Croft, William (2001), *Radical construction grammar: syntactic theory in typological perspective*, Oxford University Press, Oxford
- Dik, Simon C. (1978), *Functional Grammar*, North Holand, Amsterdam
- Dik, Simon C. (1989), *The Theory of Functional Grammar, Part I*, Foris Publications, Dordrecht
- Fillmore, Charles J., Kay, Paul (1993), *Construction Grammar coursebook, chapters 1 thru 11 (reading materials for Ling. X20)*, University of California, Berkeley
- Foley, William A. – Van Valin, Robert D., Jr. (1984), *Functional syntax and universal grammar*, Cambridge University Press, Cambridge
- Givón, Talmy (1984), *Syntax: A Functional – Typological Introduction, Vol. I*, John Benjamins, Amsterdam
- Givón, Talmy (1990), *Syntax: A Functional – Typological Introduction, Vol. II*, John Benjamins, Amsterdam

- Goldberg, Adele, E. (1995), *Constructions: a Construction Grammar Approach to Argument Structure*, The University of Chicago Press , Chicago
- Halliday, Michael A. K. (1985), *An Introduction to Functional Grammar*, University Park Press, Baltimore
- Langacker, Ronald., W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1*, Stanford University Press, Stanford, California
- Langacker, Ronald., W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 2*, Stanford University Press, Stanford, California
- Langacker, Ronald, W. (1999), *Grammar an Conceptualization*, Mouton, Berlin
- Langacker, Ronald, W. (2005), "Construction Grammars: cognitive, radical and less so". U: Ruiz deMendoza, Francisco, J., Peña Cervel, Sandra, M. (eds.) *Cognitive Linguistics, Internal Dynamics and Interdisciplinary Interaction; Cognitive Linguistics Research 32* (eds.) Dirven, Rene, Langacker, Ronald, W., Taylor, John, R., 101-163, Mouton de Gruyter, Berlin, New York
- Langacker, Ronald, W. (2008), *Cognitive Grammar , A Basic Introduction*, Oxford University Press, New York
- Nuyts, Jan. (2008), "Pattern versus process concepts of grammar and mind", *Jezikoslovje*, 9.2, 87-107, Filozofski fakultet, Osijek
- Pranjković, Ivo (1993), *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Taylor, John. R. (2002), *Cognitive Grammar*, Oxford University Press, New York
- Van Valin, Robert, D. Jr. (1993), "A synopsis of Role and Reference Grammar". U:Van Valin, Robert, D. Jr. (ed.) *Advances in Role and Reference Grammar*, 1-164, John Benjamins, Amsterdam
- Van Valin, Robert, D. Jr., LaPolla, Randy. J. (1997), *Syntax, structure, meaning and function*, Cambridge University Press, Cambrige

COGNITIVE GRAMMAR AND WORD CLASSES

Summary

In line with its conceptual-semantic approach to language categories, Cognitive Grammar (Langacker 1987, 1991) identifies the following word classes: *nominal profiles*, which primarily include nouns, defined schematically as [THINGS], i.e. bounded regions in some domain, *atemporal relational predictions*, which on the basis of the cognitive operation of summary scan-

ning bring together a number of traditional word classes such as adjectives, prepositions, adverbs and conjunctions, and *processes* (verbs), as sequentially scanned relational predictions with a temporal profile. The first part of the paper briefly discusses the mentioned basic categories. The second part looks in more detail into some marginal, i.e. hybrid parts of speech, which share with the other categories some of their basic features. Here we mean foremost relational nouns of the type *friend* or *daughter*, or double relational deverbal nouns of the type *forgiveness*, certain uses of the infinitive, stative existential verbs and possessive verbs, the past participle etc.

Key words: *cognitive grammar, word classes, summary scanning, sequential scanning, nominal predictions, atemporal relational predictions, processes*

Rajka GLUŠICA

TEORIJE O VRSTAMA RIJEČI U NAŠIM GRAMATIKAMA¹

KLJUČNE RIJEČI: *vrste riječi, kriterijumi klasifikacije, naše gramatike u XIX, XX i XXI vijeku, teorije o vrstama riječi*

U ovom radu autorka se bavi jednim od najinteresantnijih problema i vječito otvorenih pitanja u nauci o jeziku, a to je način klasifikovanja riječi u vrste. Lingvističkim istraživanjima vrsta riječi neprestalno se preispituju kriterijumi i metodološki postupci klasifikacija riječi na vrste, zatim, definicije pojedinih vrsta, granice među vrstama, pripadnost iste riječi različitim vrstama i sl. Nauka o jeziku poznaje čitav niz teorija o vrstama riječi, kao i čitav niz kritika tih teorija i parcijalnih prilaza ovoj problematici. Vrste riječi jezičke su kategorije kojima se razvrstavaju riječi prema morfološkim (podjela s obzirom na morfološku strukturu), sintaksičkim (s obzirom na funkciju koju ima u rečenici), semantičkim (značenjskim) i distribucionim (raspodbjela) kriterijumima u određene klase koje veže isto svojstvo ili značenje. Kako su naši gramatičari klasifikovali riječi na vrste i po kojim kriterijumima, predmet je ovoga rada. Ispitivane su reprezentativne gramatike iz XIX, XX i XXI vijeka i na osnovu podataka dobijenih analizom možemo pratiti razvoj teorijske misli o vrstama riječi u našoj nauci o jeziku.

1. UVOD

Jedan od najinteresantnijih problema i vječito otvorenih pitanja u nauci o jeziku je način klasifikovanja riječi u vrste². Fenomen vrsta riječi problem je

-
- 1 Sintagma *naše gramatike* iz naslova zamjenjuje jedanaest različitih imena jezika koji se javljeju u nazivima gramatika u posljednja tri vijeka. Dakle, u ovom radu će se ispitivati klasifikacije riječi na vrste u slovnicama, ričoslovnicama, pismenicama i gramatikama ilirskog, iliričkog, slavenskog, slavjanskog, serbskoga, hrvatskoga ili srpskoga, srpsko-hrvatskoga, bosanskog, hrvatskog, srpskog i crnogorskog jezika. Ovu sintagmu koristimo ne samo iz praktičnih razloga već i zbog toga što neke od ispitivanih gramatika baštine sva četiri naroda i svi možemo, s jednakim pravom, reći da su naše gramatike.
 - 2 Govoreći o teškoćama klasifikovanja riječi na vrste Ismail Palić ističe da *neće biti pretjerano kazati da je na popisu stvari na kojima je u lingvistici dosad najduže i najviše rađeno, a najmanje urađeno, podjela riječi na vrste pri samome vrhu.* (Palić 2003: 93)

ne samo opšte lingvistike i gramatike nego i filozofije i kognitivne lingvistike jer je kategorizacija nužno vezana za ljudsko poimanje pojmoveva i znakova. Lingvističkim istraživanjima vrsta riječi neprestano se preispituju kriterijumi i metodološki postupci klasifikacija riječi na vrste, zatim, definicije pojedinih vrsta, granice među vrstama, pripadnost iste riječi različitim vrstama i sl. Nauka o jeziku poznaće čitav niz teorija o vrstama riječi, kao i čitav niz kritika tih teorija i parcijalnih prilaza ovoj problematici.

U teoriji jezika, pored niza pitanja o vrstama riječi, pokušava se odgovoriti i na pitanje da li su vrste riječi gramatička kategorija ili ne? Pojedini lingvisti ih ne smatraju gramatičkim kategorijama, dok ih Lajons tretira kao primarne gramatičke kategorije u odnosu na padež, rod, broj i sl., koje su sekundarne kategorije, i u odnosu na subjekat, objekat i sl. kao funkcionalne kategorije (Brlobaš 2001: 276). Takođe, postoje i oprečna mišljenja o tome ima li klasifikacija riječi na vrste univerzalnu vrijednost ili ne? Jedni misle da se vrste riječi ne mogu smatrati gramatičkom univerzalijom ne samo zbog nestabilnosti ili pripadnosti iste riječi različitim vrstama nego i zbog različitosti među jezima. Vrste riječi jednako su arbitrarne kao i odnos između oznake i označenog. Ne samo da je većina vrsta riječi konvencija nego se može reći da je diferencijacija osnovnih dviju kategorija – imenica i glagola takođe konvencija. Nasuprot ovima postoje i mišljenja da je kategorizacija i podjela riječi na vrste gramatička univerzalija.

I sam termin *vrste riječi* diskutabilan je i kritikovan, iako se u našim gramatikama ustalio već na prelazu iz XIX u XX vijek. U drugim jezicima su to *dijelovi govora* (partes orationis, parties du discours, parts of speech, časti reči). Naši gramatičari koristili su sljedeće termine: Avram Mrazović *časti slova*, Vuk Karadžić *dijelovi govorenja*, Dimitrije Milaković i Vjekoslav Babukić koristili su isti termin *časti govora*. Lovro Šitović Ljubušak, Matija Antun Reljković³, Šime Starčević koriste termin *dili govorenja*. Belić tvrdi da je naš termin *vrste reči* nepogodan, jer on izjednačava po vrijednosti sve riječi i stavlja ih u isti red. Zaključuje da su vrste riječi *osamostaljeni odlomci govora* (O jez. prir. II, str. 134).

Podjela riječi na vrste i proučavanje odnosa među vrstama riječi grčkih i latinskih filozofa i gramatičara veoma su uticale na evropske gramatičare novog doba. Njihove pretpostavke o podjeli temeljile su se najprije na filozofskim i logičkim, a onda i na gramatičkim saznanjima o *dijelovima iskaza*. Kategorije riječi koje su ustanovljene u antičkom vremenu ostale su do danas. Grčki

³ Ljiljana Kolenić, "Pogled u tvorbu staroga hrvatskog gramatičkog nazivlja", *Filologija* 46-47, str. 155.

gramatičari imaju funkcionalni pristup ovom problemu, dok rimski gramatičari posmatraju i oblike izmjene kod riječi, a gramatičari novog vijeka dodaju još i semantičku perspektivu teoriji⁴. Različite gramatičke škole polazile su od različitih kriterijuma pri klasifikaciji riječi i time su se dobijale i različite podjele. Neki lingvisti prave klasifikacije riječi uzimajući za kriterij podjele tri aspekta: značenje-funkcija-forma. Pored ovakvih klasifikacija postoje i druge zasnovane na samo po jednom od pomenuta tri elementa. Tako sintaksičari favorizuju funkcionalni pristup, morfolozi uzimaju formu kao najznačajniji kriterijum, dok je nemali broj lingvista koji klasifikuju riječi polazeći od semantičkog momenta. Pored ova tri kriterijuma uzima se i četvrti, a to je kriterijum distribucije ili raspodjele. Ovaj kriterijum je razvijen pod uticajem američkog distribucionalizma. U nauci se javlja i mišljenje da je značenje ne-pouzdan kriterijum za određivanje vrste pojedinih riječi pa se tada uzimaju gramatički kriterijumi od kojih se izdvajaju: distribucija ili raspodjela, fleksija i derivacija ili izvođenje.⁵ Ipak, možemo reći da je danas mogućnost primjene samo jednog kriterijuma pri klasifikaciji riječi na vrste sasvim odbačena, jer su rezultati takve podjele nepotpuni.

Naše gramatike od najstarijih do savremenih podrobno su analizirane i prikazivane u mnogim naučnim radovima. Ipak, u nauci o jeziku osjeća se nedostatak jednog prikaza tih gramatika sa teorijsko-morfološkog aspekta. U ovom radu istražuju se gramatike XIX, XX i XXI vijeka sa ciljem osvjetljavanja sistema klasifikacija riječi u njima i kriterijuma koji su bili presudni za izvršene podjele riječi na vrste. Ispitujući sa teorijskog aspekta gramatike uzete hronološkim redom, od prve gramatike do savremenih, dobija se pregled razvoja naučnoteorijske misli u našoj nauci o jeziku. Budući da je predmet analize dvadesetak gramatika, radi preglednijeg i sistematičnijeg izlaganja građe, gramatike smo podijelili u četiri grupe i to: 1. u prvoj grupi su gramatike nastale u XIX vijeku i jedna s kraja XVIII vijeka, 2. u drugoj su gramatike koje su obilježile prelaz iz XIX u XX vijek, 3. u trećoj grupi su gramatike srpskohrvatskog jezika XX vijeka i 4. u posljednoj grupi našle su se gramatike bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog nastale od devedesetih godina XX vijeka naovamo, dakle u vrijeme restandardizacije ovih jezika.

4 Radoje Simić, "Uz teoriju o vrstama riječi", *Naš jezik*, knjiga XXVII /nova serija/, sveska 3-4, Beograd, 1987, str. 228.

5 O tome vidjeti u R.L. Trask, *Temeljni lingvistički pojmovi*, Školska knjiga, Zagreb, 2005, str. 389-392.

2. GRAMATIKE XIX VIJEKA

Prva grupa obuhvata sedam gramatika s početka i sredine XIX vijeka, čiji su autori Avram Mrazović, Šime Starčević, Vuk Karadžić, Dimitrije Milaković, Đuro Daničić i Vjekoslav Babukić.

2.1. Prva gramatika koja je uzeta za ispitivanje je *Rukovodstvo k' Slavenstěj Grammaticē*⁶ Avrama Mrazovića izdata prvi put 1794. godine u Beču⁷. Ova gramatika je dugo bila osnovni izvor gramatičkih znanja na istočnoj strani srpskohrvatskog jezika i kao takva doživjela veći broj izdanja. Mrazovićevo gramatika je značajna i po tome što je izvršila veliki uticaj na Vuka Karadžića, a time i na veliki broj gramatičara koji su se ugledali na Vukove gramatike. *Rukovodstvo* pored *Predislovija* sadrži pet dijelova: ortopiju (*pravoglagolanie*), prozodiju (*glasoudarenie*), ortografiju (*pravopisanie*), etimologiju (*hudožnoslovie*) i sintaksu (*sočinenie*). Mrazović je gramatiku pisao crkvenoslovenskim jezikom, koji je sve više osobina poprimao iz ruskog i srpskog jezika, a takve karakteristike ima i njegova gramatička terminologija⁸.

Avram Mrazović u IV dijelu svoje gramatike kaže: *časti slova sut'*⁸ (str. 47). Tih osam *časti* u zavisnosti od promjenljivosti oblika svrstao je u dvije grupe:

I <i>Sklaněmie</i> : (promjenljive) ⁹	II <i>Nesklaněnię</i> : (nepromjenljive)
1. <i>Imę</i>	1. <i>Narečie</i> (prilog)
2. <i>Městoimenie</i> (zamjenica)	2. <i>Predlog'</i>
3. <i>Glagol'</i>	3. <i>Sojuz'</i> (veznik)
4. <i>Pričastie</i> (particip)	4. <i>Meždometie</i> (uzvik)

Mrazovićevo klasifikacija *časti slova* je tradicionalna. Kategorija *ime* obuhvata, pored imenica, pridjeve i brojeve. Ova klasifikacija sadrži participe, koje je kao posebnu vrstu riječi Mrazović naslijedio iz gramatika koje su mu

6 Budući da su stare gramatike pisane različitim grafijama i pravopisima, neophodno je izvršiti latiničku transliteraciju stare crkvene cirilice. Uobičajena je upotreba transliteracije data u knjizi *Pravila za katologizaciju* Eve Verone, v. Eva Verona (1970), *Pravila za katalogizaciju, Odrednice, redalice*, Društvo bibliotekara Hrvatske, Posebna izdanja 2, Zagreb.

7 U ovom radu korišćeno je budimsko izdanje ove gramatike iz 1840. godine.

8 Mevlida Karadža, *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1983, str. 89.

9 U navedenim klasifikacijama prenosimo italicicom originalne termine iz ispitivanih gramatika, a onda u zagradi, kada je to potrebno, i današnje značenje naziva.

služile kao uzor. Najneposredniji uzor Mrazoviću bila je gramatika Miletija Smotrickog, u kojoj se nalazi ista ovakva klasifikacija riječi¹⁰. Smotricki se, kao i njegovi prethodnici, oslanjao na antičke gramatičke šeme¹¹, tako da je sistem vrsta riječi u ovoj gramatici dat prema latinskom modelu¹². Iz latinskih gramatika vodi porijeklo i podjela riječi na promjenljive (declinabilia) i nepromjenljive (indeclinabilia).

2.2. Druga gramatika koju smo ispitivali je *Nova ričoslovница ilirička* Šime Starčevića (*Nova ricsoslovnica ilirickska vojnickskoj mladosti krajicsnoj poklonjena trudom i nastojanjem Shime Starcsevicha xupnika od Novoga u Lici*) izdata u Trstu 1812. godine, preštampana 2002. godine u izdanju Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje, i to izdanje je korišćeno u radu. Ova gramatika predstavlja prvu gramatiku pisaniu štokavskom ikavicom, i prvu gramatiku kod Hrvata koja nije napisana nekim stranim jezikom (latinskim, njemačkim...) Starčević je autor još dvije gramatike ili bolje reći prevoda Mozinove gramatike francuskog jezika pod naslovom *Mozin Nova ričoslovница iliričko-francezska* izdata takođe 1812. u Trstu i gramatike objavljivane u nastavcima u *Glasniku dalmatinskem* tokom 1849. i 1850. godine, nazvane *Ričoslovje* (Brlobaš 2002: 7-8).

O vrstama riječi govori u drugom dijelu svoje *Ričislovnice* naslovljrenom *Od ričoslovja*, koji ima četrnaest odjeljaka. Navodi da *ilirički jezik kao i mnogi ini osam imade dilah govorenja* (str. 13):

1. <i>Ime</i>	5. <i>Pridstavak</i> (predlog)
2. <i>Zaime</i> (zamjenica)	6. <i>Priričak</i> (prilog)
3. <i>Vrimenorič</i> (glagol)	7. <i>Međumetak</i> (uzvik)
4. <i>Dionorič</i> (particip)	8. <i>Veznik</i>

Starčević je imenovao vrste riječi domaćim nazivima i nije davao u zagradi latinske nazine. Podjela riječi identična je Mrazovićevoj po broju i po vrstama riječi koje ulaze u klasifikaciju. Istovjetnost se ogleda u činjenici da se participi tretiraju kao zasebna vrsta riječi i u tome što ime obuhvata *ime sa-*

10 Miletije Smotricki, *Grammatika slavenskaja pravilnoe Sintagma*, u Evju 1619, fototipsko izdanje u redakciji V.V. Nimčuka, Kijev, 1979, str. 52.

11 Osam vrsta riječi nalazimo i u prvoj sačuvanoj gramatici grčkog jezika Dionizija Tračanina (*Dionysios Thrax*, II vijek prije nove ere), koja sublimira znanja o jeziku nastala u prethodna četiri vijeka (Aristotel, Aristarh i dr.). U Tračaninovoj gramatici kao posebne vrste riječi izdvojene su: *ime, glagol, particip, član, zamjenica, predlog, prilog i veznik* (str. 91). Ova gramatika je preko latinskih gramatika postala temelj evropske lingvističke tradicije.

12 Latinski gramatičari su umjesto člana, koji ne postoji u latinskom jeziku, uveli uzvike kao novu vrstu riječi i tako održali tradicionalnih osam vrsta riječi.

mostavno i *ime pridavno*, ili u današnjoj terminologiji imeniku i pridjev. Iako brojevi (*brojorići*) nijesu eksplisitno navedeni kao dio imena, oni se ipak definišu, opisuju i klasifikuju u okviru opisa imena. Dakle, jedina razlika među *Rukovodstvom* i *Ričoslovnicom*, kada je u pitanju klasifikacija riječi, jeste u terminima kojima se označavaju pojedine vrste.

2.3. Sljedeće dvije gramatike koje su ispitivane u ovom radu su: *Pismenica Serbskoga jezika po govoru prostoga naroda napisana Vukom Stefanovićem Serbijancem*, izdata u Beču 1814. godine, i *Srpska gramatika*, takođe Vukova, objavljena 1818. godine u Beču uz prvo izdanje *Srpskog rječnika*. Prva gramatika pisana je pod neposrednim uticajem Mrazovićevog *Rukovodstva*, što i sam Vuk potvrđuje, a druga se pojavila kao temeljita prerada *Pismenice*¹³. Vuk je *Pismenicu*, prvu gramatiku srpskog narodnog jezika, pisao kako sam kaže u njenom predgovoru *iz revnosti k Serbskome književstvu i iz ljubovi k maternjem jeziku*. Osnovni dio obje Vukove gramatike čini morfologija sa kratkim izlaganjima *O slovima* i *O glasoudareniju*. Iako su Vukove gramatike prve gramatike pisane narodnim jezikom, gramatička terminologija u njima je crkvenoslovenska, uz izvjesnu prestilizaciju i približavanje narodnom jeziku.

Vuk Karadžić u *vtoroj časti* svoje *Pismenice*, nakon definicije jezika, kaže: *sve riječi, koje Serbsko govorenje sastavljuju, razdjeljuju se na 8 sljедујућi djelova* (str. 15):

1. <i>Ime</i>	5. <i>Narečie (prilog)</i>
2. <i>Mjestoimenie (zamjenica)</i>	6. <i>Predlog</i>
3. <i>Gлагол</i>	7. <i>Sojuz (veznik)</i>
4. <i>Pričastie (particip)</i>	8. <i>Meždometie (uzvik)</i>

Odmah zatim dodaje da se prva četiri *dijela govorenja* nazivaju *sklajajem*, sa objašnjenjem *jerbo se u različnom upotrebljavanju premjenjuju na kraju* (str. 15). Druga četiri naziva *nesklajajem dijelovi govorenja*, uz obrazloženje da se oni *ni u kakvom slučaju nepremjenjuju, nego svuda svakad jednaki ostaju* (str. 16). Vuk preuzima klasifikaciju od Mrazovića, tako i crkvenoslovensku terminologiju, pa čak i redoslijed klasifikovanih pojmoveva. Za razliku od Mrazovića Vuk daje obrazloženje zašto jednu grupu riječi naziva promjenljivim, a drugu nepromjenljivim. U *Srpskoj gramatici* Vuk ne daje eksplisitno podjelu riječi, nego odmah iza poglavlja *o glasoudareniu* prelazi na izlaganje o *skloneniju*. Pod pojmom *ime* Vuk, kao i prethodna dva gramatičara, podrazumijeva imenice, pridjeve i brojeve, što nam potvrđuju riječi: *Ime jest*

13 Pavle Ivić, "O Vukovom Rječniku iz 1818. godine" /pogovor/, *Srpski rječnik*, Sabrana dela Vuka Karadžića, knjiga druga, priredio Pavle Ivić, Prosveta, Beograd, 1966, str. 54.

trogubo: ime suštestvitelno, ime prilagatelno i ime brojitelno (*Pismenica*, 16). Termin *ime* u značenju osnovnog dijela govora nalazimo i u gramatici Miletija Smotrickog, čiji je uticaj na Mrazovića, i posredno na Vuka, nesumnjiv.

2.4. Prva crnogorska gramatika koja predstavlja značajan dokument za izučavanje razvitiča književnog jezika u Crnoj Gori tridesetih godina XIX vijeka jeste *Srbska grammatika sastavljena za crnogorskiju mladež' Čast' prva. U Crnoj Gori, u kn'igopečetni Praviteljstva Crnogorskoga*, objavljena 1838. godine na Cetinju autora Dimitrija Milakovića, Njegoševog sekretara. *Srpska grammatika* Vuka Karadžića poslužila je Milakoviću kao obrazac za utvrđivanje zajedničke jezičke norme¹⁴, dok je većinu opštih podataka i definicija, kako nalazi Gudkov, autor preuzimao iz gramatika ruskog književnog jezika od kojih se ističu *Kratka ruska grammatika* Nikolaja Greča i *Ruska grammatika* Aleksandra Vostokova¹⁵. Milakovićevo gramatika nosi pečat društvenih i kulturnih prilika burnog vremena u kojem je autor živio. Uočljiva je Milakovićevo privrženost mnogim elementima starog književnog jezika, a ipak je jezičku normu, poput Vuka, izgrađivao na narodnom jeziku. Gramatička terminologija je uglavnom ruskoslovenska, jer u to vrijeme nijesu postojali narodni termini za pojedine jezičke pojave i fenomene. Iz samog naziva može se zaključiti da je ova gramatika imala obrazovno-vaspitnu namjenu, iako se ta namjena, zbog obima, terminologije i sistematizacije građe, teško primjećuje. Milakovićevo gramatika je obimna, obuhvata fonetsku i morfološku problematiku. Pored *Predgovora* i kratkog izlaganja o *Slovoprovodenju* gramatika sadrži deset glava koje predstavljaju izlaganja o deset vrsta riječi. *Slovosločitanje i pravopisane je* je trebalo da sačinjavaju drugi dio Milakovićeve *Grammatike*, koji se nije nikada pojavio.

Dimitrije Milaković pored podjele navodi i kriterijum koji mu je poslužio za klasifikaciju riječi. *Sve reči, po značenju svome razdjejuju se na sljedeći deset' častij govora* (str. 5):

1. <i>Ime suštestvitel'no</i> (imenica)	6. <i>Pričastie</i> (particip)
2. <i>Ime prilagatel'no</i> (pridjev)	7. <i>Narěčie</i> (prilog)
3. <i>Ime broitel'no</i> (broj)	8. <i>Predlog'</i>
4. <i>Městoimenie</i> (zamjenica)	9. <i>Sojuz'</i> (veznik)
5. <i>Glagol'</i>	10. <i>Meždometie</i> (uzvik)

14 Radivoje Šuković, "Srbska grammatika Dimitrija Milakovića", *Zbornik za jezik i književnost, knjiga I*, Titograd, 1972, str. 111.

15 Gudkov P. Vladimir, "Srbska grammatika" Dimitrija Milakovića i njen značaj za nauku o srpskohrvatskom jeziku", *Južnoslovenski filolog XXXI*, Beograd, 1974/75, str. 55-66.

Milaković prvi razbija kategoriju *ime* izdvajajući kao posebne vrste riječi *ime suštествitel'no*, *ime prilagatel'no* i *ime broitel'no*, što ga dovodi u neposrednu vezu sa savremenim gramatičarima. Njegova podjela bi se još više približila savremenoj da je pridodao glagolu *pričastie* (participe), koji su se kao zasebna kategorija povlačili još iz grčkih i latinskih gramatika, pa preko Smotrickog, Mrazovića i Vuka Karadžića dospjeli do Milakovića. U ovom slučaju Milaković je platio dug tradiciji. Što se tiče terminologije koja je upotrijebljena za označavanje osnovnih vrsta riječi, ista je kao kod njegovih prethodnika.

2.5. Gramatika koja se teško može zaobići pri ispitivanju jezika XIX vijeka je *Mala srpska gramatika* Đura Daničića, izdata 1850. godine u Beču. Dvije gramatike koje su izvršile najveći uticaj na Daničića bile su Miklošićeva gramatika *Formenlehre der altslowenischen Sprache*, izašla početkom 1850. godine, i Vukova *Srpska gramatika*, koja mu je bila, ipak, bliži uzor¹⁶. Daničićeva gramatika pored *Predgovora* sadrži kratka izlaganja o slovima, akcentima i govorima, dok osnovni dio gramatike predstavlja morfologija. Daničić je obradio uglavnom promjenljive vrste riječi, od nepromjenljivih zasebno je opisao samo predloge. Posebnu odliku ove gramatike čini terminologija sa svim bliska današnjoj. Značaj Daničićeve gramatike je veliki jer je ona *velika i solidna osnovica celokupnom gramatičkom radu našem*¹⁷. I ova gramatika, kao i prethodno pomenute, bila je namijenjena opštoj upotrebi, s tim što je ona *tipična normativna gramatika srpskog jezika novoštokavskog dijalekta, ijekavskog izgovora*¹⁸.

Đuro Daničić u svojoj *Maloj srpskoj gramatici* nije eksplisitno klasifikovao riječi, ali prateći obrađenu morfološku građu možemo izdvojiti sljedeće vrste riječi:

1. *Samostavne riječi* (*imena suštествitelna, substantiva*);
2. *Pridjevi* (*imena prilagatelna, adjektiva*);
3. *Brojevi* (*imena čislitelna, numeralia*);
4. *Zamjenice* (*mestoimenija, pronomina*);
5. *Glagoli* (*verba*);
6. *Predlozi* (*praepositiones*).

16 Branislav Milanović, "Daničićeva Mala srpska gramatika", *Zbornik o Đuri Daničiću*, izdane SANU i JAZU, Beograd, 1981, str. 447-459.

17 Aleksandar Belić, "Naši učitelji Daničić, Novaković, Stojanović", *Naš jezik*, god. III, sveska 7, Beograd, 1935, str. 195.

18 Ljudevit Jonke, *Daničićev prilog normi i kodifikaciji hrvatskog književnog jezika*, *Zbornik o Đuri Daničiću*, Beograd-Zagreb, 1981, str. 50-51.

Daničić je uglavnom opisao promjenljive riječi, dok su od nepromjenljivih zastupljeni samo predlozi. Za razliku od svojih prethodnika, Daničić kao zasebnu vrstu riječi ne izdvaja *pričastia – participe*, nego ih određuje kao dio glagolskog sistema.

Odmah se uočava sasvim nova terminologija, uz koju je Daničić u zagradi navodio nazine u liku u kojem su bili korišćeni kod Vuka i Mrazovića, kao i odgovarajuće latinske termine¹⁹. Svi gore navedeni termini zadržali su se do danas, osim termina *samostavne riječi*, koji je i jedini složeni naziv za vrste riječi u ovoj gramatici. Daničić je terminološki ih određujući ove riječi povezao sa njihovom sintakšicom upotrebom. U *Oblicima srpskoga jezika* (1863) koristi današnji termin za imenice²⁰, napominjujući da se ne slaže sa tim terminom, već da bi bolje odgovarao naziv *zasebice-značeći nešto što za sebe ili samo sobom jest*.

2.6. Na kraju, u prvoj grupi je i gramatika Vjekoslava Babukića *Ilirska slovница*, izdata 1854. godine u Zagrebu. *Slovница* je po mnogo čemu drugačija od već pomenutih gramatika. Babukićeva gramatika je obimna /ima preko 450 strana/, obuhvata pored *Predgovora*, *Uvod*, i kao posebne dijelove *Glasoslovje*, *Rěčoslovje* i *Stavkolovje*. U *Predgovoru* autor navodi veliki broj *slovjanskih i nemačkih slovnicičara* koji su uticali na njegov gramatički rad. Među tim gramatičarima su: Dobrovski, Kopitar, Miklošić, Vuk Karadžić, Milaković, Beker, Grim i drugi. Terminologija u Babukićevoj *Ilirskoj slovnici* je, po rijećima samog autora, *latinska i ilirska*. Gramatika je bila namijenjena za školsku upotrebu, premda autor ističe da se ona zbog *svoje osobite gramatične i stilistične pravilnosti svakomu učitelju jezika ilirskoga najserdačnije preporučiti može* (*Predgovor*, XIII).

Vjekoslav Babukić u drugom dijelu svoje *Ilirske slovnice* naslovljenom *Rěčoslovje* daje neobičnu klasifikaciju riječi. Polazeći od tvrdnje da su *samostavnik... i glagolj... najglavnije česti govora, na koje se sve ostale naslanjaju* (*Slovница*, 38), obrazuje dva reda riječi, i to: *samostanički i glagoljski red*. Njegova podjela riječi izgleda ovako:

Samostavnički red:

I. Samostavnik (substantiva, Hauptwörter);

19 Prije Daničića terminološke dublete (latinski prema crkvenoslovenskom) upotrebljavao je Vuk u *Srpskoj gramatici* iz 1818. godine.

20 Termin *imenica* Daničić je preuzeo iz djela Jovana Boškovića *Izvod iz srpske gramatike I*, izdatog 1863. u Novom Sadu.

2. *Priděvak* (*pridavník, adjektiva, Beiwörter*);
3. *Brojnik* (*ime brojno, numerale nomen, das Zahlwort*);
4. *Zaime* (*pronomina, Fürwörter*);
5. *Predlog* (*praepositio, Vorwört*).

Glagoljski red:

1. *Glagolj* (*verba, Zeitwörte*);
2. *Prislov* (*adverbia, Nebenwörter*);
3. *Brojni prislov*;
4. *Zaimeni prislov*;
5. *Veznik* (*conjunctio, Bindewort*).

Babukić kao kriterij za klasifikaciju uzima kakve su riječi u govoru, što je težnja savremenih lingvista da se riječi posmatraju u rečenici, jer u njoj dobijaju svoje funkcije. *Formiranje samostavničkog i glagoljskog reda*, po funkcijama koje riječi imaju, preneseno je na sintakški plan. Novina je u ovoj klasifikaciji i to što se kao zasebne vrste riječi javljaju *brojni i zaimeni prislov*, koji su, po Babukiću, vrsta *pridjeva*. Babukić, što se terminologije tiče, nastavlja tradiciju hrvatskih gramatičara M.A. Reljkovića, Š. Starčevića, A. Mažuranića i drugih²¹. U *Slovnici za razliku od Starčevića* dvosložne termine *ime samostavno* i *ime pridavno* zamjenjuje jednosložnim *samostavnik* i *priděvak*. Njegova *Slovnica*, iako je izašla četiri godine nakon *Male srpske gramatike*, nije preuzela ništa od Daničićeve terminologije. Babukić nastavlja Vukovu i Daničićevu tradiciju pisanja terminoloških dubleta, i to na latinskom i njemačkom jeziku, sa navođenjem velikog broja primjera uz definicije. Autor ne pominje opoziciju promjenljive – nepromjenljive riječi. Iza poglavlja o veznicima, u dodatku, iscrpno govorи o *usklicima* (*umetci, međumetci interjekcione, Empfindungswörter*), iako ih nije naveo u svojoj klasifikaciji kao zasebnu vrstu riječi.

3. GRAMATIKE NA PRELAZU VJEKOVA

Drugu grupu sačinjava pet gramatika s kraja XIX i početka XX vijeka autora Stojana Novakovića, Toma Maretića, Franja Vuletića, Mirka Divkovića i Živojina Simića. Svih pet u naslovu imaju opšteprihvaćeni grčizam *gramatika*, tako da možemo reći da se od ovog perioda taj termin ustalio i zamijenio slovenske termine: slovnica, pismenica, ričoslovnica. Druga grupa gramatika

21 Vidjeti u Lj. Kolenić (2006: 155-157).

predstavlja prelaz od gramatika XIX vijeka ka gramatičkim shvatanjima koja su dominirala u XX vijeku. Sve su se one pojavile na samom kraju XIX i početkom XX vijeka i nose u sebi ondašnje stanje gramatičke misli u srpsko-hrvatskom²² jeziku.

3.1. Prazninu i potrebu koja se pred kraj XIX vijeka osjećala za gramatikom koja bi imala i normativnu i didaktičku funkciju popunila je *Srpska gramatika* Stojana Novakovića izdata 1894. godine u Beogradu²³. Novakovićevo Gramatika je bila prva normativna gramatika ekavske varijante srpskohrvatskog jezika²⁴. Belić nalazi da je Daničić imao presudan uticaj na Novakovića, kao njegov učitelj, dok je izvjesnih uticaja na Novakovića imao i Miklošić²⁵. Gramatika je obimna, preko 400 strana, pored *Pristupa* ima četiri dijela, svaki posvećen jednoj gramatičkoj disciplini: *Nauka o glasovima*, *Nauka o osnovama*, *Nauka o oblicima* i *Nauka o rečenicama*. U *Dodatku*, koji se sastoji od izlaganja o *Rečeničnim znacima* i *Glavnim pravilima o pravopisu*, Novaković utvrđuje ortografsku normu srpskog jezika.

U Novakovićevoj *Gramatici* postoji poseban odjeljak naslovljen *Vrste reči*. Već na početku autor je sve riječi klasifikovao na promjenljive i nepromjenljive. Podjela je izvršena u zavisnosti od toga da li riječi *menjaju svoj oblik svaki čas* (str. 7). Novaković navodi kriterij koji mu je poslužio za klasifikaciju riječi, i on riječi dijeli: *po službi koju reči u jeziku čine* (str. 10) u osam vrsta: 1. imenice, 2. pridevi, 3. brojevi, 4. zamenice, 5. glagoli, 6. prilozi, 7. predlozi i 8. sveze.

Prve četiri vrste riječi (imenice, prideve, brojeve i zamjenice) svrstava u kategoriju *imena*, jer *menjaju svoje oblike na jedan način, po padežima, a sve ili označavaju nazive stvari ili osobina njihovih, ili te nazive zamenjuju* (str. 10). Glagoli su posebna vrsta riječi jer imaju posebnu promjenu. Priloge, predloge i sveze naziva jednim imenom *rečce*. U napomeni Novaković ističe: *gde koji broje kao devetu vrstu reči usklike, koji upravo nisu reči nego glasovi kojima se iskazuje osećanje* (str. 11).

22 Termin srpskohrvatski jezik koristimo u značenju zajedničkog jezika koji obuhvata govorni prostor od slovenačkog do makedonskog jezika, a ne u značenju srpskog i(li) hrvatskog jezika.

23 U ovom radu korišćeno je izdanje ove gramatike iz 1902. godine

24 Radoje Simić, *Stojan Novaković i srpska filologija /Povodom 140 godina od rođenja/*, NSSUVĐ, knjiga XII/1, Beograd, 1983, str. 217-229.

25 Aleksandar Belić, "Naši učitelji Daničić, Novaković, Stojanović", *Naš jezik*, god. III, sveska 7, Beograd, 1935, str. 193-200.

3.2. Samo pet godina poslije Novakovićeve izašla je *Gramatika i stilistica hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Toma Maretića u Zagrebu 1899. godine²⁶. Jezička građa Maretićeve gramatike je Vukov i Daničićev jezik i jezik narodnih umotvorina, na kojoj je autor gradio gramatičku normu srpsko-hrvatskog književnog jezika. Maretićeva *Gramatika* pretekla je kao normativni udžbenik Novakovićevog djela i ima izvanrednog značaja prije svega za *ujednačavanje književnog jezika kod Srba i Hrvata*²⁷. Ova gramatika sadrži pored *Pristupa* i poglavlja o glasovima, oblicima, tvorbu riječi i sintaksu.

Koncepcija *Gramatike* Toma Maretića je dosta slična koncepciji Daničićeve *Male srpske gramatike*. Tako Maretić, kao i Đuro Daničić, ne dijeli eksplicitno riječi, nego iz obrađene građe vidimo da razlikuje: 1. *imenice*, 2. *pridjeve*, 3. *zamjenice*, 4. *brojeve*, 5. *glagole*, 6. *priloge*, 7. *prijedloge*, 8. *veznike* i 9. *uzvike*. Dio Gramatike u kojem se govori o uzvicima štampan je sitnim slovima, vjerovatno da je Maretić na taj način htio da pokaže da uzvike ne smatra ravnopravnim sa ostalim riječima iako ih je uvrstio u klasifikaciju.

3.3. U Sarajevu je u izdanju Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine 1980. godine izašla iz štampe *Gramatika bosanskog jezika za srednje škole* nepotpisanog autora Franja Vuletića. Ova gramatika doživljava više izdanja, a nakon 117 godina i pet reprint-ida. U ovom radu korišćeno je peto izdanje. U doba austrougarske vladavine u BiH (1878-1918) službeni naziv za jezik postaje bosanski zemaljski jezik, uz koji se koristio i naziv srpskohrvatski ili hrvatskosrpski. Naziv bosanski jezik ustalio se od 1882. za vladavine austrougarskog upravitelja BiH Benjamina Kallaya. Gramatika bosanskog jezika bila je u upotrebi do 1911. g., s tim što je od 1908. godine, tj. od ukinuća imena bosanski jezik odlukom Zemaljske vlade od 4. oktobra 1907. godine, nosila ime *Gramatika srpskohrvatskog jezika*. Gramatika pored veoma kratkog Uvoda (str. 3-4), u kojem je data definicija (*nauka o jeziku i uči nas zakone jezika*) i podjela gramatike (1. *nauka o glasovima*, 2. *nauka o oblicima*, 3. *osnove ili nauka o tvorenju riječi* i 4. *sintaksa ili nauka o rečenicama*), ima dva dijela, i to: *Dio I. Nauka o glasovima* i *Dio II. Nauka o oblicima*.

U poglavlju naslovljenom *Kako se riječi dijele* Vuletić daje prvu podjelu i kriterijum podjele, to je morfološki kriterijum ili promjenjivost oblika. Tako on riječi dijeli na promjenljive i nepromjenljive. Dalje, promjenljive dijeli na *imena i glagole*, a imena na: *imenice, zamjenice, pridjeve i brojeve*. Vuletić

26 U ovom radu korišćeno je treće nepromijenjeno izdanje, koje je objavila Matica hrvatska 1963. godine.

27 Mihailo Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik I*, Naučno delo, Beograd, 1964, str. 54.

stavljanjem imena u hiperoniman odnos prema pojmovima koje sadrže u sebi vraća se starim gramatikama u kojima je to bio uobičajen postupak, s jednom razlikom što on u imena svrstava i zamjenice, što u starim gramatikama nije slučaj. Kako je osnovni kriterijum za podjelu riječi bio oblički ili morfološki, Vuletić je u imena prirodno uvrstio i zamjenice jer imaju istu vrstu promjene (deklinaciju) kao i ostala tri hiponima.

Sve nepromjenljive riječi naziva *česticama* i dijeli ih na *priloge, prijedloge, sveze i usklike*. Kratko, na samo četiri stranice, definiše i klasificuje svaku od čestica (str. 125-128).

3.4. Iako se prvo izdanje gramatike Mirka Divkovića *Oblici i sintaksa hrvatskoga jezika za srednje škole* pojavilo u Zagrebu 1872. godine, dvanaesto preradeno izdanje te gramatike objavljeno u Zagrebu 1917. godine i korišćeno u ovom radu svrstano je u djela koja nose jezička obilježja sa prelaza XIX u XX vijek. Iz samog naziva djela vidi se na kojim je oblastima autor stavio težište ove gramatike, mada u njoj postoji kratko informativno izlaganje i o glasovima. Divkovićeva gramatika je imala didaktičku funkciju sa namjenom za školsku upotrebu.

Mirko Divković ističući značenje za glavni kriterij dijeli riječi na devet vrsta: 1. *imenica (supstantiv)*, 2. *zamjenica (pronomen)*, 3. *priđev (adjektiv)*, 4. *broj (numeral)*, 5. *glagol (verbum)*, 6. *prilog (advert)*, 7. *prijedlog (prepozicija)*, 8. *veznik (konjunkcija)*, 9. *uzvik (interjekcija)*.

Prve četiri vrste riječi Divković svrstava u kategoriju *ime*, dok priloge, predloge, veznike i uzvike naziva zajedničkim imenom *čestice*. Zatim konstatuje da su prvih pet vrsta riječi promjenljive, a ostale četiri nepromjenljive. Divkovićeva klasifikacija je pregledna, sa upotrebom terminoloških dubleta na latinskom. Među Novakovićevom, Vuletićevom i Divkovićevom klasifikacijom postoje velike sličnosti, naročito kod posljedne dvojice, iako polaze od različitih kriterijuma: službe, oblika i značenja. Možemo pretpostaviti da je Divković imao izvjesnog uticaja na Vuletića, budući da je njegova gramatika štampana 18 godina ranije.

3.5. Posljednja iz druge grupe gramatika ispitivanih u ovom radu jeste *Srpska gramatika* Živojina P. Simića izdata u Beogradu 1922. godine. Pored uvoda sadrži sljedeća poglavlja: *Nauka o glasovima, Vrste reči, Imenski oblici, Glagolski oblici, Sintaksa, Interpunkcija i Napomene iz pravopisa*. Gramatika je pisana za školsku upotrebu, o čemu i sam autor govorи u *Prethodnoj reči*. Veliki uticaj na Simića izvršio je Novaković, a donekle i Divković. Živojin Si-

mić čitavo jedno poglavje svoje gramatike nazvao je *vrste reči*. U tom poglavlju podijelio je riječi *po onome što znače* (str. 24) na devet vrsta: 1. *imenice*, 2. *pridevi*, 3. *brojevi*, 4. *zemenice*, 5. *glagoli*, 6. *prilozi*, 7. *predlozi*, 8. *sveze* i 9. *uzvici*.

Simić definiše svaku vrstu riječi uz navođenje velikog broja primjera. Pravi razliku između promjenljivih i nepromjenljivih riječi. Izdvaja tri grupe riječi po načinu promjenljivosti oblika: 1. *imena* (*imenice, pridevi, zamenice i brojevi*), 2. *glagoli*, 3. *rečce* (*prilozi, predlozi, sveze i uzvici*).

Simićeva klasifikacija je skoro identična sa Novakovićevom, Vuletićevom i Divkovićevom. Simićev i Novakovićev termin *rečce* te Vuletićev i Divkovićev *čestice* u savremenoj terminologiji znači nešto sasvim drugo.

4. GRAMATIKE XX VIJEKA

Preko druge grupe gramatika dospijevamo do gramatičkih teorija i ideja koje su dominirale XX vijekom otjelotvorenih u djelima Aleksandra Belića i Mihaila Stevanovića. Belićovo shvatanje vrsta riječi čemo crpsti, pored mnogobrojnih naučnih radova, poglavito iz lingvističkih studija *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, knjige I i II, izdate u Beogradu 1958/59. Stevanovićeva gledišta na problematiku aktuelnu za ovaj rad uglavnom su pronalažena u njegovoj gramatici, i normativnoj i deskriptivnoj jednovremeno²⁸, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, knjiga I i II, izdatoj u Beogradu 1964/79. U ovu grupu, po hronološkom i nazivnom kriterijumu, ali ne i po teorijskom, dodajemo i *Gramatiku srpskohrvatskog jezika za strance* Pavice Mrazović i Zore Vukadinović izdate 1990. u Novom Sadu, koja je didaktička, opisna i normativna istovremeno, a utemeljena je na teoriji gramatike zavisnosti i zbog toga mnoge zakonomjernosti jezika prikazuje na potpuno nov ili unekoliko drugačiji način.

Od mnoštva shvatanja i teorijskih pristupa za našu nauku je od posebnog značaja teorija o vrstama riječi koju je dao ruski lingvista Viktor Vladimirovič Vinogradov. On polazi od pet kriterija koji uslovjavaju klasifikaciju riječi: 1) *sintaksička funkcija*, 2) *morfološko ustrojstvo*, 3) *leksičko značenje*, 4) *način odražavanja stvarnosti*, 5) *gramatičke kategorije koje stoje u vezi sa riječju*²⁹. Vinogradov nalazi da tradicionalna ruska gramatika pod uticajem antičkih i zapadnoevropskih gramatika razlikuje deset vrsta riječi: 1. *imenice*, 2. *pridjeve*, 3. *brojeve*, 4. *zamenice*, 5. *glagole*, 6. *priloge*, 7. *predloge*, 8. *veznike*, 9. *rijecce*, 10. *uzvike*. Ovakvu klasifikaciju riječi zastupaju i tvorci

28 Živojin Stanojić, *Gramatika i jezik*, NIO "Univerzitetska riječ" Nikšić, Titograd, 1987, str. 55.

29 V.V. Vinogradov, *Russkij jazik /grammaticheskoe učenie o slove/*, Moskva, 1972, str. 38.

Akademijine gramatike ruskog jezika, polazeći od tri kriterija: 1. *opšte kategorijalno značenje*, tj. značenje apstrahovano iz leksičkih značenja svih riječi date klase i iz gramatičkih kategorija koje pripadaju toj klasi, 2. *zajednička paradigma*, 3. *sintaksička funkcija*³⁰.

Teorija o vrstama riječi koju je dao Vinogradov najsličnija je teoriji koju je zastupao Aleksandar Belić. Oba ova naučnika slažu se u konstataciji da idealne podjele riječi nema, jer fakta iz jedne kategorije prelaze stalno u druge kategorije, tako da je nemoguće dobiti neku veću preciznost pri klasifikaciji riječi³¹.

4.1. Aleksandar Belić svoju prvu podjelu riječi zasniva na pitanju ima li riječi koje se mogu javljati izvan rečenice? Polazi od stava da se sve u jeziku vrši u rečenici i da se u svakoj prilici pri proučavanju jezika mora od nje polaziti. Kao tačku posmatranja uzima cjelokupnost jezičkih fakata. Riječi koje se mogu javiti izvan rečenice naziva *samostalnim*, a one koje se mogu javljati samo u grupama riječi ili u rečenici naziva *nesamostalnim*. Belić u samostalne riječi svrstava imenice i pojedine zamjenice, dok sve ostale riječi nijesu samostalne. (*O jez. prir. I*, str. 11-20). On smatra da pri klasifikaciji riječi osnovni princip i kriterij od kojeg se mora poći jeste funkcija. Poslije funkcije dolazi značenje, pa tek onda oblik. Posmatrajući riječi u jedinstvu ova tri kriterija Belić je riječi podijelio na: 1. *imeničke*, 2. *pridevske*, 3. *zameničke*, 4. *glagolske*, 5. *priloške* i 6. *odnošajne (relacione)* (*O jez. prir. I*, str. 83). Pri ovoj klasifikaciji Belić nije brojeve izdvojio u zasebnu vrstu, nego ih je zbog nekih sličnosti sa prilozima svrsto u priloške riječi. O uzvima govori kao o posebnoj vrsti riječi, jer se ne mogu grupisati ni sa jednom od ostalih vrsta riječi. Belić ih, ipak, ne smatra pravom vrstom riječi, jer uzvici *nemaju raščlanjenog značenja* (*O jez. prir. II*, str. 179).

Belić sistem jezičke analize gradi na opozicijama svodeći pojedine kategorije i elemente u binarne parove i suprotstavljući jedne elemente drugim. Njegova podjela riječi po postanku na *prave* i *neprave* neposredno je povezana sa Sosirovim motivisanim i nemotivisanim jezičkim znacima. Belić smatra da su prave riječi nemotivisane bez obzira kako su postale i njima se po obliku i značenju ne može otkriti veza s riječima neke druge kategorije. Suprotno njima, neprave su motivisane i možemo im utvrditi vezu sa riječima druge ka-

30 *Gramatika sovremenного русского литературного языка*, ANSSSR, Institut russkogo jazyka, otv. Red. N. Švedova, Moskva, 1970, str. 304.

31 Slična je konstatacija Hermanna Paula o nemogućnosti precizne klasifikacije riječi zbog različnosti granica među kategorijama riječi, *Principien der Sprachgeschichte*, Halle, 1880, str. 203.

tegorije. Belić ukazuje na relativnost značenja vrsta riječi. *Iako Kinezi nemaju vrste reči u našem smislu, oni mogu da ih izraze. To znači da vrste reči postoje u samim rečima kao takvim* (*O jez. prir.* I, str. 89). Smatra da podjele riječi na vrste imaju samo istorijsku vrijednost, jer pokazuju jezička formalna stanja. Konstatiše da riječi iz jedne kategorije prelaze u drugu i da pri tome mogu potpuno izgubiti vezu sa kategorijom kojoj su pripadale.

4.2. Mihailo Stevanović dijeli riječi prema *funkciji, obliku i prema onome što u jeziku označuju* (str. 165) na deset vrsta: 1. *imenice*, 2. *pridevi*, 3. *glagoli*, 4. *zamenice*, 5. *brojevi*, 6. *prilozi*, 7. *predlozi*, 8. *veznici*, 9. *rečce* i 10. *uzvici*. Dakle, vrste riječi se izdvajaju prema kombinovanom kriterijumu sintakško-morfološko-semantičkom.

Druga podjela na *samostalne* i *nesamostalne* izvršena je prema upotrebi riječi u jeziku. Samostalne su imenice kao riječi kojima se imenuju predmeti, kao i odredbene riječi upotrijebljene u funkciji samostalnih. Sve ostale riječi su nesamostalne. Stevanović daje i podjelu riječi na: 1. *predmetne* (poklapaju se sa samostalnim i označavaju predmete, pod predmetom se podrazumijevaju svi pojmovi, apstrakcije, bića), 2. *odredbene* (pridjevi, pridjevske zamjenice, promjenljivi brojevi, glagoli i prilozi) i 3. *pomoćne reči* (predlozi, veznici, rečce i usklici). Zavisno od promjenljivosti oblika izvršena je četvrta podjela riječi na 1. *promjenljive* i 2. *nepromjenljive*. Prve su one riječi koje u zavisnosti od funkcije u jeziku mijenjaju svoje oblike. Druge su one koje svoju službu vrše uvijek u istom obliku, (prilozi, predlozi, veznici, rečce i uzvici).

4.3. Distribucioni kriterijum ili mogućnost povezivanja (kombinovanja) određene vrste riječi sa drugim riječima, uz morfološki kriterijum, prvi put je primijenjen pri podjeli riječi u *Gramatici srpskohrvatskog jzika za strance*. Po morfološkom kriterijumu sve se riječi dijele na *promenljive* (*glagoli, imenice, determinativi, pridevi i zamenice*) i *nepromenljive* (*predlozi, konjunktori, subjunktori, prilozi i partikule*). I po ovoj podjeli imamo deset vrsta riječi, s tim što su u klasifikaciju uvedene nove kategorije *determinativi* (u postojećim gramatikama to su pridjevske zamjenice), *konjunktori* (povezuju elemente istog sintakškog ranga) i *subjunktori* (uvode zavisne rečenice i grade subjunktorske fraze). Očigledno je da su subjunktori i konjunktori ono što je u ostalim gramatikama klasa veznika. Kao posebne vrste riječi nema brojeva, jer je njihovo izdvajanje u posebnu vrstu opravdano samo sa semantičkog aspekta, ali ne i sa sintakškog. Brojevi se razvrstavaju u tri vrste riječi: determinative (jedan, jer se mijenja kao determinativ taj), imenice (dva, tri, četiri, pet i dalje, jer se

ponašaju kao imenice sa atributom u genitivu jednine) i pridjeve (svi redni brojevi). Nema kao posebne vrste niti uzvika, oni su uvršteni u partikule koje imaju vrijednost samostalne rečenice (Mrazović, Vukadinović 1990: 26-31).

6. GRAMATIKE NOVOG MILENIJUMA

O gramatikama bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog nastalim u procesima restandardizacije tih jezika, od devedesetih godina prošlog vijeka naovamo, i klasifikaciji riječi u njima u ovom radu biće riječi načelno i kratko. Sve nove gramatike zadržale su već tradicionalnu podjelu riječi na deset vrsta, s tim što se u nekim od njih, pri klasifikovanju potkategorija, osjeća dah novih teorija i promišljanja o ovoj problematici. Deset vrsta riječi razvrstavaju se dalje po različitim kriterijumima koji se umnožavaju pa time i klasifikacije. Tako na osnovu značenja riječi se dijele na *punoznačne* ili *leksičke* i *pomoćne* ili *gramatičke*. Punoznačne se dijele na *statične* – riječi koje prikazuju pojave statički, i *dinamične* – riječi koje pojave prikazuju kao tok (Barić et al. 2003: 99). S obzirom na sadržaj koji odražavaju riječi se dijele na *prave* i *uzvike*, daje *prave* se dijele na *glavne* ili *leksičke: imenice, zamjenice, pridjeve, brojeve, glagole, priloge i pomoćne* ili *gramatičke: riječce, prijedlozi i veznici* (Jahić et al. 2000: 182-187). Oblički ili morfološki kriterijum zastavljen je u klasificacijama, tako da u svim novim gramatikama nalazimo podjelu na promjenljive i nepromjenljive, a uvodi se i kategorija *djelimično promjenljivih riječi* (brojevi i prilozi) koja ima opravdanje naročito pri didaktičkoj namjeni (Glušica, Ševeljević 2008: 73). Funkcionalno-distibucioni kriterijum podjele riječi primijenjen je u klasifikaciji nepromjenljivih riječi kao najupotrebljivijii (morphološki je neprimjenljiv, a semantički je nepouzdan zbog apstaktnosti značenja nepromjenljivih riječi) u gramatici hrvatskog jezika u kojoj su nepromjenljive riječi opisane u poglavljju o sintaksi, a ne u morfologiji kao što je do sada bilo uobičajeno (Silić, Pranjković 2007: 242-261).

7. ZAKLJUČAK

Klasifikacije riječi na vrste u gramatikama XIX vijeka su tradicionalne. Vezanost naših gramatičara za antičke uzore ogleda se u izdvajajući participa u zasebnu vrstu riječi. Mrazović, Starčević i Vuk Karadžić imaju kategoriju imena, koja obuhvata imenice, pridjeve i brojeve. Mnogi lingvisti vezanost ove tri vrste riječi pokazuju stavljanjem u jednu kategoriju imena. Milaković je iz imena izdvojio pomenute tri vrste riječi, ali je njihovim terminima ostao direktno vezan za kategoriju imena. Prva četiri gramatičara ukazuju na distink-

ciju među promjenljivim i nepromjenljivim riječima, dok Daničić i Babukić ne govore o tome.

Klasifikacija riječi koje figuriraju u pet ispitivanih gramatika s kraja XIX i početka XX vijeka su uglavnom ujednačene. Svi pet gramatičara zaступaju tradicionalnu podjelu riječi na devet (osam) vrsta, uz svrstavanje jezičke građe u tri osnovne kategorije: imena, glagole i riječce (čestice). Takođe, svi konstatuju razliku među riječima koje mijenjaju svoj oblik i onima koje to ne čine. Ovi gramatičari navode kriterijume od kojih polaze pri podjeli riječi na vrste. Za Novakovića je služba riječi presudna za klasifikaciju, za Vučetića oblik, tj. promjenljivost/nepromjenljivost riječi, dok je za Simića i Divkovića to značenje riječi. I pored različitih kriterijuma klasifikacije su skoro identične. Razlika u klasifikacijama ovih gramatičara je u tretiranju uzvika. Novaković uzvike ne smatra riječima, dok Divković, Maretić, Vučetić i Simić u sistemu riječi ubrajaju uzvike/usklike kao devetu vrstu. Terminologija u ovim gramatikama je ujednačena i standardna.

Belić i Stevanović uglavnom prihvataju klasičnu podjelu riječi na devet /deset/ vrsta, o kojoj Belić kaže: *Ma kako mi sporili tačnost tradicionalne podele reči na vrste i njenih definicija, mi joj osporiti ne možemo da se u njenim vrstama nalazi ono što je u indoevropskim jezicima najglavnije i najtipičnije* (*O jez. prir. I*, str. 11). Oba su prihvatali takođe klasičnu podjelu riječi na promjenljive i nepromjenljive. Pored uvažavanja osnova tradicionalne klasifikacije riječi, ova dva naša naučnika unose niz novina u ovu problematiku. Jedna od novina je, nesumljivo, Belićeva podjela riječi na *samostalne* i *nesamostalne*, kao i podjela na *prave* i *neprave*. U odnosu na gramatike koje su mu prethodile, Belić je napravio vidan pomak u teorijskom smislu, jer riječi posmatra iz više perspektiva imajući stalno na umu cjelokupnost i povezanost jezičkih fakata. Stevanović kao vodeći predstavnik Belićeve lingvističke škole prihvatio je Belićeve osnovne kriterijume za klasifikaciju, kao i neke podjele. Klasifikacije riječi koje se nalaze u njegovoj velikoj normativnoj gramatici srpskohrvatskog jezika u osnovi su tradicionalne, sa izvjesnim brojem opravdanih izmjena i korekcija. Novi pogledi i teorije o vrstama riječi dati su u *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance*, koja je ponudila jednu umnogome različitu klasifikaciju riječi na osnovu morfološko-distribucionog kriterijuma.

U novim gramatikama bosanskog, crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika kombinovanjem kriterijuma: semantičkog (značenjskog), morfološkog (obličkog) i sintaksičkog (funkcionalnog) gramatičari nastavljaju da riječi klasifikuju u deset vrsta. Pored te klasifikacije u gramatikama nalazimo i podjele koje se vrše na osnovu obličkog (promjenljive, nepromjenljive, sa potkatego-

rijama riječi sa deklinacijom, riječi sa konjugacijom, riječi sa komparacijom), semantičkog (punoznačne, nepunoznačne), sintaksičkog (konstituentske i nekonstituentske riječi) i druge podjele koje su se uglavnom ustalile u gramatičkoj misli XX vijeka. Novina je to što se pri opisivanju i definisanju ne-promjenljivih riječi uzima funkcionalni i distribucionalni kriterijum ili kriterijum kombinovanja određene vrste riječi sa drugim riječima.

LITERATURA

- Babukić, Vjekoslav (1854), *Ilirska slovница*, Zagreb
- Barić, E., Lončarić, M., Malić, D., Pavešić, S., Peti, M., Zečević, V., Znika, M. (2003), *Hrvatska gramatika*, 3. izdanje, Školska knjiga, Zagreb
- Belić, Aleksandar (1958/59), *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvit I-II*, Nolit, Beograd
- Belić Aleksandar (1933), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za I razred*, drugo izdanie, Beograd
- Bigović-Glušica, Rajka (1988), *Teorije o vrstama riječi kod srpskih i hrvatskih gramatičara XIX vijeka*, Filološki fakultet, Beograd, magistarski rad
- Brlobaš, Željka (2001), "Teorijska promišljanja o vrstama riječi", *Suvremena lingvistica*, 51-52, 267-279, Zagreb
- Brlobaš, Željka (2002) "Vrste riječi u gramatikama Šime Starčevića", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovje*, knj. 28, 7-21, Zagreb
- Čirgić, A., Silić, J., Pranjković, I. (2010), *Gramatika crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica
- Daničić, Đuro (1850), *Mala srpska gramatika*, Beč
- Daničić, Đuro (1963), *Oblici srpskoga jezika*, Beograd
- Divković, Mirko (1917), *Oblici i sintaksa hrvatskoga jezika*, Zagreb
- Glušica, Rajka, Ševaljević, Dajana (2008), *Svijet jezika 2, Udžbenik maternjeg jezika za drugi razred opšte gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica
- Gramatika savremenogo russkogo literaturnogo jezika* (1970), ANSSSR, Institut russkogo jezika, otv. redaktor N.J. Švedova, Moskva
- Gudkov, P. Vladimir (1974/75), "Srbska grammatika Dimitrija Milakovića i njen značaj za nauku o srpskohrvatskom jeziku", *Južnoslovenski filolog XXXI*, 55-66, Beograd
- Jahić, DŽ., Halilović, S., Palić, I. (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Jonke, Ljudevit (1981), "Daničićev prilog normi i kodifikaciji književnog jezika", *Zbornik o Đuri Daničiću*, 45-54, Beograd, Zagreb

- Karadža, Mevlida (1983), *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije. Uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji*, Institut za jezik i književnost, Sarajevo
- Karadžić, Vuk (1814), *Pismenica serbskoga jezika*, Vienna
- Karadžić, Vuk (1818), *Srpski rječnik istokovan njemačkim i latinskim rijećima, Srpska gramatika*, Beč
- Kolenić, Ljiljana (2006), "Pogled u tvorbu staroga hrvatskoga gramatičkog nazivlja", *Filologija*, 46-47, 151-164, Zagreb
- Maretić, Tomo (1899), *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb
- Milaković, Dimitrije (1838), *Srbska grammatika sastavljena za crnogorsku mladež*, Cetinje
- Mrazović, Avram (1840), *Rukovodstvo k' slavenatēi grammaticē*, Budim
- Mrazović, P. Vukadinović, Z (1990) *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Srmski Karlovci, Dobra vest, Novi Sad Novaković, Stojan (1902), *Srpska gramatika*, Beograd
- Palić, Ismail, (2003) "O klasifikaciji nepromjenljivih riječi u bosanskom jeziku, *Pismo* I/1, 93-102, Bosansko filološko društvo, Sarajevo
- Paul, Herman (1880), *Principien der Sprachgeschichte*, Halle
- Silić, J., Pranjković, I. (2007) *Gramatika hrvatskoga jezika*, II izdanje, Školska knjiga, Zagreb
- Simić, Radoje (1987), "Uz teoriju o vrstama reči", *Naš jezik*, knjiga XXVII/nova serija/, sveska 3-4, 224-242, Beograd
- Smotricki, Miletije (1619), *Grammatika slavenskaja pravilnoe Sintagma*, u Evju, fototipsko izdanje u redakciji V.V. Nimčuka, Kijev, 1979.
- Stanojčić, Ž., Popović, LJ. (2000), *Gramatika srpskoga jezika*, VII izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Stevanović, Mihailo (1964/79), *Savremeni srpskohrvatski jezik, I-II*, Naučno delo, Beograd
- Simić, Živojin (1922), *Srpska gramatika*, Beograd
- Starčević, Šime (1812), *Nova ričoslovnica iliricka*, Trst
- Šuković Radivoje (1972), "Srbska grammatika Dimitrije Milakovića", *Zbornik za jezik i književnost*, knjiga I, Titograd
- Tračanin, Dionizije (1995), *Gramatičko umijeće* (priredio i preveo D. Škiljan), Zagreb
- Trask, R.L. (2005), *Temeljni lingvistički pojmovi*, Školska knjiga, Zagreb
- Vidaković, Milovan (1838), *Gramatika serbska crkvenim slovima štampana*, Pešta
- Vinogradov, VV. (1972), *Russkij jazik /gramatičeskoe učenie o slove/*, Moskva

VARIOUS THEORIES RELATED TO THE PARTS OF SPEECH IN OUR GRAMMARS

Summary

The paper deals with one of the most interesting problems and the most frequently asked questions related to the classification of the words. The linguistic researches require a steady review of the methodological procedures and criteria applicable to the division of the types of words and definitions of certain parts of speech. The science of language has been familiar with various theories related to all kinds of words, as well as many critics of the theory and partial grammar approaches. The words belong to the linguistic categories which are classified according to the morphological (a division according to the morphological structure) syntactic (the one related to the function it has in the sentence) and semantic criteria in certain classes of property or bind the same meaning. The subject of the paper is to reveal the way our grammarians have classified the types of words and by what criteria. The author has examined the most representative grammar books of the 19th, 20th and 21st century trying to provide an analysis of the development of theoretical thought about the types of words in Montenegrin.

Key words: *parts of speech, criteria of classification, our grammars published in 19th, 20th and 21st century, theories about parts of speech*

Ismail PALIĆ

OPIS VEZNIKA U GRAMATIKAMA BOSANSKOGA JEZIKA

KLJUČNE RIJEČI: *morfologija, sintaksa, kategorije riječi, veznici*

U prilogu se raspravlja o opisu veznika u gramatikama bosanskoga jezika. Nastoje se rasvijetliti četiri temeljna pitanja: mjesto temeljnog opisa veznika, definicija veznika, popis veznika i klasifikacija veznika.

UVOD

Veznici kao vrsta riječi odavno su našli svoje mjesto u gramatičkim opisima prirodnih jezikâ, pa tako i bosanskoga. Prateći kontinuitet gramatička našega jezika od početka XIX stoljeća do danas, te gramatičke kategorije riječi kojima one operiraju, možemo zaključiti da su veznici stabilna kategorija, prisutna u svakoj gramatici, takva čije se postojanje ne dovodi u pitanje. Pominje istraživanje opisa veznika, međutim, posebno u okviru cjeline opisa gramatičkih kategorija riječi, otkrit će nam da je riječ o jednoj od najkontroverznijih vrsta riječi. Takav zaključak nametnut će nam se već pri saznanju da se temeljni opisi veznika smještaju u različita gramatička područja – nekad u morfologiju, nekad u sintaksu. Vrlo sličan dojam stecí će se i kad se razmotre popisi veznika, koji su u gramatikama takvi da mogu proizvesti sumnju čak i u autonomnost te kategorije riječi.

Prihvatajući, naravno, veznike kao autonomnu kategoriju riječi, osvrnut ćemo se na opise te kategorije – njihovo mjesto i sadržaj – u desetak najznačajnijih gramatika bosanskoga jezika nastalih od sredine XIX stoljeća do danas, prateći četvero kao najvažnije: 1. mjesto temeljnog opisa veznika, 2. definiciju veznika, 3. popis veznika i 4. klasifikaciju veznika.

MJESTO TEMELJNOG OPISA VEZNIKA

Različitost područja gramatike u kojem se temeljno opisuju veznici kao vrsta riječi proizlazi iz neujednačenog mišljenja gramatičara o tome kojoj sastavničici gramatike – morfologiji ili sintaksi – pripadaju gramatičke kategorije riječi.¹

1 O tome v., npr., Jahić – Halilović – Palić (2000: 181-182); Silić – Pranjković (2005: 38).

Gramatičari koji kategorije riječi smatraju eminentno morfološkim kategorijama klasifikaciju riječi na vrste smještaju u područje morfologije, a onda po logici stvari na istom tom mjestu, tj. u odjeljku o morfologiji, temeljno opisuju sve izdvojene vrste, pa tako i veznike.

Gramatika bosanskoga jezika (1890), nepotpisanog autora Franje Vuletića, obrađuje, kako se navodi, glasove i oblike, tj. sadrži odjeljke o fonetici i fonologiji te o morfologiji, a u okviru dijela o oblicima ima jedno poglavlje naslovljeno *Sveze* (str. 127-128), koje je posvećeno veznicima. Stevanović (1975: 381-383) također temeljni opis veznika daje u odjeljku o morfologiji, iako se, svjestan da je takav postupak kontroverzan, ograđuje navodeći: "Kao god samu funkciju tako i pojedina značenja veznika moguće je shvatiti tek u vezama koje oni označavaju. A o tim vezama opširno će biti govora tek u sintaksi..." Jednako postupaju, ali bez ikakvih ograda, Brabec – Hraste – Živković (1970: 156-157), Stanojčić – Popović 1995: 120-121), Barić i dr. (1997: 281) te Jahić – Halilović – Palić (2000: 300-302).

S druge strane, Adolfo Weber Tkalčević u svojoj *Skladnji ilirskoga jezika* (1862), koja donosi sintakški opis, obrađuje veznike kao posebnu temu dodjeljujući joj, posebno za to vrijeme, neuobičajeno velik prostor (str. 120-136). Tu tradiciju slijedi i Maretić (1963²: 529-556), nadmašujući Webera u pogledu širine prostora za veznike. U novije doba, veznike kao kategoriju pod nazivom *Vezna sredstva* isključivo u okviru sintakse opisuju i Silić – Pranjković (2005: 251-252).

Treba, napokon, napomenuti da ima i gramatičara, kakvi su Težak – Babić (1996), koji daju dva opisa veznika: jedan u odjeljku o morfologiji (str. 138-139), a drugi u odjeljku o sintaksi (str. 275), s tim da se onaj u morfologiji izdvaja kao temeljni.

Na temelju izloženog pregleda vidi se da je većina naših gramatičara sklona smjestiti veznike u domen morfologije, ne nudeći pritom nikakve argumente za to. Takav je postupak, očito, proizvod krajnje pojednostavljenog pristupa gramatičkim kategorijama, koji ne prepostavlja njihovu kompleksnost i svodi ih na jednodimenzionalne pojave. Takvo što ne može se, po mome mišljenju, prihvati. Održiva klasifikacija riječi mora biti osnovana na skupu raznovrsnih kriterija, koji pripadaju različitim nivoima organizacije i funkcioniranja jezičkog sistema – morfološkim, sintakškim, semantičkim, pragmatičkim (Palić 2003). Zato nijedno od strukturnih područja jezika ne može polagati isključivo pravo na matičnost za tu klasifikaciju, nego ona pri-

2 Kako je poznato, prvo izdanje Maretićeve *Gramatike* pojavilo se 1899. godine. Ja sam se ovdje koristio trećim, nepromijenjenim izdanjem.

pada svima. Potpuno je logično da pojedina kategorija riječi pripadne onom području jezika kojemu pripada kriterij (ili kriteriji) koji je bio odlučujući za njezino izdvajanje. U slučaju veznika, nema nikakve dvojbe da su ti kriteriji funkcija i distribucija riječi, kojima se prije svih zanima sintaksa, zato temeljno razmatranje veznika izvan sintakse ne može biti opravданo. Uočljivo je da ja ovdje insistiram na *temeljnoj* pripadnosti odredene kategorije riječi nekom od jezičkih područja i njezinom opisu metodama i pojmovima tog područja; pritom ja nikako ne niječem činjenicu da su kategorije riječi višedimenzionalne, te da u skladu s tim postoji potreba da se one opisuju unutar više područja (npr. i u morfologiji i u sintaksi).

DEFINICIJA VEZNIKA

Oko određenja veznika stavovi su gramatičara mnogo usaglašeniji. Weber (1862: 120) kaže da se veznici “zovu nepromenljive česti govora, kojimi se spajaju i pojedine riječi u izreci i cèle izreke”. U *Gramatici bosanskoga jezika* (1890: 127) navodi se da su “sveze” (tj. veznici) “one riječi, koje vežu rečenice ili pojedine riječi megju sobom”. Maretić (1963: 529), zanimljivo, uopće ne daje definiciju veznika, nego odmah govori o njihovim različitim vrstama. Belić (1959: 175) definira “svezice”, kako on zove veznike, kao riječi kojima “se vezuju reči i rečenice koje su između sebe u parataksičkom (nezavisnom) odnosu, isto onako kao što vezuju rečenice u hipotaksičkom (zavisnom) odnosu”. Stevanović (1975: 381) kaže da “veznici u jeziku služe za označavanje veze među rečenicama i među pojedinim rečima u njima”. Brabec – Hraste – Živković (1970: 156) navode: “Veznici su riječi kojima vežemo riječi, sintagme i rečenice. Njima se vežu riječi koje u rečenici imaju istu funkciju: subjekti, predikati, istovrsni dodaci. (...) Oni isto tako spajaju različne vrste složenih rečenica.” Spomenutoj funkciji veznika, međutim, isti autori dodaju još jednu, navodeći: “Veznici ne služe samo za vezivanje, njima i **ističemo** pojedine riječi.” Stanojčić – Popović (1995: 120) veznike određuju kao “nepromenljive reči koje u jeziku služe za označavanje veze među pojedinim rečima u rečenici, kao i veze među rečenicama”. Barić i dr. (1997: 281) za veznike kažu da su to “rijecici koje povezuju rečenice i rečenične dijelove”. Jahić – Halilović – Palić (2000: 300) veznicima nazivaju “nepromjenljive riječi kojima se povezuju riječi u rečenici i klauze u složenoj rečenici”. Silić – Pranjković (2005: 251) veznike određuju kao “nepromjenjive suznačne riječi... kojima se povezuju članovi rečeničnoga ustrojstva..., surečenice (klauze) nezavisnosloženih rečenica... i surečenice zavisnosloženih rečenica”.

Iz navedenog pregleda može se zaključiti da među spomenutim gramatičarima postoji uglavnom nepodijeljeno mišljenje o tome da veznici imaju funkciju povezivanja, i to dviju vrsta jedinica: 1. riječi u rečenicama i 2. klauza (surečenica) u okviru složenih rečenica. Brabec – Hraste – Živković dodaju i treću vrstu jedinica – sintagme. Zanimljivo je da neki (*Gramatika bosanskoga jezika /1890/, Stevanović, Barić i dr.*), vezivanje rečenica (tj. klauza) stavljuju ispred vezivanja riječi.

Ono, međutim, što je u vezi s definiranjem veznika sporno jeste odrednica *nepromjenljive riječi*, koja se – što izrijekom (Weber, Stanojčić – Popović, Jahić – Halilović – Palić, Silić – Pranjković), što činjenicom da se veznici obrađuju pod istim nadnaslovom *Nepromjenljive riječi*, zajedno s drugim vrstama nepromjenljivih riječi (u ostalih gramatičara) – pojavljuje u svim navedenim definicijama. Sumnjiv je i prvi i drugi član ove odrednice, tj. i *nepromjenljive i riječi*. Naime, kad se pogleda popis veznika koji se donosi u gramatikama (o čemu će kasnije više biti govora), jasno se vidi da se tu ne nalaze samo nepromjenljive (npr. *i, ali, ako...*), nego i promjenljive riječi (npr. *koji, čiji, kakav...*). Osim toga, na popisu veznika nisu samo riječi (npr. *i, koji...*), nego i jedinice sastavljene od više riječi (npr. *zato što, kao da...*). Iz rečenoga postaje jasno da odrednica *nepromjenljive riječi* veznicima nikako ne pristaje. Nju zaista i treba ukloniti iz definicije veznika, ili je barem temeljito revidirati. Tako je veznike, po mome mišljenju, najbolje definirati kao *rijeci ili funkcionalno objedinjene spojeve riječi kojima se sintaksičke jedinice povezuju u cjeline istoga ili višega ranga*. Ova definicija jasno naznačuje da se veznici pojavljuju i kao vrsta riječi i kao neka vrsta “nadriječi”, tj. integranata riječi. U tom smislu oni su otišli korak dalje od glagola, koji poznaju i sintetičke i analitičke oblike, ali ipak ostaju u okvirima riječi (leksema). To je veznicima moguće jer je, kako je istaknuto, za njihovo određenje ključna funkcija i distribucija. Slično se stanje, i iz istih razloga, može zapaziti i u nekim drugih kategorija riječi, npr. prijedloga (*na osnovu, bez obzira na, u znaku...*) ili priloga (*zbog toga, tim povodom, na taj način...*). Zbog svega rečenoga terminološki sistem bosanskoga jezika nije dobro, po mome mišljenju, opterećivati nepotrebnim terminima kakvi se mogu u obilju pronaći po gramatikama, kao, npr., *vezničke riječi, veznički izrazi, vezničke konstrukcije...*, a pogotovo ne terminima tipa *veznički prilog/prilog u funkciji veznika, veznička čestica/čestica u funkciji veznika* itd. Imajući na umu predloženu definiciju veznika, svi su sadržaji koji se nastoje pokriti nabrojanim i sl. terminima sadržani u osnovnom terminu *veznik*.

POPIS VEZNIKA

Ono u čemu se naši gramatičari možda najviše ne slažu glede veznika jeste koje sve riječi i skupovi riječi ulaze u sastav ove kategorije. Stanovita, ali ne bitna razlika u tom pogledu uočava se između starijih i novijih gramatika koja se očituje u tome što su stariji gramatičari nešto slobodnije shvatili pojам veznika, te stoga u tu kategoriju ubrajali poprilično mnogo riječi i skupova riječi za koje se ne bi moglo reći da su veznici. Weber (1862: 120-136), npr., daje iscrpan popis u kojem se pored nespornih veznika (npr.: *i, nego, već, niti, ili, a, pa, ali, jer, što, da* itd.) nalazi i dosta riječi i skupova riječi koje to sa svim sigurno uopće nisu (npr.: *također, nasuprot, dapače, ipak, opet, poput, sa svim tim, pri svem tom, zbog toga, radi toga* itd.) ili kao cjeline nisu (npr.: *a i, pa i, ne samo – nego i, već niti, i zato* itd.). Vrlo je slično stanje i u *Gramatiki bosanskoga jezika* (1890), gdje također pronalazimo i veznike (*i, a, te, ni, niti, jer, da, dok, kad* itd.), ali i mnogo toga što se ne može smatrati veznicima (*takođe/r/, ipak, dakle, radi toga* itd.). Za razliku od dviju spomenutih starijih gramatika Maretić (1963: 529-562) unosi dosta reda u opis kategorije veznika i donosi njihov nešto prečišćeniji popis, u kojemu je mnogo manje jedinica kojima se ne bi mogao priznati veznički ili isključivo veznički status (npr.: *samo, e, ipak, opet, ta, dakle, do, osim, a ono, a to* itd.). Novije gramatike, tj. one nastale od 70-ih godina XX stoljeća do danas, pridaju – istina u nejednakoj mjeri – nešto veću pažnju preciznijem razlikovanju kategorija riječi, posebno nepunoznačnih i nepromjenljivih, te je u njima na popisu veznika svakako manje jedinica kojima bi se veznički status mogao osporiti. Ipak, većina i ovih gramatika sadrži i takve riječi i skupove riječi, npr.: Stevanović (1979: 781-915) – *zatim, takođe, tako isto, pa ipak, pa i pri tom, pa i pored toga, međutim, pak, samo, tek, jedino, već što, volja* i dr.; Brabec – Hraste – Živković (1970: 200-215) – *pak, samo, jedino, tek, dakle, zato, stoga* i dr.; Stanojević – Popović (1995: 344-345) – *pa ipak, dakle, prema tome, samo (što), jedino (što), tek (što)* i dr.; Barić i dr. (1997: 281) – *pak, kad ono, kad to, a to, a ono, samo (što), tek (što), jedino, osim, dakle, zato, stoga* i dr. Da gore navedene i druge slične riječi i spojevi riječi zaista nisu veznici, može se jednostavno dokazati 1) ili mogućnošću upotrebe nekog istovrsnog, istofunkcionalnog veznika u kombinaciji s njima (npr.: *i zato, a samo, pa dakle, te također* i dr.), što bi, da je riječ o veznicima, bilo nemoguće, 2) ili upućivanjem na prototipsku upotrebu drugih kategorija riječi (npr. čestica u spojevima *a ono, a to, a i* i dr.).

Kako se može zaključiti, skoro sve gramatike bosanskoga jezika, u manjoj ili većoj mjeri, miješaju veznike, prije svega nezavisne, s drugim katego-

rijama riječi – uglavnom prilozima (uključujući i različite popriložene spojeve riječi) te česticama, a riječi prijedlozima. Do toga prije svega dolazi zbog nejasnog određenja kategorije veznika, ali isto tako i zbog nedostatnih i nepri-mjerenih definicija drugih kategorija riječi – prije svih priloga i čestica. Možda najbolju potvrdu ispravnosti ovakvog zaključka daju sami gramatičari koji se obilato koriste formulacijama tipa “rečenice x vežu se prilozima/česticama/zamjenicama”, svjesno izbjegavajući termin *veznik*, ili se ograđuju upotrebom nejasnih ili neutralnih termina tipa *veznički prilog, riječ, izraz, obilježje* i sl. Vjerodostojan popis veznika u bosanskom jeziku nije moguć bez usvajanja jasne definicije veznika, i to, po mome mišljenju, onakve kakva je ovdje već predložena.

KLASIFIKACIJA VEZNIKA

Posljednje od četiri, po mome sudu, najvažnija pitanja koja se tiču veznika i njihova opisa u gramatikama jeste njihova klasifikacija. Tom pitanju gramatičari poklanjavaju najviše pažnje. Ovdje ćemo najprije izložiti kratak pregled klasifikacija koje se donose u gramatikama, a onda dati vlastiti osvrt.

U osnovi, naše gramatike operiraju trima klasifikacijama veznika: prvoj, najrazrađenijoj, koja počiva na sintaksičkom ili sintaksičko-semantičkom kriteriju, drugoj, koja počiva na morfološko-tvorbenom kriteriju, i trećoj, koja počiva na funkcionalnom kriteriju u širem smislu.

Weber (1862: 120-136) na temelju sintaksičkoga kriterija veznike dijeli na “uzporedne, koji spajaju izreke jednake važnosti” i “podredne, koji spajaju izreke manje važnosti s njihovimi glavnim”. “Uzporedne” dalje po semantičkom kriteriju dijeli na “spojne”, “razstavne”, “protivne”, “uzročne”, “zaključne” i “městne”, a “podredne” na “vremenne”, “pogodbene”, “uzročne”, “dopustne”, “naměrne”, “poslědične”, “prispodobne” i “upitne”. *Gramatika bosanskoga jezika* (1890: 127-128) preuzima Weberovu klasifikaciju, s tim što među “uzporednim” ne razlikuje mjesne. Maretić (1963: 529-562) se s pravom može smatrati utemeljiteljem moderne sintaksičko-semantičke klasifikacije veznika. On veznike dijeli u, kako kaže, “tri reda”: prvi – usporedni, “koji služe za usporedno vezanje rečenica...”, a mogu vezati i riječi”; drugi – zavisni, “koji služe za zavisno vezanje rečenica”; treći – “veznici koji ne vežu ni rečenica ni riječi, već samo jače ističu značenje koje rečenice ili riječi”³.

3 Maretić se u posebnoj napomeni (str. 532) ograđuje od ove treće kategorije ističući da nju nije opravданo svrstavati među veznike, ali, kako kaže, “to bi ime teško bilo zamijeniti boljim” jer je ono prijevod odgovarajućih latinskih i grčkih termina. Iz objašnjjenog razloga ni ja se ovdje neću posebno osvrtati na ovaj Maretićev “treći red” veznika.

U usporedne veznike Maretić ubraja: 1. sastavne (kopulativne), 2. suprotne (adverzativne), 3. rastavne (disjunktivne), 4. zaključne (konkluzivne) i 5. izuzetne (ekskluzivne). Zavisne veznike čine: 1. namjerni (finalni), 2. vremenski (temporalni), 3. načinski ili poredbeni (modalni), 4. izrični (deklarativni), 5. uzročni (kauzalni), 6. posljedični (konsekutivni), 7. pogodbeni (hipotetični) i 8. dopusni (koncesivni). Kasnije gramatike (Brabec – Hraste – Živković /1970/; Stevanović /1979/; Barić i dr. /1997/; Jabić – Halilović – Palić /2000/ i dr.) većinom preuzimaju ovu osnovnu Maretićevu klasifikaciju, s tim što se povremeno služe drugim nazivima (*nezavisni, naporedni, parataksički, koordinirani* umjesto *usporedni* veznici, ili *hipotaksički, subordinirani* umjesto *zavisni* veznici), pojedine podvrste veznika (npr. zaključne i isključne) dovode pod znak pitanja, a i navode neke nove semantičke podvrste veznika (npr. odnosni, atributski, mjesni i dr.).⁴ Tri od desetak razmatranih gramatika u našu gramatičku tradiciju uvode nove termine latinskoga porijekla, koji su dobro prihvaćeni u okviru drugih tradicija (npr. gramatike zavisnosti), i koji su vrlo zgodni – *konjunktori* (za nezavisne veznike) i *subjunktori* (za zavisne veznike) (Mrazović – Vukadinović (1990: 360, 371; Silić – Pranjković /2005: 251/), ili *koordinatori* (za nezavisne veznike) i *subordinatori* (za zavisne veznike) (Stanojčić – Popović /1995: 293, 345/).

Kad je riječ o drugoj, morfološko-tvorbenoj klasifikaciji, njoj se u gramatikama pridaje mnogo manje značaja, te je slabije i razrađena. Uglavnom se razlikuju *pravi veznici* (po sastavu mogu biti *prosti* i *složeni*), koji su samo (morfološki) veznici, i *nepravi veznici*, koji obuhvaćaju druge (morfološke) vrste riječi u vezničkoj službi (Barić i dr. /1997: 281/; Jabić – Halilović – Palić /2000: 300-301/), ili *proizvedeni* i *neproizvedeni veznici* (Silić – Pranjković 2005: 251).

Napokon, treća klasifikacija (po funkciji u širem smislu) zastupljena je samo u pojedinim gramatikama. Osim već spomenutog Maretićevog “trećeg reda” veznika, koji, kako kaže, i nisu veznici, ovu podjelu navode i Brabec – Hraste – Živković (1970: 156) uvodeći kategorije *pravih veznika*, koji služe samo kao veznici, te *nepravih veznika*, “koji pored vezanja imaju i druge službe”.

Klasifikacija veznika prema funkcionalnom kriteriju u širem smislu ne samo da nije korisna nego je i štetna jer dopušta da se veznicima imenuju riječi koje uopće nisu veznici.

4 Treba svakako napomenuti da se u spomenutim gramatikama uglavnom ne daju sintaktičko-semantičke klasifikacije veznika kao takvih, već se one mogu postulirati na temelju klasifikacije složenih rečenica za koje su karakteristični odgovarajući veznici.

Klasifikacija veznika na temelju morfološko-tvorbenoga kriterija nije, po mome sudu, osobito korisna, mada može biti upotrebljiva. U tom smislu možda bi najbolje pristajali termini *veznici u užem smislu*, gdje bi pripadale riječi i skupovi riječi koji se u jeziku ne upotrebljavaju osim kao veznici, te *veznici u širem smislu*, gdje bi se ubrajale riječi i skupovi riječi koji mogu imati i nevezničku upotrebu (različiti prilozi, zamjenice, čestice i dr.). Naziv *nepravi veznici* nije dobar jer sugerira da je njihova veznička priroda drukčija od vezničke prirode *pravih veznika*, a nije tako. To što tzv. nepravi veznici mogu biti punoznačne riječi i u rečenici imati konstituentski status nimalo ne umanjuje niti mijenja njihovu vezničku funkciju. Oni su naprsto višefunkcionalne riječi u užem smislu, ali time nisu manje veznici.

Ipak, najkorisnija je i najznačajnija sintaksička klasifikacija veznika. Ona je, kako je pokazano, zastupljena u svim razmatranim gramatikama, u kojima je izvedena na isti način. Ova klasifikacija polazi od za sintaksu suštinskog razlikovanja odnosa gramatičke nezavisnosti (koordinacije) i zavisnosti (subordinacije) i prepostavlja da su tim dvama odnosima svojstveni veznici koji se međusobno ne miješaju jer su po svojoj gramatičkoj prirodi posve različiti. Ovakvo, po mom sudu, krajnje logično i branjivo polazište, koje je u svojoj studiji o koordinaciji u nas prvi uvjerljivo iznio i obrazložio Ivo Pranjković (1984), u gramatikama bosanskoga jezika nije dosljedno provedeno. S jedne strane stoje neki veznici čija je priroda ostala sporna (npr. *a kamoli, a nekamoli*), koji se ubrajaju čas u nezavisne, čas u zavisne, što za spomenutu klasifikaciju i nije osobito značajno jer njenu dosljednu provodivost ne dovodi u pitanje. S druge strane, međutim, najveći broj razmatranih gramatika navodi iste veznike i kao nezavisne i kao zavisne (npr. veznike *te, kad, dok, nego, no*), a Stevanović (1979), npr., i izrijekom kaže: "U najviše slučajeva jedni veznici upotrebljavaju se za vezivanje naporednih, a drugi za vezivanje zavisnih rečenica, mada imamo i takvih veznika koji se upotrebljavaju i u hipotaksi i u parataksi."⁵ U više posebnih radova (Pranjković 1991; Kovačević 1998: 151-157 i dr.) pokazano je da spomenuti veznici nisu u opisanom smislu sporni te da su u gramatikama samo loše objašnjeni. Pa i uprkos tome što se o statusu nekih veznika (npr. veznika *da* u rečenicima tipa *Prvi su gol dali u 50. minuti, da bi pitanje pobednika riješili u 80. minuti*) dade raspravljati, na šta je već i ukazano (Popović 1977), nema razloga da takva sporenja dovode u pitanje jedno bez sumnje fundamentalno razlikovanje u sintaksi.

5 Slične konstatacije mogu se naći i u Stevanovićevim kasnijim radovima (v., npr., Stevanović 1988: 66).

ZAKLJUČAK

1. Gramatike najvećim dijelom potpuno pogrešno interpretiraju veznike kao morfološku kategoriju riječi, a ne kao sintaksičku, što ona nedvojbeno jeste. (Slično vrijedi, npr., i za prijedloge, čestice i dr.)

2. Temeljne opise veznika skoro sve gramatike daju u morfologiji, koristeći se njezinom metodologijom i pojmovljem, što je krajnje neodgovarajuće.

3. Morfološki pristup nužno dovodi do nagomilavanja termina kojima se upućuje na veznike (npr. veznička riječ, veznički izraz, veznička konstrukcija, veznički prilog, čestica u funkciji veznika itd.), što bitno zamagluje pojam veznika i djeluje naročito zbnjujuće (isto kao kad bismo govorili o “imeničkim riječima” misleći na imenice, ili “zamjeničkim imenicima” ili “glagolima u funkciji imenice” i sl.).

4. Definiranje veznika u gramatikama nije osnovano na jasnim kriterijima. Otuda potječu brojne nedoumice vezane za pripadnost pojedinih riječi i spojeva riječi kategoriji veznika, što opet rezultira popisima veznika na kojima ima mnogo jedinica koje nisu veznici, a u isto vrijeme nedostaje jedinica koje jesu veznici.

5. Napokon, pogrešan pristup veznicima u gramatikama dovodi do njihovih klasifikacija koje ili nisu osobito korisne ili su čak štetne. K tome, gramatičari većim dijelom nisu svjesni uloge veznika kao formalnih pokazatelja suštinskog razlikovanja koordinacije i subordinacije u sintaksi, zbog čega i njega dovode u pitanje.

LITERATURA

- Barić i dr. 1997 – Barić, E./Lončarić, M./Malić, D./Pavešić, S./Peti, M./Zečević, V./Znika, M., *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga
- Belić 1959 – Belić, A., *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku: Lingvistička ispitivanja, knjiga II*, Beograd: Naučno delo
- Brabec – Hraste – Živković 1970 – Brabec, I./Hraste, M./Živković, S., *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga
- Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole: Nauka o glasovima i oblicima* (1890), Sarajevo: Naklada zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu
- Jahić – Halilović – Palić 2000 – Jahić, Dž./Halilović, S./Palić, I., *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe
- Kovačević 1998 – Kovačević, M., *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Beograd: Raška škola
- Maretić 1963 – T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska

- Minović 1987 – Minović, M., *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole: Rečenica, padeži, glagolski oblici*, Sarajevo: Svjetlost
- Mrazović – Vukadinović 1990 – Mrazović, P./Vukadinović, Z., *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Novi Sad: Dobra vest
- Palić 2003 – Palić, I., “O klasifikaciji nepromjenljivih riječi u bosanskom jeziku”, *Pismo*, I/1, Sarajevo, 93-102
- Popović 1977 – Popović, Lj. “Namerne rečenice u funkciji naporednih”, *Književnost i jezik*, XXIV/1, Beograd, 154-163
- Pranjković 1984 – Pranjković, I., *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, knj. 13
- Pranjković 1991 – Pranjković, I., “Strukture s konektivom te u hrvatskom književnom jeziku”, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 26, Zagreb, 15-21
- Silić – Pranjković 2005 – Silić, J./Pranjković, I., *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga
- Stanojčić – Popović 1995 – Stanojčić, Ž./Popović, Lj., *Gramatika srpskoga jezika: Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Stevanović 1975 – Stevanović, M., *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma) I: Uvod, Fonetika, Morfologija*, Beograd: Naučna knjiga
- Stevanović 1979 – Stevanović, M., *Savremeni srpskohrvatski jezik II (gramatički sistemi i književnojezička norma)*, Beograd: Naučna knjiga
- Stevanović 1988 – Stevanović, M., *Studije i rasprave o jeziku*, Nikšić: Univerzitetska riječ
- Težak – Babić 1996 – Težak, S./Babić, S., *Gramatika hrvatskoga jezika: Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Zagreb: Školska knjiga
- Weber 1862 – Weber, A., *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, Beč

THE DESCRIPTION OF THE CONJUNCTIONS IN THE GRAMMARS OF BOSNIAN

Summary

The Bosnian grammars give mostly a wrong interpretation of the conjunctions as a separate morphological word class, but not syntactic, which no doubt they are. Almost all Bosnian grammars offer the basic descriptions of conjunctions in the morphology section using its methodology and terminology, which is absolutely unappropriate. The morphological approach inevitably leads to heaping up of the terms which refer to the conjunctions (for example, conjunctional word, conjunctional expression, conjunctional construction, conjunctional adverb, particle with conjunctional function etc.), which seriously makes unclear the notion of the conjunctions and causes confusion (as if we spoke about ‘nominal words’ implying nouns, or ‘pronominal nouns’, or ‘verbs with nominal function’ etc.). The defining of the conjunctions in the Bosnian grammars is not based on clear criteria. That is the reason why we have numerous dilemmas about words and constructions of words, whether they belong to the category of conjunctions or not. As a result, we find the lists of conjunctions which contain many words that are not conjunctions and at the same time many words that belong to the category of conjunctions are missing. Finally, the wrong approach to the conjunctions in the Bosnian grammars leads to their classifications which are not too useful, or which are even harmful. Moreover, the Bosnian grammarians are not mostly aware of the role of conjunctions as formal indicators of the basic division between the coordination and the subordination in syntax, which is very important. It seems to me that a lot of misunderstanding and confusion will be avoided if we accept the following definition: the conjunctions are words or functionally unified constructions of words which connect the syntactic elements in syntactic units of the same or higher syntactic level. The conjunctions as a category are a syntactic notion and consequently have to be described in the scope of syntax, using its methodology and terminology.

Key words: *morphology, syntax, word categories, conjunctions*

Lada BADURINA, Nikolina PALAŠIĆ

PRAGMATIKA VEZNIH SREDSTAVA

KLJUČNE RIJEČI: *vezna sredstva, veznici, konektori, rečenica, tekst, gramatika, pragmalingvistika/pragmatika*

U središtu su našeg zanimanja vezna sredstva na razini rečenice i teksta (veznici i konektori). U prvoj redu razmatraju se kriteriji na temelju kojih se jezične jedinice u gramatikama kategoriziraju u navedenu skupinu ili skupine te klasificiraju (naime formalnogramatički i semantički/logički kriterij), da bi se potom problematiziralo jesu li uopće u tradicionalnim gramatičkim opisima vezna sredstva prikazana dovoljno obuhvatno. Stoga će – uzimajući u obzir konkretne komunikacijske situacije, dakle jezičnu pragmu – navedenim kriterijima biti pridodan i funkcionalni kriterij. Time će se znatno proširiti popis veznih sredstava: ne samo da će se na njemu naći i one jedinice koje u formalnogramatičkom smislu ne pripadaju kategoriji veznika nego će njime biti obuhvaćene i veće (višečlane) jezične jedinice – sintagme, surečenice (klauze), rečenice, pa, načelno, i dijelovi teksta.

OD GRAMATIKE PREMA PRAGMATICI

Ishodišta i uporišta naših promišljanja o *veznim sredstvima* (i o njihovim pragmatičkim vrijednostima) nalaze se – očekivano – u gramatičkoj kategoriji *veznika*. Pritom ne samo u zamjećenim *ograničenjima* tradicionalnih pristupa nego i u konkretnim formulacijama zastupljenima bilo u gramatikama bilo u istaknutim studijama koje se bave specifičnim pitanjima u vezi sa spomenutom gramatičkom kategorijom nalazimo poticaja za daljnja razmatranja jezičnih sredstava s primarnom (ili dominantnom) veznom funkcijom.

No o čemu je zapravo riječ? Tradicionalnim se gramatikama – smatramo – u prvoj redu može zamjeriti odviše formalistički i u neku ruku paušalan pristup veznicima kao riječima koje povezuju *rečenice* i *rečenične dijelove* (usp. npr. Barić i sur. 1995: 281; Težak-Babić 1992: 138). S obzirom na činjenicu da je gramatički rečenica i (pre)dugo ostala *gornja* granica zanimanja, spomenuto je određenje veznika moglo vrijediti isključivo unutar granica složene

rečenice (dakle veznici su riječi koje povezuju surečenice/klauze i rečenične dijelove).¹ Posljedica toga jest nespremnost (ili, štoviše, nesposobnost) takvih priručnika da veznicima i/ili veznim sredstvima priključe i one jedinice koje u formalnogramatičkome smislu ne pripadaju kategoriji veznika, odnosno one jedinice kojima se povezuju dijelovi teksta (o tome usp. i Badurina-Matešić 2006; Badurina 2008: 26-41).

Naspram rečenome nemoguće je pak ne zamijetiti neke aspekte gramatičkih opisa u kojima ćemo lako naći poticaje i za najavljenе (*nove*) metodološke pristupe.

Ponajprije, neosporno je da je jedan od ključnih kriterija pri klasifikaciji veznika onaj semantički. S obzirom na (potencijalna²) semantička svojstva veznici se tako dijele na sastavne, rastavne, suprotne, isključne, zaključne, izrične, vremenske, uzročne, namjerne, posljedične, poredbene i načinske, pogodbene, dopunske (usp. Barić i sur. 1995: 281³, slično i Raguž 1997: 295-324⁴; Jahić-Halilović-Palić 2000: 301-302; takav se pristup podjeli veznika u hrvatskome jezikoslovju uistinu može smatrati tradicionalnim: usp. Weber 1859: 120-136 [124-140], Maretić 21931: 454-477). I ne samo to! Zarana su uz opća značenja pojedinih veznika (poput sastavnosti, suprotnosti i sl.) zabilježena promišljanja i o njihovim specifičnim značenjima, kojima je, uostalom, uvjetovana i njihova međusobna zamjenjivost/nezamjenjivost u različitim kon-

1 Takvo je određenje nedvosmisленo iskazano upravo u *Gramatici bosanskoga jezika*: "Veznici su nepromjenjive riječi kojima se povezuju **rikeči u rečenici i klauze u složenoj rečenici**" (usp. Jahić-Halilović-Palić 2000: 300; istakle L. B. i N. P.). Šira je definicija te gramatičke kategorije zabilježena u tzv. velikoj gramatici hrvatskoga jezika: "Veznici ili *konjunkcije* nepromjenljive su pomoćne riječi koje služe za povezivanje riječi i surečenica u složenim rečenicama i **rečenica u diskursu**" (usp. Pavešić-Težak-Babić 1991: 732; istakle L. B. i N. P.).

Za ovu našu temu smatramo međutim naročito poticajnom činjenicom da se u *Gramatici hrvatskoga jezika* iz 2005. uvodi pojam *veznih sredstava* koji objedinjuje (rečenične) *veznike* i (tekstne) *konektore* (usp. Silić-Pranjković 2005: 251-252; također i Pranjković 2004).

- 2 Ova se ograda tiče činjenice da je riječ o nepunoznačnim ili suznačnim jezičnim jedinicama, ali koje ipak nisu semantički prazne i/ili neutralne (o čemu više u nastavku). Njihova će ih pak *suznačnost* – najavimo – činiti posebno zanimljivima s uporabnog/pragmatičkog aspekta.
- 3 Autori doduše govore o podjeli prema *značenju i službi*, no, prema svemu sudeći, *služba* se ovdje mora shvatiti prije u formalnogramatičkom nego u pragmatičkom smislu: odnosi se – odčitavamo – na njihovo pojavljivanje (dakle njihovu *službu*) u određenome tipu složenih rečenica.
- 4 Ragužev je pristup unekoliko drukčiji (iako ne dovodi do bitno drukčijih rezultata): veznike nabraja abecednim redom i navodi tipove rečenica u kojima se oni javljaju. *Praktičnost* se takva pristupa može prepoznati u supostavljanju veznika istoga tipa (npr. veznika *ali, nego* i već uz veznik *a*), ali i u spominjanju mogućih udruživanja veznika (npr. veznik se *a* dolazi i udružen s veznicima *i, kamoli, nekmoli, gdjeli, kakoli, da, ipak, i da* itd.).

tekstima (učinio je to već Weber 1859; zanimljiva je u tom smislu i Maretićeva studija 1887-1888⁵, potom i njegova gramatika 21931: 457-477; od suvremenih hrvatskih gramatika iscrpno su se značenjima veznika u pojedinim tipovima složenih rečenica pozabavili Silić-Pranjković 2005: 322-326 te o veznicima zavisno-složenih rečenica 329-356; također i Pranjković 2004).⁶ Neosporno, upravo će u tom kontekstu valjati tumačiti gramatičko određenje veznika kao nepunoznačnih ili suznačnih (sinsemantičnih) riječi: riječi su to koje imaju *nesamostalno značenje*, te ne mogu stajati samostalno (usp. Silić-Pranjković 2005: 39).⁷

Potom, ne manje zanimljiva činjenica jest da gramatike gotovo u pravilu spominju postojanje bilo *pravih* i *nepravih* veznika (usp. Barić i sur. 1995: 281; Jahić-Halilović-Palić 2000: 300-301; Pavetić-Težak-Babić 1991: 733; Raguž 1997: 295)⁸ bilo *neproizvedenih* i *proizvedenih* veznika (Silić-Pranjković 2005: 251). Bez obzira na to što su kriteriji podjela pritom (dijelom) različiti – razmatra se pripadnost/nepripadnost jezične jedinice isključivo jednoj gra-

5 Svakako je vrijedna pozornosti Maretićeva uvodna konstatacija: "Mnogo se povećava zanimljivost veznika tijem, što slabo koji veznik nema više značenja nego jedno. Po tom se vidi, da je nauka o veznicima ne samo dio sintakse, nego je dio nauke, koja još nije pravo ni započeta t. j. nauke o značenjima riječi (...)" (knj. 86, 1887: 76).

6 Uzgred spomenimo da jezičnim i/ili situacijskim kontekstom uvjetovane fine značenjske nijanse pojedinih veznika (konkretno, veznika *i*, *pa* i *te* odnosno veznika *ili*) imaju svojih reperkusija i na pravopisnome planu (dakako, kada je riječ o tzv. logičko-semantičkoj interpunkciji): iako se, načelno, ispred tih veznika ne bilježi zarez, zarez će se ipak pisati ispred rečenica povezanih veznicima *i*, *pa* ili *te* ako se njima iskazuje kakav uzročno-posledični odnos te ispred rečenica povezanih veznikom *ili* kojima se iskazuje uvjetni (pogodbeni) odnos (usp. Anić-Silić 2001: 23, 31-33; Badurina-Marković-Mićanović 2007: 54, 68; Halilović 1999: 140). (O različitim značenjima (i funkcijama) veznika *te* u suvremenome hrvatskom standardnom jeziku usp. i u Pranjković 1993: 78-83.)

Napokon, upravo će nas "pravopisni" primjeri poput *Posebno sam volio životinje, i moji su mi roditelji ugađali nabavlјajući različite ljubimce odnosno Članarinu valja platiti, ili vas brišemo s popisa, naspram Doputovao je i nazvao prijatelja odnosno Piši ili pamti moći ozbiljnije vesti i u temu pragmatike veznih sredstava.*

7 Nemoguće je ne zamijetiti: na tragu su toga i pragmatička promišljanja o nepropozicionalnim značenjima vezničkih, što ih ne prijeći u tome da sudjeluju u kodiranju različitih značenja rečenica/iskaza, primjerice: iako iskazi poput *Ona je plavuša i zgodna je te Ona je plavuša, ali zgodna je* imaju isti propozicionalni sadržaj, oni doista ne znače isto (prema Cruse 2006: 34)! Naime *ali* – kao suprotni veznik kojim se iskazuje kontrast zasnovan na značenju dopusnosti/koncesivnosti (usp. Silić-Pranjković 2005: 325) – drukčije objašnjava relevantnost surečenice koju uvodi nego sastavni veznik *i* (usp. i u Badurina 2008: 104).

8 Iako je postojanja *pravih* i *nepravih* veznika očito bio svjestan i Veber Tkalcović (u sitnjim slogom otisnutim *pazkama* primjećivao je da funkciju veznika mogu vršiti pojedine čestice; usp. Weber 1859: 121-122 [125-126], 126 [130], 133 [137] i dr.), u kasnijim je gramatikama to nedvosmisleno formulirano, npr.: "Među veznicima se ne nalaze samo riječi, koje nijesu ništa drugo nego veznici, na pr. *a*, *i*, *da*, *li*, *ili* i t. d., nego i riječi, koje često služe i kao pripozivci, na pr. *gdje*, *kako*, *kada*, *samo*, *već* i dr." (Maretić 21931: 454).

matičkoj kategoriji, kategoriji veznika, odnosno, s gledišta tvorbe riječi, ustanovljuje se postojanje jednostavnih i složenih i/ili nemotiviranih i motiviranih veznika⁹) – sama nas činjenica da se u gramatikama odlučujućim kriterijem za priklučivanje jezične jedinice kategoriji veznika smatra *prepoznata* vezna funkcija ohrabruje u nakani da – s pragmatičkoga motrišta – još i više *radikaliziramo* pojam *veznih sredstava*. Naime smatramo da je kriterij jezične (ili gramatičke) funkcionalnosti uvjetovan, pa i neodrživo¹⁰ reduciran zadanim okvirima tradicionalne gramatike – ako je dakle *rečenica* najkompleksnija jezična jedinica i ako se gramatika bavi isključivo njezinim gramatičkim ustrojstvom, i funkcija će *veznosti* moći biti detektirana jedino u okvirima rečenice kao apstraktne jezične/gramatičke jedinice – te mu kao takvu treba pridodati i kriterij funkcionalnosti u jezičnoj komunikaciji.

POLAZIŠTA PRAGMATIČKOG PRISTUPA

U želji dakle da veznoj funkciji jezičnih jedinica pristupimo s obzirom na tekst/diskurs i/ili jezičnu komunikaciju ponajprije ćemo morati redefinirati “kategoriju”¹¹ veznih sredstava. Pritom imamo na umu činjenicu da u konkretnim situacijama jezične komunikacije (sporazumijevanja) funkciju povezivanja ne vrše samo veznici i/ili konektori, nego, potencijalno, i jezične jedinice

9 Zamjećujemo moguća preklapanja do kojih dolazi pri različitim klasifikacijama veznika/veznih sredstava. Primjerice, u *Gramatici se bosanskoga jezika* veli da samo pravi veznici mogu biti bilo jednostavni (*a, ako, ali, da, dok, i, ili, jer, makar, nego, pa*) bilo složeni (*iako, mada, premda*) (misli se očito na njihovu tvorbenu motiviranost; usp. Jahić-Halilović-Palić 2000: 301), dok se u *Gramatici hrvatskoga jezika* proizvedenim veznicima smatraju veznici *tako da, kao kad, prije nego što, s obzirom na to da* (usp. Silić-Pranjković 2005: 251). Međutim i *Gramatika bosanskog jezika* bilježi veznički karakter određenih skupova riječi, ali ih (još) izrijekom ne priklučuje veznicima: “**Funkciju veznika** imaju i neki skupovi sastavljeni od riječca, priloga, priložnih izraza i veznika: *a da, ako i, a kamoli, budući da, istom što, tek što, kao da, kao što, ma kako, ma koliko, pa makar, umjesto da, osim ako, samo da, zato što, pored toga što, zbog toga što, s obzirom na to da*” (Jahić-Halilović-Palić 2000: 301; istakle L. B. i N. P.). Procjenjujemo da je u hrvatskoj gramatici upravo promišljanje o veznicima/konektorima na razini teksta te uvodenje (nat)kategorije *veznih sredstava* bilo presudno i za spomenuto širenje kategorije veznika.

10 Potvrđila je to već u okviru *klasičnoga* strukturalizma suprasintaktička teorija (tzv. praški funkcionalizam ili, konkretnije, funkcionalna/aktualna rečenična perspektiva; u hrvatsko-m jezikoslovju usp. Silić 1984), kojoj i dugujemo pojam *tekstnog konektora*.

11 Zahvaljujući novim polazištima gramatička se kategorija *veznika* prepoznaće nedostatnom i svakako preuskom. Naprotiv, noviji pojam (*tekstnih*) *konektora* barem načelno otvara prostore pristupima poput našega. Ipak, u konačnici o veznim sredstvima i neće biti moguće govoriti u smislu koliko-toliko homogene *gramatičke kategorije*. Drugim riječima, uobičajenoj gramatičkoj klasifikaciji/kategorizaciji prepostavljamo pragmatičke vrijednosti dijelova govornoga događaja, tj. njihovu funkcionalnost u komunikaciji.

koje pripadaju drugim kategorijama riječi,¹² štoviše i one višečlane. To će napokon značiti da ćemo u vezna sredstva s punim pravom moći uključiti i veće jezične/govorne odlomke (a ne – kao dosad – tek pojedine dvočlane ili tročlane *vezne sintagme* uglavnom u funkciji tekstnih konektora). I ne samo da će se primarno (i/ili isključivo) vezna funkcija prepoznavati u iskazima poput *Prije no što najavimo novu temu dopustite da podsjetim na naša polazišta* (a koje tradicionalna, na rečenicu svedena sintaksa, očekivano, i nije mogla na pravi način sagledati) nego ćemo, potencijalno, moći govoriti i o *veznim odlomcima teksta*, pa i cijelim *veznim tekstovima* (takvima bi se, primjerice, mogli smatrati predgovor/pogovor knjizi ili kakvu zborniku tekstova). Naime ti će relativno cjeloviti segmenti nedvojbeno biti u funkciji uspostavljanja kataforičko-anaforičkih odnosa unutar većih tekstnih cjelina ili, drugim riječima, povezujući dijelove teksta/diskursa pridonositi njegovoj kohezivnosti.¹³

Nadalje na tragu ćemo se promišljanja o funkcionalnosti jezičnih jedinica u komunikacijskome činu morati suočiti i s činjenicom da nerijetko pojedini segmenti iskaza obnašaju i više no jednu funkciju! I dok se tako što u gramatičkim opisima tek nazire (u već spominjanim pokušajima definiranja značenja pojedinih veznika, pa i u nastojanjima da se potanko opiše moguća njihova uporaba), *višefunkcionalnost* će se veznika/veznih sredstava – kao očigledna posljedica kompleksnosti i dinamičnosti procesa međuljudske jezične komunikacije – naći u fokusu naših dalnjih razmatranja.

PRAGMATIČKI ASPEKT VEZNIKĀ

O pretpostavljenim i mogućim funkcijama veznikā progovorit ćemo ponajprije na primjeru sastavnoga veznika (konjunktora) *i*. Za taj odabir, smatramo, imamo dobrih razloga. Moglo bi se naime reći da je riječ o vezniku *opće*

12 I dok je već tradicionalna gramatika pokazala spremnost da na popis veznika upiše i one jedinice koje nisu veznici u užem smislu riječi, tj. koje primarno (morphološki) ne pripadaju kategoriji veznika, naš je stav ovdje još *liberalniji*: načelno, funkciju ćemo veznosti nastojati emancipirati od kategorijalnih značajki riječi. Ne vidimo naime razloga da previdimo veznu funkciju koju od slučaja do slučaja, u konkretnim komunikacijskim situacijama *obnašaju* i uzvici, i čestice (ili modalne riječi), i prilozi itd., a da pritom nužno i ne težimo uspostavi bilo kakva konačna popisa tih jedinica.

Spomenimo uzgred i to da će takav pristup sam koncept *veznih sredstva* približiti konceptu *diskursnih ozнака*, koji je pak razvijen u drugoj disciplini – analizi diskursa (o pojmu diskursnih oznaka usp. npr. Badurina 2008: 94-107).

13 Promišljanje o veznicima kao istaknutim kohezivnim sredstvima u tekstu/diskursu nije dakako novost. Usp. npr. Halliday-Hasan 1976: 226-271; de Beaugrande-Dressler, 2010 (prijevod monografije objavljene 1981): 93 i drugdje; Halliday 2004: 538-549. O tome v. i u Badurina 2008: 40-41.

prakse, tj. o vezniku koji ima opće značenje sastavnosti (kopulativnosti), a pritom – u usporedbi s drugim sastavnim veznicima – ima i “najšire značenje i najraznovrsniju porabu” (Silić-Pranjković 2005: 323; usp. i Halliday-Hasan 1976: 233 i d.).¹⁴ Vjerojatno upravo stoga konjunktor *i* ima sposobnost da na sebe preuzme manje ili više različita značenja i neke specifične funkcije.

Za razliku od upravo *prototipnog* značenja sastavnosti koje je predstavljeno u primjeru (1)

Damir *i* Ivo su došli.

već u sljedećem iskazu

I Davor je došao!

teško da može biti riječi o (isključivo) veznom karakteru sastavnice *i*. Tu je *i* svojevrsni intenzifikator (pojačajna čestica), pa se, napokon, ta rečenica može ovako parafrazirati: *Davor je takoder došao*.¹⁵

U različitim su smislenim odnosima surečenice povezane veznikom *i* u ovim primjerima:

Čekala sam ih, čekala – *i* nisu došli!

Učila sam, učila, *i* napokon položila taj ispit.

U primjeru (3) surečenica uvedena veznikom *i* u nekoj je vrsti kontrasta u odnosu na sadržaj prve rečenice, i to kontrasta zasnovana na značenju dopusnosti/koncesivnosti.¹⁶ Stoga se u njoj sastavni veznik vrlo lako može zamijeniti suprotnim (*Čekala sam ih, čekala, ali nisu došli*), a isti se odnos, štoviše, može iskazati i dopusnom (zavisnoloženom) rečenicom (*Iako/premda sam ih čekala, oni nisu došli*).¹⁷ Za razliku od toga surečenice su u primjeru (4) u uzročno-posljetičnom, odnosno uvjetnom/pogodbenom odnosu (radnja iskazana prvom surečenicom uvjet je ostvarenja radnje druge surečenice: *zato*

14 Konkretno, u *Gramatici se hrvatskoga jezika* navode ova značenja/porabe: povezuje surečenice s odnosom istodobnosti; povezuje surečenice s odnosom susjednosti; povezuje surečenice s kakvim značenjskim odnosom tipičnim za zavisnosložene rečenice (npr. uvjetnim) (na istome mjestu).

15 Čak i kada gramatike u takvim slučajevima govore o intenzifikatoru (dakle česticu) *i* (usp. npr. Silić-Pranjković 2005: 254), pitanje je li ono pritom doista u potpunosti lišeno svoje veznosti/sastavnosti; napokon, već je Tomo Maretić zamijetio da *takoder* (kojim se ono može zamijeniti) ima sastavno značenje (o tome usp. Pranjković 1984: 51).

16 Neočekivanost sadržaja druge surečenice u govoru će biti iskazana intonacijom/stankom, a u pismu obično ertom.

17 O mogućoj komutabilnosti sastavnih i suprotnih veznika usp. i Abović 2010. Kao prilog promišljanjima u kojim je uvjetima komutacija veznika moguća navodimo primjer rečenice iz hrvatskoga tiska *Bio je i pijan, a izmјeren mu je oko promil alkohola u kryi*. Budući da u tom slučaju ne može biti riječi o adverzativnom značenju, prije bi se moglo zaključivati o netipičnoj uporabi suprotnoga veznika.

*što sam učila, položila sam ispit).*¹⁸ Po svemu sudeći, upravo zbog odnosa koji se ovdje uspostavlja među surečenicama povezanim veznikom *i*, taj će veznik u takvim slučajevima biti zamjenjiv veznikom *pa* (*Učila sam, učila, pa sam napokon položila taj ispit*), koji se i češće od veznika *i* rabi u uzročno-posljeđičnom značenju (usp. Silić-Pranjković 2005: 323).¹⁹

U sljedećim dvama primjerima uporabna bi se vrijednost veznika *i* (najgleđ) mogla poistovjetiti s uporabom toga veznika u primjeru (2). No je li baš tako?

I blagoslovi ih Bog i reče im...

I lipe su procvjetale!

U primjeru (5) riječ je o tzv. *biblijskom "i"*. Ako i pristanemo uz tumačenje da je *i* u tom slučaju riječ o intenzifikatoru (usp. Pranjković 2006: 27) – premda neće dolaziti u obzir njegova zamjena s drugim intenzifikatorima, poput *čak* ili *također* – čini se da se time ne iscrpljuju sve funkcije takva *i*. Svakako se čini prihvatljivim – možda i prihvatljivijim – razmišljati o njegovoj *razvijačkoj* funkciji, koja je posebno markirana budući da na suprasintaktičkoj razini “povezuje komponente koje nije potrebno povezivati” (usp. Pranjković 1984: 50). Prepoznatoj stilskoj markiranosti *biblijskoga "i"* svakako u prilog ide i činjenica da se njegovom razmjerne frekventnom uporabom ostvaruje posebna ritmiziranost biblijskoga teksta, što nesumnjivo pridonosi uzvišenosti biblijskoga stila. S druge strane vezno *i* u primjeru (6) ostvarivo je i na početku teksta/diskursa.²⁰ Njime se – prepostavimo – uspostavlja veza s neiskazanim/neverbaliziranim okolnostima u kojima komunikacija započinje, primjerice: dan je lijep i topao, naslućuje se nadolazeće ljeto – *i* lipe su procvjetale. Utopliko je njegova funkcija primarno *i*/ili isključivo vezna, tek što ne povezuje samo dijelove iskaza, nego prepostavlja i izvanjezičnu situaciju. Po svoj prilici, u takvima bi se slučajevima moglo govoriti o tipu tzv. konsituativnih iskaza,

18 Kao što je već spomenuto, ispred takva veznika *i* pravopis propisuje/dopušta pisanje zareza (usp. Anić-Silić 2001: 23; Badurina-Marković-Mišanović 2007: 54; Halilović 1999: 140).

19 Slične su uporabe veznika *i* u nekim biblijskim rečenicama, npr.: *Kucajte i otvorit će vam se ili Ištite i dat će vam se* (usp. Pranjković 2006: 28).

20 Uključujemo se time u zanimljivu raspravu o tome mogu li diskursne oznake (odnosno veznici/konektori) stajati i na početku teksta *i*/ili diskursa (usp. u Badurina 2008: 103; Blakemore 1998: 45 i d.). Iako se na prvi pogled čini da je to neupitno, svakako valja istaknuti da tekst ipak neće moći započeti svakim veznim sredstvom/diskursnom oznakom (teško je zamisliva situacija u kojoj bismo govorenje započeli s konektorima poput *drugim rijećima, prema tome, također* i sl.). Razloge tome vidimo upravo u semantici veznih sredstava *i*/ili u jezičnoj pragmatici.

tj. takvih iskaza u kojima verbalizirani dio prepostavlja postojanje onog ne-verbaliziranog (usp. Pranjković 1997).

Zadnji primjer donosi uporabu veznika/konektora/čestice *i* kao cjelovita iskaza:

I??

Dominantna će funkcija toga iskaza biti poticanje sugovornika na nastavak govorenja (nešto poput *Daj, daj, nastavi!*), iako se ne mogu poreći i njegova vezna svojstva: povezuje prethodno iskazano s onim što će uskoro uslijediti. Takvo *poticajno* “*i*” karakteristične uzlazne intonacije izrazito je fatičke naravi (usmjerenost na kontakt, njegovo poticanje i produživanje).

Na sličan se način može promišljati i o semantičkim i/ili pragmatičkim vrijednostima drugih veznika. U literaturi su zabilježena istraživanja o vezniku *ali* (usp. Lang-Pasch 1988; Schlobinski 1992). Ne težeći iscrpnosti i konačnosti popisa, komentiramo zabilježena značenja (i funkcije) toga veznika, sve u želji da potvrdimo mnogovrsnost specifičnih njegovih uporaba.

Ponajprije, *ali* se tradicionalno ubraja u konjunktore, veznike koji povezuju surečenice nezavisnosloženih rečenica. Temeljna semantička vrijednost veznika *ali* sastoji se u iskazivanju suprotnosti (adverzativnosti) i dopusnosti (koncesivnosti).²¹ No već su E. Lang i R. Pasch uočili da se suprotnost koju signalizira *ali* “ne reprezentira uvijek kroz gramatički determinirano značenje toga veznika, već se ona (to je čak i češći slučaj) mora etablirati tek uključivanjem kontekstualno ili situacijski asociranih spoznaja nejezične prirode” (Lang-Pasch 1988: 2). Slično razmišljanje nalazimo i kod R. Lakoff, koja promišljajući o semantičko-pragmatičkim funkcijama veznih sredstava te o njihovu funkcioniranju u diskursu razlikuje dvije funkcije veznika *ali*, naime semantičku opoziciju (*semantic opposition*) i negiranje očekivanja (*denial of expectation*) (Lakoff 1971).

21 Tako će *Gramatika hrvatskoga jezika za suprotne (adverzativne) veznike* općenito utvrditi značenje kontrasta (opće suprotnosti), dok će za surečenice povezane veznikom *ali* reći da je kontrast među njima zasnovan na logičkoj suprotnosti ili na značenju dopusnosti (koncesivnosti) (usp. Silić-Pranjković 2005: 325).

Tako je u primjeru

Ivan je visok, **ali** Marko je nizak.

riječ o semantičkoj opoziciji u kojoj subjekti su dviju surečenica izravno suprotstavljeni u određenome svojstvu.

Za razliku od takve opozicije u sljedećem se primjeru u drugoj surečenici ne negira nijedan eksplisitno izražen element prve surečenice:

Ivan je visok, **ali** nije dobar u košarci.

R. Lakoff takvu vrstu opozicije objašnjava postojanjem prepostavke da postoji veza između *biti visok* i *biti dobar u košarci* te da na toj prepostavci počivaju naša očekivanja. Drugim riječima, *govornikovo značenje* (odnosno *smisao*) iskaza ne počiva samo na onome što je rečeno nego i na onome što je implicitirano (na tzv. *konverzacijskoj implikaturi*²²). Iako se dakle drugom surečenicom uvedenom veznikom *ali* ne negira ni jedan element iskazan u prvoj surečenici, one su ipak u odnosu kontrasta, i to kontrasta zasnovana na značenju dopusnosti/koncesivnosti: isti bi se sadržaj naime mogao iskazati i dopusnom (zavisnosloženom) rečenicom (*Iako/premda je visok, Ivan nije dobar u košarci*).

Dakako, u navedenoj se razlici nisu nužno iscrpile sve mogućnosti primjene veznika *ali*. Primjerice, moguće je zamisliti i ovakav razgovor:

A: Dobro, govorili tko od vas neki jezik osim engleskog?

B: Ja znam čitati talijanski, **ali** ga ne govorim.

Na prvi pogled sugovornik u odgovoru daje više informacija nego što je pitanje predviđalo. Time je naizgled iznevjereno očekivanje prvoga govornika, ali upravo takvom se, dopunjrenom informacijom u konačnici postiže komunikacijski cilj.

Naposljetku, po svemu sudeći, možemo pristati uz zaključak Petera Schlobinskog (1992: 255): usprkos različitim pojedinačnim funkcijama koje *ali* ispunjava, njegova temeljna funkcija markiranje je *diskontinuiteta* onoga što mu prethodi. To, dakako, vrijedi ne samo u slučaju nekog kontrasta već i onda kada *ali* ispunjava neku specifičnu diskurzivnu funkciju.

22 Sam pojam implikature, kao i razlikovanje konvencionalnih (sadržanih u konvencionalnim značenjima riječi) i konverzacijskih implikatura (koje u konverzacijskoj situaciji postaju važne u slučajevima iznevjeravanja načela suradnje, u prvome redu maksime relevantnosti) potječe od H. P. Gricea (Grice 1975). Konverzacijске su implikature, općenito govoreći, tjesno povezane s određenim elementima diskursa (izvanjezične stvarnosti).

PRAGMATIČKI ASPEKT KONEKTORA: VEZNOST I/ILI MODALNOST

Načinjući pitanje potencijalne višefunkcionalnosti veznih sredstava, a posebice imajući na umu vezna sredstva na razini teksta i/ili diskursa (tzv. konektore), namjeravamo se osvrnuti na još jednu funkciju koju u jezičnoj komunikaciji mogu *obnašati* jedinice kojima je jedna (i/ili primarna) funkcija povezivanje dijelova iskaza. Time ćemo se, posredno, opet dotaći i “gramatičkoga” pitanja kategorijalnog određenja riječi.

U primjerima koji slijede sučelit ćemo konektor i tzv. modalni izraz:

Međutim moram primijetiti da je zahladilo.

Naprotiv, bit ću pomirljiv!

Načelna *discipliniranost* gramatike (posljedično i pravopisa) koja se očituje u težnji da se jezične jedinice klasificiraju s obzirom na svoje primarno²³ gramatičke funkcije vrlo će se brzo naći na sklisku terenu. Po svoj prilici, teško će biti obranjiva teza da se u primjerima (11) i (12) u svemu radi o jedinicama različite funkcije, pa onda i dovoljno različitima da bi se mogle pravdati njihove različite gramatičke (i pravopisne) kategorizacije.²⁴ Naime u obama se slučajevima suprotnim konektorom i/ili modalnim izrazom uvodi iskaz suprotna (koncesivnog/dopusnog) značenja u odnosu na što ranije rečeno i/ili s obzirom na izvanjezične okolnosti, primjerice: iako su najavljivali blagu zimu/ iako je ovih dana bilo izrazito toplo, moram primijetiti da je zahladilo; premda se ne slažem sa stavom svog prethodnika, bit ću pomirljiv. Pitanje koje nam se u vezi s time nužno nameće jest može li uistinu iskazani/prepostavljeni *stav govornika* biti pouzdan kriterij u odlučivanju o gramatičkome (morfo-

23 Vrijednom pozornosti smatramo činjenicu da gramatike koje spominju pojам modalnih izraza na neki način uvažavaju/prepostavljaju i jezičnu komunikaciju. Utoliko i gramatički opisi, pa i u gramatikama uspostavljene kategorije riječi – nastojimo to dokazati – mogu biti poticajne i za pristupe poput našega.

24 Uobičajeno se naime u hrvatskim gramatikama govori o konektoru *međutim* i modalnom izrazu *naprotiv*. Ta je distinkcija posebno *materijalizirana* i u pravopisnim pravilima prema kojima se zarez iza konektora ne piše (budući da je dakle riječ o veznom sredstvu, onom koje povezuje dijelove iskaza, a ono što je povezano ne odvaja se zarezom), a iza modalnih izraza (kao dijelova koji ne pripadaju rečenici u sklopu koje se javljaju) piše (usp Anić-Silić 2001: 26-27; Badurina-Marković-Mićanović 2007: 61 i 65-66).

U tom kontekstu neće nam biti teško pronaći opravdanja za postupak primjenjen u *Pravopisu bosanskoga jezika*: jedinica se *međutim* nalazi i na popisu modalnih riječi, i tada se odvaja zarezom (*Hasanaginica je, međutim, ostala na tom tlu i počela svoj novi život.*), i na popisu tekstnih veznika/konektora, kada se “uglavnom” ne odvaja zarezom (*Međutim treba sve to imati u vidu.*) (usp. Halilović 1999: 136 i 137).

loškom) i pravopisnom statusu tih riječi/izraza ili, drugim riječima, možemo li pouzdano lučiti gramatičku/strukturnu i/ili logičku/semantičku veznost od modalnosti.²⁵ Ili – sasvim konkretno – ne iskazuje li se stav prema sadržaju iskaza podjednako konektorom *međutim* kao i modalnim izrazom *naprotiv te* – *vice versa* – ne obnašaju li obje jedinice na podjednak način i veznu funkciju? U opravdanost nas takve dvojbe može uvjeriti i najjednostavniji pokušaj komutacije konektora s modalnim izrazom u pretpostavljenim istim ili sličnim komunikacijskim okolnostima:

Naprotiv, moram primijetiti da je zahladilo (a najavljujivali su toplu zimu...);
Međutim bit će pomirljiv! (ne slažem se, ali neću se svađati).

Po svemu sudeći, gramatička se podjela na (tekstne) konektore i modalne izraze može prihvati tek uvjetno. Za kolebljivost takvih podjela nalazimo opravdanja u funkcionalnoj bliskosti sredstava koja povezuju dijelove iskaza/teksta/diskursa i/ili onih sredstava koja dodatno modificiraju sadržaj iskaza/teksta, a to nas pak navodi na misao o *naslojavanju* različitih funkcija na iste elemente govornog čina i/ili jezične jedinice.

I PRAGMATIKA I GRAMATIKA

U mnogovrsnim pitanjima koja izniču pri svakom pokušaju promišljanja kompleksna pojma *veznih sredstava* neosporno su poticajno polazište bili sintaktički opisi (rečeničnih) veznika i – u gramatikama *senzibiliziranima* za nadrečeničnu/tekstnu razinu – suprasintaktički opisi (tekstnih) konektora. Imajući s jedne strane na umu zapažanja (i, posebice, klasifikacije) zabilježena u gramatikama, a s druge pretpostavljajući mnogovrsne komunikacijske situacije u kojima se te jedinice javljaju i obnašaju određenu funkciju ili – bolje – određene funkcije, nismo mogle ne zamijetiti poteškoće s kojima se mora suočiti svaki pokušaj njihova disciplinirana svođenja na *uredne* gramatičke kategorije. No naposljetku, tako nas što i ne bi trebalo iznenadivati: klasifikacije su značajke gramatike, a ne i jezične komunikacije. U tom smislu najprihvatljiviji zaključak koji nam se ovdje nameće jest da u dinamičnim situacijama jezične uporabe vezna sredstva – osim vezne – potencijalno obnašaju i druge funkcije, ali i taj da *ne*-veznici mogu nastupati u ulozi *veznika/veznih sredstava*. Utočilo je, smatramo, utemeljeno promišljanje o *natkategorijalnosti* “kategorije” veznih sredstava.

25 U prilog takvim promišljanjima idu i moguće semantičke klasifikacije konektora: na popisu su se suprotnih (konfrontativnih) konektora našli – smatramo s razlogom – i *međutim* i *naprotiv* (uz *a*, *no*, *ali*, *nasuprot tome*, *za razliku od toga*) (usp. Silić-Pranjović 2005: 362).

IZBOR IZ LITERATURE

- Abović, Miomir (2010), “O prirodi veznika *a* i mogućnosti komutabilne upotrebe veznika *a* i *i*”, u: *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, god. III, br. 5, Cetinje, str. 47-60.
- Anić, Vladimir – Silić, Josip (2001), *Pravopis hrvatskoga jezika*, Novi Liber – Školska knjiga, Zagreb.
- Badurina, Lada – Marković, Ivan – Mićanović, Krešimir (2007), *Hrvatski pravopis*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Badurina, Lada – Matešić, Mihaela (2006), “O tekstnim konektorima”, u: *Riječki filološki dani 6*, zbornik radova, ur. Ines Srdoč-Konestra i Silvana Vranić, Filozofski fakultet, Rijeka, str. 205-222.
- Badurina, Lada (2008), *Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada – Izdavački centar Rijeka, Zagreb – Rijeka.
- Barić, Eugenija – Lončarić, Mijo – Malić, Dragica – Pavešić, Slavko – Peti, Mirko – Zečević, Vesna – Znika, Marija (1995), *Hrvatska gramatika*, Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta – Školska knjiga, Zagreb.
- Blakemore, Diane (1998), “The context of so-called ‘discourse markers’”, u: *Context in Language Learning and Language Understanding*, ur. Kirsten Malmkjær i John Williams, Cambridge University Press, Cambridge, UK, str. 44-59.
- Cruse, Alan (2006), *A Glossary of Semantics and Pragmatics*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- De Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, Wolfgang Ulrich (2010), *Uvod u lingvistiku teksta*, prev. Nikolina Palašić, Disput, Zagreb.
- Franck, Dorothea (1979), “Abtönungspartikeln und Interaktionsmanagement. Tendenziöse Fragen”, u: *Die Partikeln der deutschen Sprache*, ur. Harald Weydt, De Gruyter, Berlin, str. 3-13.
- Grice, Henry Paul (1975), “Logic and conversation”, u: *The Discourse Reader*, ur. Adam Jaworski i Nikolas Coupland, Routledge, London – New York, 1999, str. 76-88.
- Halilović, Senahid (1999), *Pravopis bosanskoga jezika: Priručnik za škole*, Dom štampe Zenica, Sarajevo.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood – Hasan, Ruqaiya (1976), *Cohesion in English*, Longman.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood (2004), *An Introduction to Functional Grammar. Third edition*, revised by Christian M. I. M. Matthiessen, Arnold Publishers.
- Jahić, Dževad – Halilović, Senahid – Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe Zenica, Zenica.
- Kunzmann-Müller, Barbara (1988), “Adversative Konnektive im Serbokroatischen, Slowenischen und im Deutschen: Eine konfrontative Studie”, u: *Linguistische Studien 183*, /ZISW/ Reihe A., Berlin, str. 1-106.

- Kunzmann-Müller, Barbara (1989), “Adversative Konnektive in slawischen Sprachen und im Deutschen”, u: *Sprechen mit Partikeln*, ur. H. Weydt, Berlin – New York, str. 219-227.
- Kunzmann-Müller, Barbara, (1989) “Adversative Ausdrücke im Serbokroatischen”, u: *Južnoslovenski filolog 45*, Beograd, str. 45-69.
- Lakoff, Robin (1971), “If’s, and’s, and but’s about conjunctions”, u: *Studies in linguistic semantics*, ur. Charles J. Fillmore i D. Terence Langendoen, Holt, Rinehart, Winston, New York, str. 114-149.
- Lang, Ewald – Pasch, Renate (1988), “Grammatische und kommunikative Aspekte des Satzmodus – ein Projektentwurf”, u: *Studien zum Satzmodus I. Linguistische Studien*, ur. Ewald Lang, Arbeitsberichte 177, str. 1-24.
- Maretić, Tomo (1887-1888), “Veznici u slovenskijem jezicima”, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjige 86, 89, 91 i 93, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Maretić, Tomo (21931), *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskog književnog jezika*, Jugoslavensko nakladno d. d. “Obnova”, Zagreb.
- Palić, Ismail (2010), “Sintaksa ‘malih riječi’ Ive Pranjkovića”, u: *Jezična skladanja: Zbornik o šezdesetogodišnjici prof. dr. Ive Pranjkovića*, ur. Lada Badurina i Vine Mihaljević, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije Visoko – Zagreb, Zagreb, str. 53-61.
- Pavešić, Slavko – Težak, Stjepko – Babić, Stjepan (1991), “Oblici hrvatskoga književnog jezika (morphologija)”, u: Stjepan Babić – Dalibor Brozović – Milan Moguš – Slavko Pavešić – Ivo Škaric – Stjepko Težak, *Povjesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Globus, Nakladni zavod, Zagreb, str. 453-741.
- Pranjković, Ivo (1984), *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (1993), *Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standarnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (1997), “Iz tipologije konsitutivnih iskaza u tekstovima razgovornog stila”, u: *Tekst i diskurs*, ur. Marin Andrijašević i Lovorka Zergollern-Miletić, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb, str. 409-415.
- Pranjković, Ivo (2001), *Druga hrvatska skladnja: Sintaktičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (2004), “Konjunktori, subjunktori i konektori u hrvatskome jeziku”, u: *Riječki filološki dani 5*, zbornik radova, ur. Irvin Lukežić, Filozofski fakultet, Rijeka, str. 457-462.
- Pranjković, Ivo (2006), “Hrvatski jezik i biblijski stil”, u: *Raslojavanje jezika i književnost*, zbornik radova 34. seminara, ur. Krešimir Bagić, Zagrebačka slavistička škola, FF press, Zagreb, str. 23-32.
- Raguž, Dragutin (1997), *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb.

- Schlobinski, Peter (1992), *Funktionale Grammatik und Sprachbeschreibung: Eine Untersuchung zum gesprochenen Deutsch sowie zum Chinesischen*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Silić, Josip – Pranjković, Ivo (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Silić, Josip (1984), *Od rečenice do teksta: Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Težak, Stjepko – Babić, Stjepan (71992), *Gramatika hrvatskoga jezika: Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Weber, Adolfo [Adolfo Veber Tkalčević] (1859), *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, Beč [pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje, Zagreb, 2005].

PRAGMATICS OF CONJUNCTS

Summary

The paper focuses on conjuncts on the level of sentence and text (conjunctions and connectors). We primarily focus on the criteria on the basis of which linguistic units are categorised into the aforementioned group or groups and classified (formal grammatical and semantic/logic criteria) in grammar books. This is followed by an enquiry into the issue of whether conjuncts are adequately represented in traditional grammatical descriptions. Thus, taking into account concrete communicational situations, that is, pragmatics – functional criterion is added to the above mentioned criteria. This significantly increases the list of conjuncts: it no longer only includes those units that in the formal grammatical sense do not belong to the category of conjunctions, but also larger (complex) linguistic units – sintagms, clauses, sentences, and even parts of text.

Key words: *conjuncts, conjunctions, connectors, sentence, text, grammar, pragmatics*

UDK: 811.163.42'366
811.163.42'243 (043.2)

Vesna POŽGAJ HADŽI, Maša PLEŠKOVIĆ,
Tomislav ĆUŽIĆ, Tatjana BALAŽIC BULC

GLAGOLSKA MORFOLOGIJA U UDŽBENICIMA HRVATSKOGA KAO STRANOГA JEZIKA

KLJUČNE RIJEČI: *didaktička gramatika, glagolska morfologija, hrvatski jezik kao strani, udžbenik*

Budući da je ovladanje glagolskom morfološkom u inojezičnom hrvatskome otežano zbog niza razloga (npr. mnogobrojnih fonoloških i obličnih posebnosti, nesustavnosti prikaza u postojećim gramatikama itd.), zanimalo nas je kako je ona predstavljena u udžbenicima hrvatskoga jezika kao stranoga za početni stupanj učenja. Uzimajući u obzir komunikacijski pristup gramatici, u radu se odgovara na pitanja kojim se redoslijedom uključuju glagolska vremena i glagolski načini, po kojim načelima i kako su didaktički/metodički obrađeni. Iako postoji više različitih pristupa glagolskoj morfologiji koji se razlikuju od udžbenika do udžbenika, rezultati analize pokazuju pomak prema komunikacijskome pristupu u dijelu udžbenika te uravnoteženiju primjenu metodičkih načela prototipnosti, čestoće i postupnosti.

1. UVOD

U odnosu na znanstvenu (lingvističku) i normativnu gramatiku didaktička je gramatika u prvome redu upravljena na komunikaciju (jezičnu uporabu), što posebice dolazi do izražaja u učenju/poučavanju stranih jezika. Poznavanje jezičnih pravila u inojezičnoj didaktičkoj gramatici ne očituje se u njihovu teoretskome reproduciranju, nego u uključivanju u konkretne komunikacijske situacije, pa se u takvome, komunikacijskome pristupu gramatici pridaje velika pozornost svim jezičnim funkcijama i različitim jezičnim djelatnostima. Istovremeno se nameće i problem eksplicitnoga poučavanja gramatičkih pravila. Budući da je didaktička gramatika, s aspekta medija njezina predstavljanja, ujedno udžbenička gramatika, postavlja se pitanje kako se u udžbenicima hrvatskoga jezika kao stranoga, namijenjenima početnome stup-

nju učenja, predstavljaju gramatički sadržaji, odnosno jesu li strukturirani i obrađeni u skladu s komunikacijskim postavkama. Na to pitanje odgovara se na primjeru analize glagolske morfologije u udžbenicima hrvatskoga jezika za početni stupanj učenja/poučavanja.

Uz imeničku morfologiju (Požgaj Hadži et al. 2011), koja u svojim različitim vidovima (tipovi sklonidbi, redoslijed padeža, sintaktička značenja i funkcije pojedinih padeža itd.) zasigurno zauzima najviše prostora u udžbenicima hrvatskoga jezika kao stranoga, jednaku važnost u obradi gramatičkih sadržaja ima glagolska morfologija. Osim što se pojavljuju u različitim oblicima, glagoli kao jezgrene sastavnice rečenica i sami nose najviše "obavijesti o morfološkim karakteristikama drugih dijelova rečenice" (Pranjković 2002: 13), pa je imeničku morfologiju nemoguće promatrati i usvajati izvan konteksta glagolske morfologije. Iako je ona nešto jednostavnija od imeničke morfologije, u njezinu predstavljanju u učenju/poučavanju inojezičnoga hrvatskoga susreće se niz problema. S jedne strane još uvijek ne postoji *Prag za sporazumjevanje na hrvatskome jeziku*, kao ni gramatika hrvatskoga kao inojezičnoga (Požgaj Hadži et al. 2011)¹. Nadalje ovladavanje glagolskom morfologijom otežano je mnogobrojnim fonološkim promjenama i obličnim posebnostima koje utječu na izbor nastavaka, kao i neujednačenošću podjela glagola na vrste i razrede u hrvatskim gramatikama i normativnim priručnicima (više o tome u: Jelaska 2005a, b, Novak-Milić 2005a, b, Novak-Milić i Cvikić 2007). Pitanje je jesu li uopće takve podjele prikladne u nastavi hrvatskoga kao stranoga, naročito na početnim stupnjevima.

2. NAČELA POUČAVNAJA GLAGOLSKE MORFOLOGIJE U INOJEZIČNOM HRVATSKOM

U obradi glagolskih oblika u udžbenicima namijenjenima neizvornim govornicima treba se rukovoditi načelima koja korisnike neće odvratiti od učenja jezika. Jelaska (2005b) ističe tri načela: načelo prototipnosti, čestoće (frekventnosti) i postupnosti. Veći se dio glagolskih oblika može svesti na osnovni model (prototip), no i onda kada se pojedini oblik glagola može s relativnom sigurnošću tvoriti prema određenome modelu, broj modela također može djelovati demotivirajuće (npr. *-iti* → *-im*, *-jeti* → *-im*, *-ovati/evati/ivati* → *-ujem*, *-ati* → *-am*, *-ati* → *-im*, *-ati* → *-em*, *-nuti* → *-nem*, i dr.) Osim toga

1 Ovdje se misli na tip gramatike kakva je bila *Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance* Josipa Hamma (1967) i kakva je npr. *Gramatika srpskog jezika za strance* Ivana Klajna (2006) – riječ je naime o gramatikama koje ne uzimaju u obzir nijedan jezik kao ishodišni.

obrada glagolskih oblika ne može uključivati samo prototipne i predvidljive oblike, nego prvenstveno one koji su u komunikaciji, posebno svakodnevnoj, česti. Prototipni i ujedno česti glagolski oblici morali bi se dakle lakše usvojiti. Posebnu skupinu čine glagoli koji svoje oblike u određenim kategorijama tvo-re nemodelski, ili, kako bi se to reklo, „nepravilno“. Među njima velik je broj frekventnih glagola, kao što su npr. *htjeti*, *ići*, *moći*, zvati itd. Zato se načelo postupnosti nadaje kao načelo kojim se premošćuju „nedostaci“ prvih dvaju načela: obradu nepredvidljivih oblika valja iznositi postupno. Smatramo da se tim načelima, posebice s obzirom na obradu glagolskih oblika u udžbenicima odnosno gramatikama koji su integralni dio udžbenika, treba pridodati i četvrto važno komunikacijsko načelo – načelo povezanosti teksta i zadatka (Požgaj Hadži et al. 2007).

3. ISTRAŽIVANJE

3.1. Problem, ciljevi i hipoteza istraživanja

Da bi se odgovorilo na pitanje u kakvu su suodnos komunikacija i gramatika u poučavanju inojezičnoga hrvatskoga, treba analizirati koji su gramatički sadržaji i kako prezentirani u udžbenicima hrvatskoga jezika za strance – u ovome je radu analiza usmjerena na glagolsku morfologiju. Problem nje-zina predstavljanja strancima, kako je već rečeno, očituje se u mnogobrojnim fonološkim posebnostima te u nesustavnosti prikaza u postojećim gramati-kama namijenjenima govornicima hrvatskoga kao prvoga jezika. Cilj je rada analizirati kako je u udžbenicima namijenjenima početnometu stupnju učenja predstavljen glagolski sustav hrvatskoga jezika (glagolska vremena i načini), i to s obzirom na redoslijed i načela uključivanja te metodički instrumentarij, a uzimajući u obzir komunikacijsku korisnost takva pristupa. Valja napomenuti da se ovdje nećemo baviti infinitivom kao neodređenim glagolskim oblikom (premda se dio udžbenika na nj osvrće), nego ćemo ga promatrati u odnosu na prezent. Isto tako nećemo se baviti niti glagolskim vidom² jer se ne smatra glagolskim oblikom ni glagolskom valentnošću kojom se već zadire u područje sintakse. Naša je polazna hipoteza bila da će se, usprkos činjenici da je većina udžbenika koncipirana komunikacijski, u predstavljanju glagolske morfologije uočiti i neki elemente koji pripadaju strukturalističkome pristupu.

² Usprkos nekim radovima o glagolskome vidu u poučavanju inojezičnoga hrvatskoga (v. npr. Jelaska i Opačić 2005), sustavnoga teorijsko-metodičkoga pristupa toj temi još nema.

3. 2. Korpus

U istraživanje je uključeno osam udžbenika od kojih je pet objavljeno u Hrvatskoj, a tri u inozemstvu. Riječ je udžbenicima za početni ili viši početni stupanj učenja hrvatskoga. Četiri udžbenika prate priručnici koji funkcioniраju kao vježbenice (radne bilježnice) s gramatičkim pregledom ili samo kao gramatički priručnici (koji mogu uključivati rješenja zadatka). Gramatička pravila uvrštena su u udžbenike ili gramatičke priručnike. Prema tome dolazi li udžbenik samostalno ili s priručnikom s kojim čini integralnu cjelinu u odbranom korpusu (v. Izvore) pojavljuju se ove kombinacije:

- samostalan udžbenik koji uključuje prikaz gramatičkih pravila i gramatičke vježbe, bez vježbenice (*Elementary Croatian, Učimo hrvatski, Colloquial Croatian, Sretan put*)
- udžbenik s komunikacijskim vježbama, bez gramatičkih pravila i pregled gramatike s vježbama (*Horvát nyelv alapfokon*)
- udžbenik s prikazom gramatičkih pravila i radna bilježnica (vježbenica) s pregledom gramatike na kraju (*Hrvatski za početnike I, Razgovarajte s nama*)
- udžbenik s gramatičkim vježbama i gramatički priručnik, bez vježbi (*Dobro došli 1*)

4. REZULTATI I RASPRAVA

4.1. Glagolska vremena

Ima li se u vidu da su u pregled uvršteni udžbenici hrvatskoga jezika kao stranoga namijenjeni početnomu ili višemu početnom stupnju, pretpostavlja se da će udžbenici biti prvenstveno usredotočeni na obradu prezenta, perfekta i futura, dok će ostala glagolska vremena biti manje zastupljena ili nezastupljena. Početnik, naime, prvo treba usvojiti pravila za tvorbu upravo triju navedenih, osnovnih vremena. Zanima nas koliko udžbenici u tome pomaju početnicima, posebice s obzirom na načela prototipnosti, čestoće i postupnosti (Jelaska 2005b), ali i načelo povezanosti teksta i zadatka.

4.1.1. Prezent

Budući da se prezentom izražava absolutna i relativna sadašnjost, a potonjom i prošlost i budućnost, svi uspoređeni udžbenici kao prvo glagolsko vrijeme obrađuju upravo prezent. No kako mu tvorba nije tako jednostavna kao tvorba složenijih glagolskih vremena, u pravilu se prezent obrađuje u više

udžbeničkih cjelina. S obzirom na odnos infinitiv-prezent, Jelaska (2001) glagole dijeli na predvidljive, manje predvidljive i nepredvidljive. Kao predvidljive glagolske vrste navode se glagoli tipa *-iti* → *-im*, *-jeti* → *-im*, *-nuti* → *-nem* te vrsta *-vati* → *-ujem*, premda su to u stvarnosti gotovo uvijek *-iti* → *-im* i apsolutno uvijek *-nuti* → *-nem* i vrsta *-ovati* → *-ujem*, imamo li u vidu odnos (*raz)umjeti* – (*raz)umijem* i *razumijevati* – *razumijevam* te *dobiti* – *dobijem*. Manje se predvidljivim vrstama smatraju glagoli na *-ati*: *-ati* → *-am*, *-ati* → *-im*, *-ati* → *-em*, premda je popis takvih glagola poduzi. U nepredvidljive se ubrajaju tzv. “nepravilni” glagoli. Paradoksalno je međutim da upravo oni (*biti*, *htjeti*, *ići*) pripadaju najčestotnijim³ glagolima.

Pogledajmo kako je prezent predstavljen u pojedinim udžbenicima. Nakon prikaza prezenta glagola *imati* i *biti* u prvoj cjelini, gramatički priručnik *Dobro došli*, koji je integralni dio istoimenoga udžbenika, obradi prezenta pristupa s aspekta prototipnosti i to s obzirom na nastavke. Prezent s nastavcima na *-am* (na primjeru glagola *znati*, *gledati* i *razgovarati*) dan je u 5. cjelini⁴, prezent s nastavcima na *-em* u 7., pri čemu su u istu skupinu uvršteni vrlo raznorodni glagoli (*ići*, *moći* /sic!/ i *pisati*), pa isforsirano načelo prototipnosti može početnike više zbuniti nego im koristiti. Prezent s nastavcima na *-im* prikazan je u 8., a s nastavcima na *-jem* u 9. cjelini. Potonji je prvenstveno oprimjerjen glagolima na *-ovati*, *-evati*, *-ivati*, a tek potom i glagolima *ustati*, *ostati*, *piti*, *čuti* itd. U istoj su 9. cjelini konjugirani glagoli *pomoći*, *otići* i *jesti*. Prezent povratnih glagola posebno je obrađen u 12. cjelini (*prati se*), dok se

-
- 3 Služeći se Moguš-Bratanić-Tadićevim *Hrvatskim čestotnim rječnikom* (1999) ilustracije radi navodimo je pedesetak najčešćalijih hrvatskih glagola izdvajenih među 300 čestotnih riječi (brojevi u zagradi označuju mjesto koje zauzimaju s obzirom na čestotonost): *biti* (1), **htjeti** (14) *moći* (21), *imati* (32), *znati* (38), *reći* (51), *trebatи* 60, **vidjeti** 62, *morati* (64), *nemati* (74), *govoriti* (83), *doći* (93), *dati* (96), *misliti* (96), *gledati* (97), *čuti* (101), *kazati* (103), *ići* (113), *raditi* (145), *početi* (147), *ostati* (149), **živjeti** (155), *stajati* (166), *tražiti* (172), *postati* (174), *čekati* (181), *dolaziti/nositi/željeti* (186), *moliti* (187), **voljeti** (190), *otići* (203), *naći* (216), *postojati* (222), *dobiti* (234), *značiti* (241), *slušati* (243), *pitati* (245), *stati* (247), *nalaziti* se (251), *činiti* se (256), *pjevati* (260), *uzeti* (260), **razumjeti** (262), *voditi* 265, *učiniti* (272), *padati* (274), *pasti* (283), *poći* (286), *pisati* (292), *pogledati* (293), *zvati* (298). Kao što se vidi, nema glagola koji su “imanentni” udžbenicima stranoga jezika na početnoj razini učenja (*jesti*, *piti*, *kupovati* i sl.). Ako zanemarimo ovdje kriterije izbora korpusa čestotnika, podcrtani glagoli pripadali bi predvidivima, što znači da od najčešćalija 54 glagola stranac prema modelu (prototipu) može točno i sa sigurnošću sprezzati samo 11 glagola. Podebljanim slovima označeni su glagoli na *-jeti*, koji su navodno predvidljivi: od svega šest četiri su predvidljiva. Kurzivom su označeni glagoli na *-ati* koji u prezentu imaju nastavak *-am*, ima ih 13. Ostalih osam glagola na *-ati* imaju različite nastavke. Predvidivi glagoli na *-ovati* i *-nuti* nisu frekventni.
- 4 Dalje u tekstu upotrebljavamo nazive za cjelinu odnosno lekciju koji se koriste u pojedinom udžbeniku navodeći broj lekcije odnosno cjeline.

prezent glagola *plakati* i *plaćati* kontrastira u 19. cjelini. Prezent je eksplisitno obrađen čak u 8 cjelina, što upućuje na to da se vodilo računa o načelu postupnosti.

Hrvatski za početnike obradu prezenta također započinje glagolom *biti*. U 2. cjelini daje se prezent glagola *zvati*, u 5. *imati*, u 7. *ići*, a u 8. *piti* i *jesti*. Takav, u gramatičkome smislu, na prvi pogled nesustavan pristup uvjetovan je komunikacijskom učestalošću tih glagola, ali i njihovim pojavljivanjem u tekstovima. S druge strane svi navedeni glagoli (*zvati*, *ići*, *piti* i *jesti*) u prezantu završavaju nastavkom *-em*. Već se u 5. lekciji uočava prototipski pristup u tvorbi prezenta glagola tipa *-ati* → *-am*. Usustavljen se pristup zamjećuje i pri predstavljanju prezentskih oblika modalnih glagola (*morati*, *trebati* *smjeti*, *htjeti*, *moći*), a najjasnije se uočava kada se govori o prezantu glagola kojima infinitiv završava na *-jeti* i *-iti* (10. cjelina). Nakon toga slijedi prikaz glagola na *-ovati*, *-evati*, *-ivati* (11). U sljedećoj su cjelini (12) posebno obrađeni glagoli *slati* i *pisati*, a eksplisitna obrada prezenta završava povratnim glagolima.

Udžbenik na višemu početnome stupnju *Razgovarajte s nama* nastavlja se na *Hrvatski za početnike* pa se u uvodnim cjelinama ponavljaju prezentski oblici iz toga udžbenika donoseći kao novost sljedeće prezentske oblike: *-(n)uti* → *(n)em*, *-ći* (2. cjelina), *-ati* → *-jem* (5); *-ati* → *-im* (8); *-sti* → *-dem* (9); *-vati* → *-jem* *-ati* → *-anem* (10). Navode se i prezentski oblici glagola *htjeti*, *prati*, *zvati*, *slati*, *smjeti* te *kazati* i *pisati* (s primjerima jotacije). Posebna su novost u odnosu na druge hrvatske udžbenike tablice naslovljene *Glagolski dodatak*, u kojima su uz infinitiv glagola (prema abecednome redu) ovi podaci: glagolski vid, oblik za 1. lice jednine i 3. lice množine prezenta, prijedlog ili prijedlozi koji uz glagol dolaze te padež odnosno padeži kojima navedeni glagol otvara mjesto (npr. dolaziti, *nesvrš*; dolazim, dolaze; *u*, *na* + A; *iz*, *od*, *s(a)* + G; *k(a)*, *prema* + D; / + I).

U 1. cjelini udžbenika s vježbenicom *Učimo hrvatski* daje se prezent glagola *biti*, u 2. *živjeti* i *gororiti*, a u 4. glagola *voljeti* i *imati*. U sljedećoj se cjelini (5) obrađuje prezent glagola na *-am* i *-im* (na primjeru glagola *kuhati* i *raditi*), dok se na kraju (8) daje prezent glagola *moći*, *željeti* i *morati*. Zanimljivo je da se glagol *zvati* ne daje u eksplisitnome gramatičkome prikazu iako se u jednoj vježbi 2. cjeline postavlja pitanje *Kako se zoveš?* Uzme li se u obzir da je u udžbeničkom dijelu obrađen prezent glagola *živjeti*, *gororiti*, *voljeti*, *željeti* i *morati*, može se zaključiti da su glagoli odabrani prema načelu čestoće, značajnosti za osnovnu komunikaciju na početnom stupnju ili pak s obzirom na njihovu rekeciju (oni koji otvaraju mjesta obrađenim padežima). Iako je u udžbenički dio uključen samo prezent tipa *-ati* → *-am* i *-iti* → *-im*,

a tek se na kraju postupno uvode i glagoli tipa *-ati* → *-em* (*ustajati i prati*), u gramatičkome su pregledu, na koncu dijela posvećenoga prezentu, navedeni nastavci za sve četiri skupine nastavaka. Prezent je eksplisitno obrađen u čak 5 lekcija (od ukupno 8).

U udžbeniku *Elementary Croatian* prezent se eksplisitno obrađuje u samo 4 lekcije. U 1. lekciji obrađuje se prezent glagola *biti* i *htjeti*, potom prezent glagola na *-ati*, i to onih koji u prezentu završavaju na *-am* (na primjeru glagola *čitati*), te prezent glagola na *-iti* (na primjeru glagola *govoriti*), koji je ujedno i najpredviđljiviji. Eksplisitno su još obrađeni glagoli *imati*, *ići*, *pisati*, *reći* i *donijeti*.

Colloquial Croatian prezent obrađuje na još više primjera s obzirom na to da su već u 2. lekciji prikazane paradigmne nastavaka *-am*, *-im*, *-em* na primjeru glagola *morati*, *govoriti*, *razumjeti*, *zvati*, *ići*, *putovati* od kojih se većina pojavljuje u tekstovima lekcije. Pri tome je glagolu na *-ovati* pripisan nastavak *-em*, a ne *-jem*. Očekivano, glagol *biti* dan je u prezentu na samome početku, a prezent glagola *htjeti* tek u 12. cjelini, prije obrade futura prvoga. Knjiga je koncipirana tako da se rječnik nalazi u samim lekcijama (nakon uglavnom dijaloških tekstova), pri čemu se za glagolima određuje vid te oblik prezenta u prvome licu jednine (iako to nije uvijek dosljedno provođeno).

I u udžbeniku *Sretan put*, nakon prezenta glagola biti u 1. cjelini, pozornost je posvećena većinom predviđljivijim oblicima prezenta u odnosu na infinitiv: *-ati* → *-am*; *-iti*, *-jeti* → *-im* (2. cjelina); *-uti*, *-ći*, *-sti* → *-em*; *-ovati*/*-evati*/*-ivati* → *-ujem* (3. cjelina). Iako je namjera autorice bila da se jezična pravila iz udžbenika usvajaju i produbljaju postupno, to se ne provodi u cijelosti. Gramatički su sadržaji detaljno opisani i objašnjeni na talijanskome jeziku, ali ne postupno, nego sa svim posebnostima (tzv. iznimkama). Na taj je način načelo postupnosti dovedeno u pitanje, kao i načelo povezanosti teksta i zadataka.

U *Horvát nyelv alapfokon* prezent se uvodi glagolima na *-ati* (dakako nakon obrade prezenta glagola *biti* u 1. lekciji), i to samo onima koji u tome glagolskome vremenu završavaju na *-am* (5). U idućoj se lekciji obrađuje prezent glagola na *-iti*, *-jeti* → *-im*, dok se već u 7. upozorava na skupinu *-ati* → *-(j)em*. U toj se skupini obrađuje i prezent glagola *moći*. Posebno se navodi prezent povratnih glagola te pri kraju udžbenika i dvovidni prezent glagola *biti*.

4.1.2 Perfekt

Za razliku od prezenta, koji pripada jednostavnim glagolskim oblicima, perfekt se u morfološkome smislu ne smatra pretjerano zahtjevnim i teško

usvojivim glagolskim vremenom, iako se radi o složenome glagolskome obliku. Za njegovo se usvajanje prepostavlja ovladavanost prezentom glagola *biti* i glagolskim pridjevom aktivnim, čija je tvorba uglavnom predvidljiva.

Perfekt se u udžbenicima hrvatskoga jezika kao stranoga na početnome stupnju učenja u pravilu uključuje nakon obrade prezenta, a prije obrade futura prvoga. Obraduje ga većina usporedenih udžbenika, osim *Učimo hrvatski* i *Razgovarajte s nama*. U gramatičkome priručniku koji se nadovezuje na udžbenik *Dobro došli* perfekt je raspoređen u tri udžbeničke cjeline. U uvodu se napominje da pridjev radni glagola s infinitivom na *-ti* ima prilično jednostavnu tvorbu, dok pridjev radni glagola na *-ći* “treba naučiti svakog posebice” (Barešić 2006: 87). Stoga se daju primjeri najučestalijih glagola toga tipa (*moći, peći, reći, ići, doći, naći, poći*). U istoj se 14. cjelini navode osobitosti perfekta koje se odnose na glagole na *-jeti* (*živjeti – živio*). Već se u narednoj lekciji obrađuje perfekt povratnih glagola, s napomenom da se u 3. licu jednine povratnih glagola obično pomoćni glagol ne upotrebljava. Obrada perfekta završava prikazom glagola *htjeti*, premda i on pripada posebnostima tipa *živjeti*. Što se tiče *Hrvatskoga za početnike*, obradu perfekta “otvara” glagol *biti*, nastavlja se prikazom glagolskih pridjeva radnih na *-ati, -iti, -jeti*, nakon čega se daju prikazi perfekta glagola na *-ći* (oprimeren su glagolima *ići, reći, moći*). Perfekt povratnih glagola također je posebno obrađen. U Grubišićevu *Elementary Croatian* perfekt je obrađen tek nakon futura prvoga, a posvećena mu je jedna, i to posljednja, 15. lekcija. Zanimljivo je da se u četiri dijaloška teksta koji prethode obradi perfekt pojavljuje samo jedanput, dok je mnoštvo glagola u prezantu i futuru prvome. Nisu navođene posebnosti pridjeva aktivnoga glagola tipa *ići* ni glagola na

-jeti. Talijanski udžbenik *Sretan put* obrađuje perfekt glagola s infinitivom na *-ti, -jeti, -sti,*

-ći, i to sve u jednoj lekciji (8).

4.1.3. *Futur prvi*

Kako je već rečeno, futur prvi se, kao složeno buduće vrijeme čija je tvorba najpredvidljivija u odnosu na prezent i perfekt, u udžbenicima hrvatskoga jezika na početnome stupnju u pravilu eksplicitno pojavljuje kao treći, iza prezenta i perfekta. Takva pozicija proizlazi iz činjenice da se buduće vrijeme može nerijetko izraziti i prezentom. Jednako kao i perfekt, obrađuje ga većina udžbenika, osim *Učimo hrvatski* i *Razgovarajte s nama*, i to uglavnom u samo jednoj cjelini. Zahvaljujući predvidljivosti (prototipnosti) obrade se

u uspoređivanim udžbenicima bitno ne razlikuju: upozorava se na razlike u pisanju futuru prvoga glagola na *-ti* i glagola na *-ći*.

4.1.4. Ostala glagolska vremena

Ostalim se glagolskim vremenima, dvama jednostavnima, tj. aoristom i imperfektom te dvama složenima – pluskvamperfektom i futurom drugim, većina udžbenika nije bavila jer nisu dovoljno česta da bi se našla u udžbenicima za početni stupanj. I dok je posve opravdano u njih ne uvrstiti imperfekt i pluskvamperfekt, pitanje je vrijedi li uvijek takvo opravdanje za aorist i futur drugi.

Aorist se, u doduše ograničenu broju glagola, neusporedivo češće javlja nego imperfekt i nije rijetkost u razgovornome funkcionalnome stilu (kako se to obično navodi u gramatikama), tim više što ga je, pomalo paradoksalno, oživjela SMS komunikacija (Pranjković 1998; Tošović 2006). Obradio ga je jedino talijanski udžbenik, ali u kontekstu gdje je, posve nepotrebno, u obradu uvršten i imperfekt, što nije zamijećeno ni u jednome drugome udžbeniku.

Preduvjet za obradu futura drugoga jest ovladavanje svršenim prezentom glagola *biti*. Većina je autora međutim uvođenje toga oblika procijenila kao suvišno opterećenje za one koji usvajaju komunikacijske osnove hrvatskoga jezika, uzimajući u obzir i to da nesvršeni prezent glagola *biti* ima naglašene i nenaglašene oblike. Pa ipak, futur je drugi obrađen u tri udžbenika (*Razgovarajte s nama, Sretan put, Colloquial Croatian*). U *Colloquial Croatian* uključuje se gotovo usputno, u lekciji u kojoj se još obraduje sklonidba posvojnih zamjenica. U tekstu koji prethodi obradi nije se pojavio niti jedan primjer glagola u futuru drugome, što upućuje na izrazit gramatički pristup.

4.2. Glagolski načini

4.2.1. Imperativ

Imperativom se, kao zapovjednim načinom i jednostavnim glagolskim oblikom koji se prvenstveno pojavljuje u razgovornome diskursu, bave gotovo svi udžbenici. S njime se učenik često susreće u nastavnoj komunikaciji, ali i u udžbenicima kod uputa pojedinih zadataka, pa ne čudi što mu se u udžbenicima posvećuje pozornost, najčešće u sklopu samo jedne udžbeničke (gramatičke) cjeline. U određenome smislu riječ je također o morfološki zahtjevnijem glagolskom obliku, budući da se na prezentsku ili infinitivnu osnovu (Barić et al. 1997: 242) dodaju tri skupine nastavaka (-*ø*, -*mo*, -*te*; -*i*, -*imo*, -*ite*; -*j*, -*jmo*, -*jte*). Nakon obrade prezenta, a prije obrade perfekta i futura prvoga u grama-

tičkome je priručniku *Dobro došli* prikazana tvorba, pri čemu su tri skupine nastavaka pojednostavljene na dvije: *-o* ili *-i/-j* za oblik jednine i *-imo/-jmo* ili *-ite/-jte* za oblike množine.

U *Hrvatskome za početnike* imperativ nije zadobio tako visoku poziciju, pa se uvodi tek nakon obrade prezenta, perfekta i futura prvoga. Obraden je imperativ glagola koji završavaju na *-iti* i *-ati*. *Učimo hrvatski I*, koji čak nije uključio ni perfekt ni futur prvi ostavivši ih za udžbenike namijenjene višim stupnjevima, donosi informacije o imperativu već u 6. cjelini (u kojoj je komunikacijski aspekt upravljen na naručivanje pića i hrane itd.). Zanimljivo je da se u udžbeničkom dijelu navode samo dvije skupine nastavaka (*-o*, *-mo*, *-te* i *-j*, *-jmo*, *-jte*), dok gramatički pregled navodi da je imperativ tvoren od “infinitivne ili, rijede, prezentske osnove” (Kosovac i Lukić 2006: 120) nastavcima: *-o*, *-mo*, *-te*; *-j*, *-jmo*, *-jte*; *-i*, *-imo*, *-ite*; *-ji*, *-jimo*, *-jite*” (dakle četiri skupine nastavaka). *Colloquial Croatian* imperativ obrađuje nakon što su obradena tri najvažnija glagolska vremena, a *Horvát nyelv alapfokon* nakon perfekta, a prije futura prvoga.

4.2.2. Kondicional

Za razliku od imperativa, koji je prepoznat kao glagolski oblik koji je nužno početi usvajati na početnome stupnju učenja hrvatskoga jezika, kondicional prvi je, kao složeni glagolski oblik, od osam uspoređivanih udžbenika obraden tek u polovici njih (*Sretan put*, *Colloquial Croatian*, *Razgovarajte s nama* i *Horvát nyelv alapfokon*). Za usvajanje kondicionala nužno je ovladanje aoristnim oblicima glagola *biti*. U *Učimo hrvatski* doduše uvodi se oblik kondicionala glagola *hjeti*, ali samo za jedninu muškoga i ženskoga roda. Usvaja se dakle leksički, kao gotova formula za izražavanje želje/zahtjeva.

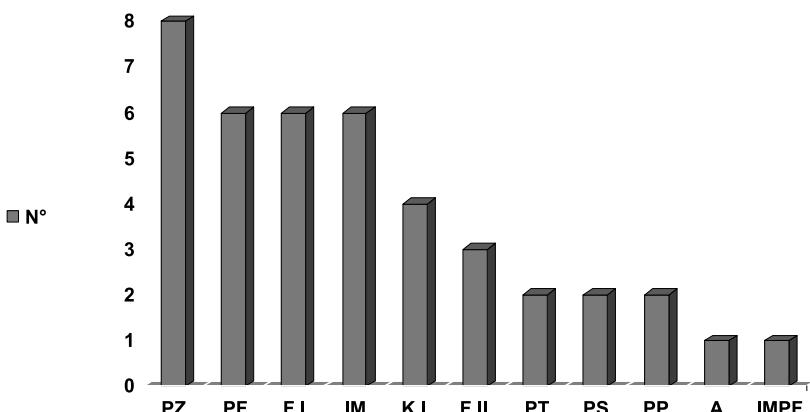
4.2.3. Glagolski pridjevi i glagolski prilozi

Da se participi odnosno glagolski pridjevi i glagolski prilozi kao jednostavni glagolski oblici, unatoč uglavnom predvidljivoj tvorbi, koriste pri višem stupnju poznavanja jezika, pokazuje i činjenica da ih većina udžbenika namijenjenih početnome stupnju učenja jezika u obradu uopće ne uključuje. Riječ je o hibridnim glagolskim oblicima koji zadobivaju i dio obilježja drugih vrsta riječi (Pranjković 2002). Za razliku od glagolskih pridjeva glagolski prilozi nemaju svojstvo komunikacijske učestalosti.

Glagolski pridjev aktivni (particip perfekta drugi) obrađuje se u okviru obrade perfekta, a ne samostalno, te je stoga kao gramatički sadržaj neza-

bilazan. Glagolskomu pridjevu trpnому (participu pasivnomu) pozornost su posvetila samo dva udžbenika (*Sretan put* i *Colloquial Croatian*), možda i zato što participi u tim jezicima imaju značajniju (i znatniju) ulogu. Riječ je o relativno predvidljivom glagolskome obliku. Iako se u tekstu pojavljuje samo jedanput (*zavaljen*), *Colloquial Croatian* obrađuje više tipova: *-ati* → *-an*; *-iti/-eti/-jeti* → *-jen*; *-nuti* → *-nut*; *-eti* → *-et*.

Glagolski prilozi, čija tvorba nije osobito složena, pojavljuju se u samo dva udžbenika (*Sretan put*, *Colloquial Croatian*), i to u pravilu u posljednjim lekcijama, nakon što je student ovladao gramatičkim osnovama.

Slika 1. Glagolski oblici i broj udžbenika u kojima se pojavljuju

Slika 1⁵ prikazuje da se, s obzirom na redoslijed obrade, prezent obrađuje u svim udžbenicima kao prvi te ujedno u najviše cjelina, pri čemu valja istaknuti da hrvatski udžbenici u tom segmentu poštuju načelo postupnosti. Gdje je god to moguće, predstavljanju prezentskih oblika pristupa se prototipski. Kako se i pretpostavljalo, perfekt i futur prvi gotovo svi udžbenici uključuju u obradu, ali u mnogo manjem broju lekcija kao prezent. Većina udžbenika obrađuje perfekt prije futura prvoga, koji se najčešće pojavljuje samo u jednoj lekciji. Od ostalih glagolskih vremena tri udžbenika uključuju i futur dru-

5 Grafički je prikazan broj udžbenika u kojem se pojavljuje određeno glagolsko vrijeme ili način: prezent (PZ), perfekt (PF), futur prvi (F I.), imperativ (IM), kondicional prvi (KI.), futur drugi (F II.), pridjev trpni (PT), prilog sadašnji (PS), prilog prošli (PP), aorist (A) i imperfekt (IMPF).

gi. Što se obilježenih glagolskih načina tiče, imperativ se pojavljuje u gotovo svim udžbenicima jer se smatra da ga početnici trebaju što prije naučiti, ali ni kondicional nije posve zanemaren. Od svih su glagolskih oblika najmanje zastupljeni participi, osim dakako pridjeva aktivnoga kao sastavnoga dijela perfekta. Svi se ostali pojavljuju u dva udžbenika, i to uglavnom bez veće povezanosti s tekstom.

4.3. Metodički instrumentarij

Iako bi metodički instrumentarij udžbenika inojezičnoga hrvatskoga trebao biti posebnom temom rada, ovdje ćemo se ukratko osvrnuti na još dva aspekta obrade glagolskih oblika. Jedan se aspekt tiče njihove didaktičko/metodičke obrade, a drugi povezanosti eksplisitno danih gramatičkih pravila s tekstom, kao pokazateljem komunikacijskoga pristupa gramatici.

U načinu eksplisitne obrade glagolskih sadržaja udžbenici se bitno ne razlikuju. U tehničkome smislu ti su sadržaji sažeti u kratke shematske prikaze i posebno istaknuti bojom ili uokvireni (npr. *Učimo hrvatski, Razgovarajte s nama*) te posebno naznačeni, npr. glagoljičkim slovom g (*Učimo hrvatski*) ili oznakom *Gramatika (Hrvatski za početnike, Razgovarajte s nama)* odnosno *Language point (Elementary Croatian)* i sl. Konjugacija se obvezno daje u svim licima, pri čemu se nastavci, primjerice za prezent, posebno obilježavaju bojom (*Horvát nyelv alapfokon*), razdvajaju od osnove crticom ili čak oboje (*Učimo hrvatski*), ali ni to nije pravilo (*Hrvatski za početnike*). Niječni i upitni oblici glagolskih vremena i načina daju se istodobno s potvrđnjima ili se posebno obrađuju u idućim lekcijama, a zanimljivo je spomenuti da neki udžbenici (*Učimo hrvatski, Horvát nyelv alapfokon*) u gramatičkome prikazu donose i razgovornu upitnu konstrukciju *da li*, koju hrvatska normativna gramatika proskribira.

Gramatički sadržaji uglavnom proizlaze iz tekstova ili aktivnosti navedenih u zadacima (npr. *Učimo hrvatski*), no u samim prikazima nerijetko izostaju primjeri (npr. *Horvát nyelv alapfokon*). Ako primjer i postoji, nije uvijek povezan s tekstom. Ima i slučajeva kada obrada pojedinoga glagolskoga oblika nema veze s tekstom koji obradi prethodi (*Elementary Croatian* i *Colloquial Croatian*).

5. ZAKLJUČAK

Rezultati analize glagolske morfologije u udžbenicima hrvatskoga inojezičnoga namijenjenima početnim stupnjevima učenja pokazuju da postoji

više različitih pristupa glagolskim oblicima (vremenima i načinima). Na početnom se stupnju poučavaju prezent, perfekt i futur prvi te imperativ. Prvi se, posve opravdano, poučava prezent pri čijoj se obradi autori udžbenika susreću s metodičkim problemom kako na što primjerenoj način predstaviti glagolsko vrijeme koje se u svojoj tvorbi ne pokazuje uvijek predvidljivim u odnosu na ishodišni, infinitivni oblik, premda se udžbenici tim odnosom, dakle odnosom infinitiv-prezent, obilato koriste. Zanimljivo je da su autori udžbenika skloniji obradu započeti prezentom na *-am* čiji glagoli u infinitivu završavaju na *-ati* nego tipom *-iti* → *-im*, iako potonji tip ima veći prototipski potencijal. Očito je tu prevagnulo načelo čestoće, što se još jasnije vidi i u činjenici da se nepredvidljivi i ujedno najčestotniji glagoli obrađuju na samome početku, obično već u 1. lekciji. U skladu s načelom postupnosti prezent na *-ati* obrađuje se u dijelu udžbenika u nekoliko lekcija. Perfekt se ne smatra zahtjevnim glagolskim oblikom i najčešće se u udžbenicima obrađuje kao drugo glagolsko vrijeme, dok se futur prvi, obrađuje kao treći. Ostalim se glagolskim vremenima većina udžbenika uglavnom nije bavila jer nisu dovoljno česta u komunikaciji. Dok je opravdano zaobići imperfekt i pluskvamperfekt, smatramo da bi u obradu ipak trebalo uvrstiti aorist zbog njegova oživljavanja u razgovornome diskursu i SMS komunikaciji. Od glagolskih načina imperativom se bave gotovo svi udžbenici, a kondicionalom polovina udžbenika – on se najčešće usvaja leksički kao način za izražavanje želje ili zahtjeva. Većina udžbenika ne uključuje u obradu glagolske pridjeve i priloge koji se uglavnom poučavaju na višim razinama.

Zaključno se može reći da se pomak prema komunikacijskome (funkcionalističkome) pristupu uočava u dijelu udžbenika te da se primjećuje uravnoteženija primjena metodičkih načela prototipnosti, čestoće i postupnosti. No, u dijelu udžbenika, napose stranih, u obradi glagolskih oblika prevagnulo je načelo prototipnosti na štetu postupnosti. Opravданje za to nalazimo u činjenici da su udžbenici koncipirani u skladu s različitim potrebama korisnika, kao i različitim brojem sati. Kako je poučavanje glagolske morfologije u inojezičnome hrvatskome od iznimne važnosti, nadamo se da će o tome ubuduće voditi računa i jezikoslovna kroatistika i metodika hrvatskoga kao stranog jezika te korisnicima ponuditi jasnija rješenja i primjerene didaktičke materijale.

IZVORI

Barešić, Jasna (2006), *Dobro došli 1*, Školska knjiga, Zagreb.

Čilaš Miklić, Marica, Gulešić-Machata, Milvia, Pasini, Dinka i Udier, Sanda Lucija (2006), *Hrvatski za početnike 1*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

- Čilaš Miklić, Marica, Gulešić-Machata, Milvia i Udier, Sanda Lucija (2008), *Razgovarajte s nama*. FF press i Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Grubišić, Vinko (1994), *Elementary Croatian 1*. Hrvatski informativni centar, Zagreb.
- Hawkesworth, Celia (2003), *Colloquial Croatian*. Routledge, London.
- Kosovac, Vida i Lukić, Vesna (2006), *Učimo hrvatski 1*. Centar za strane jezike i Školska knjiga, Zagreb.
- Pugliese, Ginevra (2003), *Sretan put*, Edizioni Goliardiche, Trieste – Roma – Urbino.
- Živković-Mandić, Janja (2003), *Horvát nyelv alapfokon*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

LITERATURA

- Barić, Eugenija et al. (1997), *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Ham, Josip (1967), *Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance*, Školska knjiga, Zagreb.
- Jelaska, Zrinka (2001), *Basic Croatian Grammar I*, Sveučilišna škola hrvatskog jezika i kulture, Zagreb (skripta).
- Jelaska, Zrinka i Opačić, Nives (2005), “Glagolski vid i vidski parovi”, u: Z. Jelaska, ur., *Hrvatski kao strani i drugi jezik*, 152-168, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Jelaska, Zrinka (2005a), “Glagolske vrste”, u: Z. Jelaska, ur., *Hrvatski kao strani i drugi jezik*, 170-185, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Jelaska, Zrinka (2005b), “Poučavanje hrvatskim glagolima i pravila”, u: Z. Jelaska, ur., *Hrvatski kao strani i drugi jezik*, 341-358, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Klajn, Ivan (2006): *Gramatika srpskog jezika za strance*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Moguš, Milan et al. (1999), *Hrvatski čestotni rječnik*, Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta i Školska knjiga, Zagreb.
- Novak-Milić, Jasna (2005a), “Glagolski sustavi u priručnicima za strance”, u: Z. Jelaska, ur., *Hrvatski kao strani i drugi jezik*, 252-260, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Novak-Milić, J. (2005b), “Djelotvornost gramatičkoga poučavanja”, u: Z. Jelaska, ur., *Hrvatski kao strani i drugi jezik*, 353-358, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Novak-Milić, J. i Cvikić, L. (2007), “Gramatika u nastavi hrvatskoga kao nematerinskoga jezika”, u: L. Cvikić, ur., *Drugi jezik hrvatski*, 145-148, Profil, Zagreb.
- Pranković, Ivo (1998), “Sintaktičko ustrojstvo”, u: M. Lončarić, ur., *Hrvatski jezik*, 119-131, Uniwersytet Opolski, Institut Filologii Polskiej, Opole.
- Pranković, Ivo (2002), *Hrvatska skladnja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Požgaj Hadži, Vesna et al. (2007), *Hrvatski izvana*, Školska knjiga, Zagreb.

Požgaj Hadži, Vesna, Plešković, Maša i Ćužić, Tomislav (2011): "Hrvatski – s gramatikom ili bez nje. Imenička morfologija u udžbenicima hrvatskoga jezika kao stranoga" (u tisku).

Tošović, Branko (2006), "Aoristno emajliranje i čatiranje", u: J. Granić, ur., *Jezik i mediji*, 703-710, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb-Split.

VERB MORPHOLOGY IN TEXTBOOKS FOR CROATIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary

The acquisition of verb morphology presents a challenge for learners of Croatian as a foreign language for a number of reasons (such as various phonological and morphological features, or the unsystematic presentation of content in grammar books). Therefore, our aim was to analyse the presentation of verb morphology in beginner-level textbooks for Croatian as a foreign language. We based our reasoning on the communicative approach to grammar and looked at the following: a) the order of presentation of tense and modality, b) the underlying principles of presentation, and c) the methodological approach. Although textbooks differ in their approaches to verb morphology, the analysis indicates that some of them are moving toward the communicative approach to grammar, appropriately applying the principles of prototype, frequency and progression.

Key words: *communicative grammar, verb morphology, Croatian as a foreign language, textbook*

PODACI O AUTORIMA

Lada Badurina
Filozofski fakultet
Rijeka (Hrvatska)
lbadurin@ffri.hr

Tatjana Balažic Bulc
Filozofski fakultet
Ljubljana (Slovenija)
tatjana.balazic-bulc@guest.arnes.si

Branimir Belaj
Filozofski fakultet
Osijek (Hrvatska)
branimir.belaj@os.t-com.hr

Halid Bulić
Filozofski fakultet
Tuzla (Bosna i Hercegovina)
halidb10@yahoo.com

Tomislav Ćužić
Filozofski fakultet
Ljubljana (Slovenija)
tomislavcuzic@net.hr

Sonja Dolžan
Filozofski fakultet
Ljubljana (Slovenija)
sonja.dolzan@gmail.com

Rajka Glušica
Filozofski fakultet
Nikšić (Crna Gora)
rajkag@t-com.me

Remzija Hadžiefendić-Parić
Zagreb (Hrvatska)
remzija.hadziefendic.paric@zg.t-com.hr

Jasmin Hodžić
Mostar (Bosna i Hercegovina)
lingvostop@yahoo.com

Marko Jesenšek
Filozofski fakultet
Maribor (Slovenija)
marko.jesensek@uni-mb.si

Alen Kalajdžija
Fakultet humanističkih nauka
Mostar (Bosna i Hercegovina)
alen.kalajdzija@unmo.ba

Marina Katnić-Bakaršić
Filozofski fakultet
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
marinakb@bih.net.ba

Tatjana Lovre
Filozofski fakultet
Novi Sad (Srbija)
tanjalovre@yahoo.com

Podaci o autorima

Nikolina Palašić
Filozofski fakultet
Rijeka (Hrvatska)
npalasic@ffri.hr

Ismail Palić
Filozofski fakultet
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
ismailpalic@yahoo.com

Maša Plešković
Filozofski fakultet
Ljubljana (Slovenija)
masapleskovic@yahoo.com

Vesna Požgaj Hadži
Filozofski fakultet
Ljubljana (Slovenija)
vesna.hadzi@guest.arnes.si

Ivo Pranjković
Filozofski fakultet
Zagreb (Hrvatska)
ivo.pranjkovic@zg.t-com.hr

Bernisa Puriš
Filozofski fakultet
Sarajevo (Bosna i Hercegovina)
purisbernisa@bih.net.ba

Jelena Redli
Filozofski fakultet
Novi Sad (Srbija)
jredli73@gmail.com

Aleksandar Stefanović
Université Paris-Sorbonne (Francuska)

Đurđa Strsoglavec
Filozofski fakultet
Ljubljana (Slovenija)
durda.strsoglavec@guest.arnes.si

Edina Špago-Ćumurija
Fakultet humanističkih nauka
Mostar (Bosna i Hercegovina)
edina@unmo.ba

Ivan Trifunjagić
Filozofski fakultet
Novi Sad (Srbija)
trifunjagic.ivan@gmail.com